memorii/jurnale/convorbiri

Contele de Saint-Aulaire

Confesiunile unui bătrîn diplomat

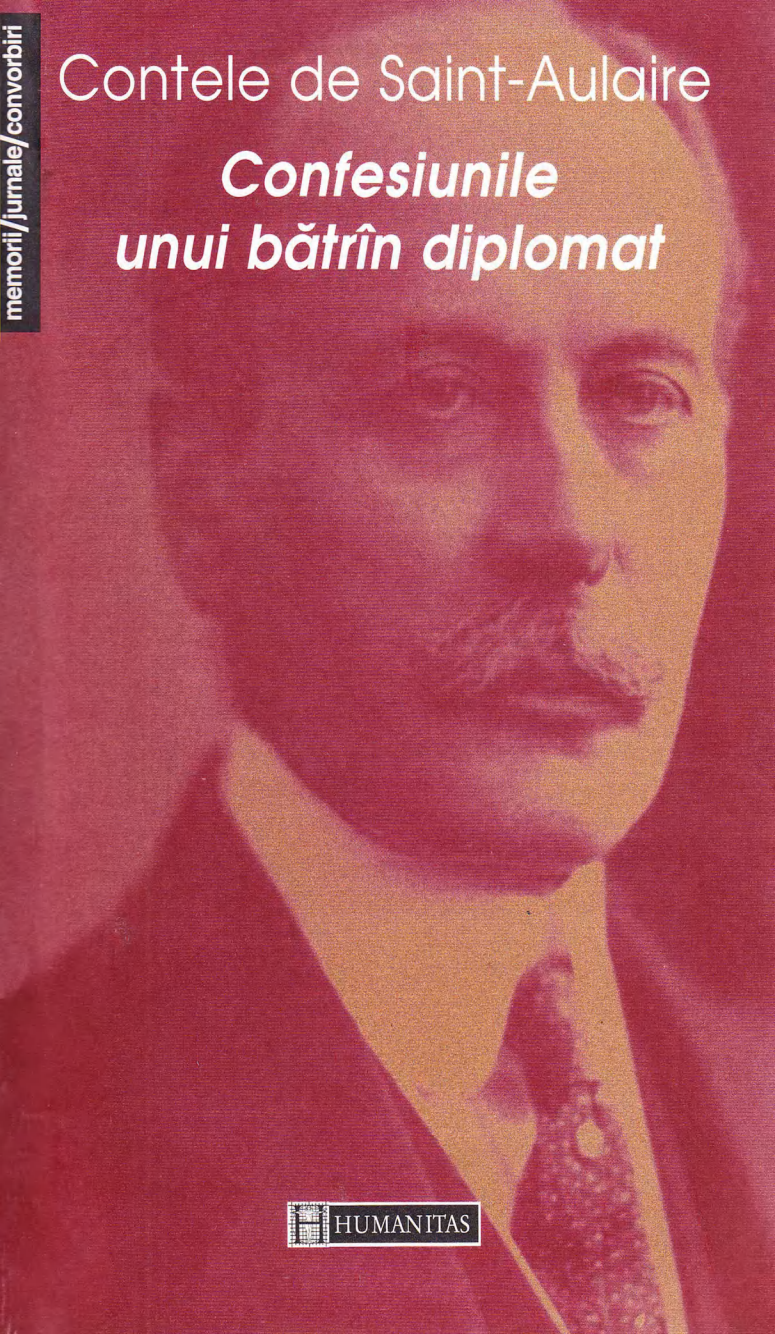

HUMANITAS

CHARLES DE BEAUPOIL DE SAINT-AULAIRE (1866–1954), descendent al unei vechi familii din aristocrația franceză, originară din Bretania. A avut o strălucită carieră diplomatică în nordul Africii (Tunisia, Maroc), America Latină (Peru, Chile, Brazilia), precum și în cîteva țări europene (Austro-Ungaria, România, Anglia). A fost director al prestigioasei publicații *Revue d'histoire diplomatique*, semnînd și cronici politice în cotidianul conservator *Le Figaro*. Autor al mai multor volume, între care: *Richelieu* (1930), *Talleyrand* (1936), *François-Joseph* (1945), *Mazarin* (1946), precum și al culegerilor de articole *Mythologie de la Paix* (1930), *Genève contre la paix* (1937) și *Renaissance de l'Espagne* (1938).

CONTELE DE SAINT-AULAIRE

CONFESIUNILE UNUI BĂTRÎN DIPLOMAT

Traducere din franceză de
ILEANA STURDZA

Introducere şi note de
MIHAI D. STURDZA

HUMANITAS
BUCUREŞTI

Coperta
IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
SAINT-AULÀIRE, CHARLES DE BEAUPOIL, conte de
Confesiunile unui bătrîn diplomat / contele de Saint-Aulaire; trad.: Ileana Sturdza; introducere şi note: Mihai D. Sturdza. – Bucureşti: Humanitas, 2003
264 p.; 20 cm. (Memorii/Jurnale/Convorbiri)
ISBN: 973-50-0142-X

I. Sturdza, Ileana (trad.)
II. Sturdza, Mihai D. (pref.)

821.133.1-94=135.1

COMTE DE SAINT-AULAIRE
CONFESSIONS D'UN VIEUX DIPLOMATE
Flammarion, 1953
© Moştenitorii contelui de Saint-Aulaire

© HUMANITAS, 2002, pentru prezenta versiune românească

ISBN 973-50-0142-X

INTRODUCERE

Publicate la Paris în 1953 de către cunoscuta casă de editură Flammarion, *Confesiunile unui bătrîn diplomat*, ale contelui Charles de Saint-Aulaire, ministru plenipotenţiar al Franţei pe lîngă regele Ferdinand al României în vremea primului război mondial, reprezintă una dintre cele mai însemnate surse memorialistice asupra vremurilor de mare încleştare care s-au încheiat cu naşterea României Mari.

Deoarece volumul de faţă cuprinde doar traducerea capitolelor din amintiri care se referă la activitatea lui Saint-Aulaire la Bucureşti şi Iaşi, am socotit necesar să prezentăm în introducere personalitatea şi cariera acestui mare şi iubitor prieten al ţării noastre. Un prieten astăzi uitat, dar al cărui rol, aşa cum se va vedea, a fost deosebit de important în recunoaşterea drepturilor româneşti de către puternicii aliaţi ai ţării noastre, aliaţi care, după o victorie foarte greu obţinută, au avut tendinţa, la masa negocierilor de pace, să uite promisiunile şi obligaţiile faţă de ţările mai mici, de al căror ajutor avuseseră nevoie în cursul războiului.

Charles-Auguste-Philippe de Beaupoil, conte de Saint-Aulaire, s-a născut în 1866, într-o veche familie din aristocraţia franceză, originară din Bretania. Primul strămoş cunoscut, un cavaler trăitor la finele secolului al XV-lea, purta frumoase plete de pe urma cărora porecla de „beau poil" s-a transformat în nume de familie. Genealogia neamului[1] arată că urmaşii pletosului nobil

[1] „Nouvelle Biographie Générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours, 1850–1860", vol. 43, Paris 1864, pp. 130–137.

s-au mutat mai apoi în provincia Périgord, din centrul Franţei, unde, fără a se număra printre familiile cele mai de frunte ale regatului, s-au înrudit cu neamuri mari, printre care cel al conţilor de Talleyrand, au stăpînit castele (urmaşii direcţi ai ministrului la Bucureşti trăiesc şi azi într-unul din ele), au ocupat funcţii însemnate în administraţie şi în armată, pînă în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, au dat ţării lor ofiţeri de rang înalt, muschetari ai regelui, un episcop, membri ai Academiei franceze, un Mare Maestru al Ordinului Suveran de Malta şi cîţiva ambasadori. În vremea Revoluţiei din 1789–1793, doi reprezentanţi ai familiei de Saint-Aulaire au căzut victime execuţiilor, alţii au emigrat.

Astfel colonelul Jean-Yrieix de Beaupoil, marchiz de Saint-Aulaire, născut în 1745, a luptat împotriva Revoluţiei în rîndurile populaţiei răsculate din Vendée, apoi, după înfrîngerea insurecţiei, a fugit tocmai în Rusia, unde a intrat în serviciul împăratului Alexandru I, care i-a acordat rangul de colonel. În 1806, a plecat la Bucureşti în slujba lui Constantin Ipsilanti, domnul Ţării româneşti apoi al Moldovei.[2] În calitate de secretar domnesc, Saint-Aulaire s-a ocupat cu redactarea corespondenţei diplomatice a domnitorului filorus, fiind socotit autorul unui memoriu nesemnat, trimis ţarului, unde se proiectau tendinţele de unire a Principatelor — care nu-şi ziceau încă române, — sub întruchiparea unui ipotetic regat al Daciei, înlăturarea domniilor fanariote în sensul ieşirii lor de sub tutela turcească, schema unei constituţii şi luminarea claselor de jos ale societăţii.[3]

Acest prim episod românesc din analele familiei Saint-Aulaire a rămas neînregistrat de cronicarii ei, nefiind scos la iveală decît în 1932–1933 de istorici români, cercetători ai arhivelor ruseşti din Basarabia şi Polonia. Astfel încît ministrul plenipo-

---

[2] Toma G. Bulat, „Din corespondenţa marchizului de Saint-Aulaire cu Sergiu Cuşnicov, preşedintele divanurilor domneşti", *Arhivele Basarabiei*, IV, 1932, pp. 118–142; *Sever Zotta*, „Un marchiz Saint-Aulaire în Ţara românească la începutul secolului al XIX-lea", *Lumea* (Iaşi) 5 iunie 1930.

[3] P. P. Panaitescu, *Corespondenţa lui Constantin Ipsilanti cu guvernul rusesc*, Bucureşti 1933; *Vasile Mihordea*, „Un precursor al revoluţiei din 1821", *Cuvîntul*, 19 august 1933.

tenţiar în România anilor 1916–1920 nu ştia nimic despre activitatea pe aceleaşi meleaguri ale rudei sale, activitate pe care ar fi dezaprobat-o desigur, deoarece contele din vremea primului război mondial devenise un critic neînduplecat al Rusiei imperiale, al cărei susţinător, dimpotrivă, fusese marchizul din vremea războaielor napoleoniene.

Charles de Beaupoil de Saint-Aulaire, viitorul ministru plenipotenţiar în România, a urmat cursurile unui liceu catolic condus de iezuiţi. A primit acolo o educaţie clasică foarte solidă, constînd din studierea marilor scriitori francezi şi a literaturilor elină şi latină, la care s-a adăugat sentimentul ostilităţii profunde faţă de relaţiile guvernelor anticlericale ale Republicii franceze („republica francmasonilor") şi Biserica catolică, supusă la numeroase persecuţii, printre care închiderea unor cunoscute instituţii de învăţămînt religios şi expulzarea mai multor ordine călugăreşti.

După educaţia temeinică primită în liceu, care includea, după cum am spus, puternicul factor personal, detestarea francmasoneriei, considerată ca un pericol pentru tradiţiile patriei sale, Saint-Aulaire a fost admis la concursul de intrare la École Nationale des Sciences Politiques, prestigioasa şcoală de învăţămînt superior de la Paris, pe care a absolvit-o printre primii, trecînd apoi cu mare succes concursul de admitere la Ministerul Afacerilor Externe de pe Quai d'Orsay. Un alt element pasional care a marcat viaţa lui Saint-Aulaire a fost antipatia faţă de Germania şi dorinţa de a contribui cu toate puterile sale la revanşa franceză după înfrîngerea din 1871.

În tot cursul carierei sale a ţinut un jurnal, scris cu erudiţie şi talent, plin de evocări pitoreşti despre vremuri astăzi cu totul apuse. Descrierile etichetei cvasifeudale impusă diplomaţilor la audienţele imperiale de la Viena sau regale de la Madrid, portrete admirative sau cîteodată uşor ironice ale colegilor săi de breaslă, relatările foarte vii cu privire la comportamentul nerealist al Preşedintelui american Wilson, în cursul unor negocieri mai mult sau mai puţin secrete, pot fi incluse într-o antologie a vieţii diplomatice a acelor vremi. Acestor însemnări, Saint-Aulaire le-a adăugat fragmente din rapoartele sale oficiale, spre a

constitui în cele din urmă volumul de memorii publicat de el la adînci bătrîneţi, cu puţin înainte de moarte.

Saint-Aulaire a fost ataşat diplomatic la Tunis în 1893, apoi însărcinat cu afaceri în mai multe capitale din America Latină (Lima, Santiago, Rio de Janeiro), după aceea la Viena, în sfîrşit din 1912 pînă în 1916, ministru delegat pe lîngă Rezidenţa Generală a Franţei în Maroc, sultanatul Marocului fiind atunci protectorat (colonial) al Franţei sub conducerea generalului Lyautey. Între timp, în 1899, Saint-Aulaire se căsătorise cu o domnişoară de Balny d'Avricourt, care-i dărui mai mulţi copii.

Limba universală a diplomaţiei dinaintea primului război mondial era franceza. De aceea Saint-Aulaire, care învăţase bine spaniola în cursul carierei sale din tinereţe, nu a mai făcut alte eforturi spre a se familiariza mai temeinic cu engleza, româna sau germana cu atît mai mult cu cît, aşa cum se vede din memoriile sale, îi detesta pe germani, şi nu-i prea avea la inimă nici pe austrieci sau pe englezi. Unul dintre biografii lui menţionează rolul avut în postul său, atunci secundar, la ambasada Franţei din Viena, unde reuşise să obţină înlocuirea şefului său, ambasadorul Crozier, care încercase să introducă pe piaţa bursieră a Parisului, acţiuni austro-ungare de al căror curs financiar ar fi putut profita indirect Germania, aliata Austro-Ungariei.

În mai 1916, Saint-Aulaire a fost numit ministru plenipotenţiar la Bucureşti, unde l-a înlocuit cu multe menajamente pe Camille Blondel, vinovat, după opinia Parisului, de a nu fi reuşit să obţină din partea românilor un angajament ferm alături de Antantă şi împotriva Puterilor Centrale. Blondel, om fără personalitate, a cărui unică fiică se căsătorise cu un român, a rămas în ţară în calitate de simplu particular, păstrînd cu Saint-Aulaire relaţii de vie prietenie.

Saint-Aulaire a reuşit în cîteva săptămîni să încheie tratatul dintre Paris şi Bucureşti, devenind de atunci un susţinător înfocat al României. El a însoţit familia regală şi autorităţile ţării în refugiul de la Iaşi, unde s-a dovedit motorul neobosit al rezistenţei, mai întîi împotriva austro-germanilor, apoi împotriva „aliatului" rus. „Saint-Aulaire, rece, nepăsător şi cam ironic, se

dovedea a avea în mijlocul nenorocirilor o inimă caldă şi un suflet de elită", consemna atunci un om politic contemporan.[4]

Cititorii vor aprecia desigur calitatea amintirilor reprezentantului oficial al Franţei în ţara noastră, în vremuri de îngrozitoare restrişte, vremuri în care foametea, molimele, frigul, lipsurile de tot felul erau folosite deopotrivă de inamicul austro-german cît şi de „aliatul" rus spre a încerca să îngenuncheze România şi să o împartă între ei. Saint-Aulaire scrie pagini de neţărmurită admiraţie pentru Regina Maria, pentru Ionel Brătianu (socotit de el om politic de mai mare anvergură decît Clemenceau sau Lloyd George), precum şi pentru poporul român. Aprecierile acordate de lumea politică românească reprezentantului Franţei au fost nu mai puţin elogioase. Astfel, printre alţii, Vintilă Brătianu evoca, în 1930, figura lui Saint-Aulaire în legătură cu revoluţia comunistă din Rusia şi cu cea bolşevică din Ungaria lui Béla Kun:

„Astăzi, după zece ani, se poate judeca mai bine ce mare primejdie ar fi însemnat pentru civilizaţia apuseană, unirea mişcării bolşevice de dincolo de Nistru cu aceea din Budapesta [...] Este sigur că limpezimea de vederi a contelui de Saint-Aulaire n-a contribuit cu puţin spre a face pe aliaţi să înţeleagă primejdia care-i ameninţa împiedecînd România să-şi îndeplinească misiunea. Această acţiune va rămîne desigur în istorie ca unul din evenimentele cele mai însemnate pentru consolidarea rezultatelor războiului."[5]

* * *

Confesiunile unui bătrîn diplomat ale lui Saint-Aulaire, publicate în 1953, fuseseră precedate de amintirile altor francezi, care au trăit şi ei în România în aceeaşi epocă, şi au împărtăşit aceeaşi pasiune pentru ţara noastră.

Imediat după primul război, dramaturgul şi publicistul, celebru atunci, Robert de Flers publica la Paris, în 1919, *Sur les*

---

[4] I. G. Duca, *Amintiri politice,* vol. II, München 1982, p. 133.

[5] Vintilă Brătianu, „Un diplomat francez în România, contele de Saint-Aulaire", *Viitorul,* 31 mai 1930.

chemins de la victoire, un reportaj plin de vervă, filoromân de la primul la ultimul rînd, dar al cărui stil scînteietor şi superficial şi-a pierdut, cu vremea, interesul documentar istoric. Zece ani mai tîrziu, Emmanuel Chaumié, alt francez mobilizat pentru a-l însoţi pe Robert de Flers din Franţa, prin Scandinavia şi Rusia în România, publica tot la Paris o broşură fără pretenţii literare, dar mai interesantă totuşi, *La belle aventure de Robert de Flers — Russie-Roumanie, février–mars 1918*, cu o prefaţă a cunoscutului dramaturg Jean Giraudoux.

În 1932, un alt membru al misiunii franceze din România, generalul Pétin, îşi publica la rîndul său memoriile.[6]

Mult mai tîrziu, la 30 de ani după apariţia memoriilor lui Saint-Aulaire, istoricul american Glenn Torrey publica în Statele Unite textul original, în franceză al scrisorilor adresate de generalul Berthelot soţiei sale rămasă în Franţa, precum şi al rapoartelor adresate de general superiorilor săi de la Ministerul de Război. Însoţită de un bogat şi temeinic aparat critic, cartea profesorului Torrey reprezintă o serioasă lucrare de referinţă.[7]

Nu acelaşi lucru se poate spune despre amintirile generalului René Chambe[8], care, în calitatea sa de locotenent în cadrul misiunii franceze dirijate de Berthelot, descrie cu nostalgie viaţa sa în România. Valoarea cărţii, mult redusă datorită intercalării unor întîmplări romanţate, sentimentale, de domeniul cel mai intim, este notabilă, printre altele, prin evocarea întîlnirilor la o masă anuală, organizată după 1950 pînă prin anii 1980 într-un restaurant român din Paris de către supravieţuitorii, din ce în ce mai puţini şi din ce în ce mai bătrîni, ai epopeii franco-române din 1916–1919. Aceşti supravieţuitori, reuniţi în cadrul asociaţiei „Poftim", păstrau vie amintirea prietenilor români ce trăiau sub regimul comunist, cărora le trimeteau ajutoare. Prilej pentru Securitatea română de a-i spiona, ba chiar de a-i pofti să viziteze

---

[6] Général V. Pétin, *Le drame roumain 1916–1918.* Cu o prefaţă a generalului Weygand, Paris 1932.

[7] Glenn Torrey, *General Henri-Mathieu Berthelot and Romania,* East European Monographies, Boulder, Colorado 1987.

[8] Général René Chambe, *Route sans horizon, Les eaux sanglantes du beau Danube bleu,* Paris 1981.

România. Astfel, fostul locotenent Charnbe, acum general la pensie, a fost găzduit cu alţi cîţiva colegi, la Hotelul Athénée Palace din Bucureşti la invitaţia lui Ceauşescu.

* * *

La încheierea misiunii sale în România, Saint-Aulaire a fost numit ambasador la Madrid, post de prestigiu, dar mai mult onorific, relaţiile cu Spania neprezentînd dificultăţi majore. Totuşi, ele nu erau neglijabile, dată fiind, pe de o parte, vecinătatea celor două state şi, pe de altă parte, problema influenţei lor asupra Marocului, pe care şi-l împărţiseră. Or, datorită experienţei sale foarte temeinice cîştigată în cursul misiunii din Maroc şi colaborării cu Lyautey, Saint-Aulaire era un excelent cunoscător al problemelor marocane.[9]

El nu era sortit să stea mai mult de cîteva luni la Madrid. Împlinind vîrsta retragerii, ambasadorul Franţei la Londra, Paul Cambon, una din cele mai marcante personalităţi ale diplomaţiei franceze, negociatorul Antantei Cordiale cu Marea Britanie, ieşea la pensie. Trebuia să i se găsească un înlocuitor capabil şi energic, cu atît mai energic cu cît, după victoria comună asupra Puterilor Centrale, relaţiile dintre Anglia şi Franţa deveneau tot mai puţin cordiale.

Aşa cum se poate vedea chiar din memoriile sale, Saint-Aulaire fusese menţinut în post la Iaşi datorită intervenţiei perso-

---

[9] România revine mereu în amintirea ambasadorului. Astfel, la Madrid, cu ocazia audienţei protocolare de prezentare la regina-mamă, născută arhiducesă Maria-Cristina de Habsburg, care, precizează Saint-Aulaire: „a dat dovadă de mult tact evitînd să vorbească despre tema impusă în asemenea împrejurare, adică despre ultimul post diplomatic ocupat de noul ambasador ce-i era prezentat: într-adevăr, România îşi dublase teritoriul cu provincii care aparţinuseră Austro-Ungariei. Regina-mamă detesta scumpa mea Românie şi ştiam că vorbea fără bunăvoinţă, mai ales, despre rolul suveranilor români pe care eu îi admiram atît. Dat fiind că asupra acestei teme nu-mi puteam permite să o contrazic, dar nici nu doream să o aprob, i-am fost recunoscător reginei-mamă că a trecut subiectul sub tăcere." Saint-Aulaire, *Confessions, op. cit.*, p. 511.

nale a regelui Angliei (solicitat de regina Maria) pe lîngă guvernul francez. Doi ani mai tîrziu, Saint-Aulaire era mutat de la legaţia din Bucureşti în urma intervenţiei discrete a guvernului englez, care acum nu agrea poziţia privilegiată asigurată de Saint-Aulaire intereselor franceze în România. Puţin mai tîrziu, tot în 1920, Parisul îl transfera pe Saint-Aulaire la Londra, tocmai pentru a face faţă în modul cel mai hotărît presiunilor britanice asupra Franţei.

În decembrie 1920, numit ambasador pe lîngă regele George al V-lea, Saint-Aulaire se văzu confruntat din prima oră cu multiplele dificultăţi legate de tradiţionala opoziţie britanică faţă de modificarea echilibrului european în favoarea unei singure puteri continentale. În anul 1920, în ochii Londrei, Franţa devenise prea puternică prin înfiinţarea sistemului de state clientelare, membre ale Micii Înţelegeri, prin sprijinul militar acordat Poloniei victorioase împotriva atacului armatei roşii, prin ocuparea militară a teritoriilor germane de la stînga Rinului, prin pretenţiile ei asupra unor zone coloniale cît mai întinse create după dezmembrarea Imperiului otoman în Orientul Mijlociu. Aşa cum îi spusese Paul Cambon lui Saint-Aulaire: „Veţi vedea că englezii încă mai cred în existenţa lui Napoleon."

Antipatia primului ministru Lloyd George faţă de „planurile hegemonice" ale Franţei în Europa mergea pînă la a încuraja Germania pe ascuns să nu îndeplinească obligaţiile tratatului de pace de la Versailles, tratat descris de presa engleză drept „dictat francez". Aşa cum făcuse şi la Iaşi, Saint-Aulaire reuşi să procedeze astfel încît, cel puţin formal, antanta franco-engleză să apară în continuare cît mai cordială cu putinţă. Cariera sa avea totuşi să se încheie brusc, şi în modul cel mai furtunos în urma victoriei electorale care, în mai 1924, aduse la cîrma Franţei „cartelul stîngilor", coaliţia partidelor de stînga condusă de noul prim-ministru Edouard Herriot[10], care preluă şi portofoliul Afa-

[10] Edouard Herriot (1872–1957) ministru în mai multe guverne, Preşedinte al Camerei 1936–1940. Viaţa sa a fost o lungă colaborare, neremunerată, cu Uniunea Sovietică, al cărei mare agent de influenţă a fost. Sub ministeriatul său au fost stabilite relaţiile diplomatice dintre Paris şi Moscova (1924). Tot Herriot, sosit în URSS în fruntea unei misiuni parlamentare

cerilor Externe. În ochii catolicului Saint-Aulaire, francmasonul Herriot reprezenta, în pofida unei remarcabile culturi generale şi a unei energii politice ieşite din comun, chintesenţa răului. Socialist radical, ateu, prieten al generalului Sarrail pe care-l protejase cu toate puterile, Herriot era considerat de toate grupările conservatoare drept urmaşul francmasonului radical Emile Combes, primul-ministru (francmason), care cîştigase bătălia împotriva învăţămîntului religios catolic şi expulzase din ţară o seamă de congregaţii catolice. Mai mult, descris de presa străină drept „internaţionalist" (în opoziţie cu „naţionaliştii" Clemenceau şi Poincaré al căror loc îl luase), Herriot era un simpatizant notoriu al Uniunii Sovietice, pe care o vizitase încă din 1922, în fruntea uneia din primele delegaţii occidentale primite oficial la Moscova de către bolşevici, şi declarase la întoarcere că, de-acum înainte, regimul sovietic fiind stabilizat, Franţa va trebui să desfiinţeze „cordonul sanitar", creat cu sprijinul Poloniei şi României. Poziţie cu totul opusă aceleia preconizate nu numai de Clemenceau, dar şi de grupările conservatoare şi naţionaliste[11]. Mai mult,

---

trimise să ancheteze asupra organizării, de către autorităţile comuniste, a foametei în Ucraina (1933), un adevărat genocid în urma căruia au fost exterminaţi peste 6 milioane de ucraineni, a declarat în cadrul unei conferinţe de presă că foametea nu există. A fost mereu unul dintre intimii tuturor ambasadorilor sovietici care s-au succedat la Paris, ajungînd, după încheierea celui de al doilea război mondial, preşedintele Adunării Naţionale (1947), propunînd apoi mereu, la sugestia sovieticilor, diferite moţiuni parlamentare menite să împiedice integrarea europeană sau desfăşurarea cooperării dintre statele membre ale NATO. Cercetarea arhivelor sovietice de către istoricul Thierry Wolton a scos la iveală multe aspecte ale relaţiilor oculte ale lui Herriot cu Moscova, inclusiv confirmarea rolului de spion sovietic al unuia dintre colaboratorii săi, ministrul Aerului, Pierre Cot. Vezi David Caute, *The Fellow Travellers* (Tovarăşii de drum); Thierry Wolton, *Le grand recrutement* (Marea recrutare), Paris 1994, şi *La France sous influence, Paris-Moscou, 30 ans de relations secrètes* (Franţa sub influenţă. Paris-Moscova, 30 de ani de legături secrete), Paris 1997.

[11] De exemplu, de istoricul Jacques Bainville, membru al Academiei franceze, care va publica în 1934 o culegere de articole apărute anterior în presa de dreapta. Culegerea era intitulată *La France et la barrière de l'Est,* o apologie a „cordonului sanitar" instituit de Franţa împotriva Uniunii Sovietice. Autorul prefeţei la acest volum nu era altul decît Saint-Aulaire.

Herriot îl readuse în scena politică pe prietenul său, compromisul general Sarrail, numindu-l comisar general al Franței în Siria. La fel de incompetent ca pe vremea comandamentului său în Balcani, Sarrail fu destituit după cîteva luni. Astfel încît, de la bun început, relațiile dintre noul guvern francez și ambasadorul acestuia la Londra se găsiră așezate sub zodia celui mai profund antagonism. Instrucțiunilor primite de la Herriot, Saint-Aulaire le răspunse mai întîi pe un ton dezinvolt; apoi, tonul lui Herriot devenind mai acru, răspunse prin insolență. Saint-Aulaire fu sfătuit, zadarnic, să demisioneze. În cele din urmă el fu rechemat la Paris și înlocuit în postul de la Londra, fără să i se încredințeze vreo altă misiune. Cariera lui Saint-Aulaire era distrusă, în mare parte datorită firii lui de neînduplecat. De acum înainte, eliberat de orice obligații oficiale, rămas oricum o figură dintre cele mai marcante ale cercurilor diplomatice de la Paris, și dispunînd de suficiente mijloace de trai, Saint-Aulaire se va consacra obligațiilor sale de director al prestigioasei publicații *Revue d'histoire diplomatique*[12], post pe care-l va ocupa pînă în 1946 — precum și comentariilor politice semnate cu pseudonimul Ulysse în cotidianul conservator *Le Figaro* al cărui director era prietenul său Robert de Flers. După 1930, textele lui Saint-Aulaire vor apărea în volume, în două categorii deosebite: biografii istorice și culegeri ale unora dintre articolele apărute anterior în *Le Figaro*. Citățm în treacăt biografiile: *Richelieu* în 1930, *Talleyrand* în 1936, *François-Joseph* în 1945, *Mazarin* în 1946. În schimb, cronicile politice, scrise cu patimă, deseori cu o vehemență care surprinde din partea unui diplomat, cîteodată din cale afară de prolixe, sînt notabile prin faptul că, încă de atunci, Saint-Aulaire, lucid, stabilise o paralelă între nazism și comunism, așezînd cele două totalitarisme pe același plan al regimurilor prevestitoare de noi catastrofe pentru omenire. Nu era de altfel singurul ce făcea acea paralelă, pe care istoricii și opinia publică nu au acceptat-o decît în zilele noastre, cu o jumătate de veac mai tîrziu.

[12] *Revue d'histoire diplomatique* a făcut loc în paginile sale mai multor diplomați aparținînd emigrației române de la Paris: Raoul Bossy, Emil Ciurea și alții.

Aceste cronici politice, *Mythologie de la Paix* (Mitologia Păcii) (1930), *Genève contre la paix* (Geneva împotriva păcii) (1937) şi *Renaissance de l'Espagne* (Renaşterea Spaniei) (1938), constituie în esenţă atacuri împotriva „masonicei" Societăţi a Naţiunilor, a Germaniei naziste şi a bolşevismului sovietic. Cu rare excepţii, ele nu cuprind şi articolele publicate în presă de Saint-Aulaire împotriva diplomaţilor străini pe care nu-i agrea sau împotriva oamenilor politici de stînga, articole care au creat autorului lor duşmănii durabile.[13]

Pe planul politicii interne, atacurile lui Saint-Aulaire sînt îndreptate împotriva Cartelului stîngilor, adică mai ales împotriva lui Edouard Herriot, pe care însă nu-l numeşte. „În cursul alegerilor din 1924, Cartelul ne promisese «pacea adevărată» (prin recunoaşterea Uniunii Sovietice). El a introdus Sovietele în Franţa, stabilind astfel un focar de război civil; şi, prefăcîndu-se că nu vede reînarmarea Germaniei, a slăbit garanţiile unei păci generale."[14]

Pe planul politicii externe, Saint-Aulaire n-a încetat să denunţe „moara de vorbe goale", „fabrica de tratate inoperante", pe care o reprezenta, după opinia lui, Societatea Naţiunilor cu sediul la Geneva, pe malul lacului Léman, templu totodată al pacifismului şi al Internaţionalei Comuniste, care prin nenumă-

---

[13] Una din consecinţele antipatiei anumitor cercuri diplomatice faţă de Saint-Aulaire a apărut în 1953, în monumentalul *Dictionnaire diplomatique,* rod al unei munci de peste douăzeci de ani sub coordonarea diplomatului grec H. Frangoulis, întemeietorul Academiei Diplomatice de la Paris, care fiinţează şi astăzi. Comoară de informaţii pentru istorici, dicţionarul a fost redactat de o echipă internaţională, formată din mulţi diplomaţi cunoscuţi, printre colaboratori figurînd Saint-Aulaire însuşi, ca autor al cîtorva articole, de exemplu acela consacrat cardinalului de Richelieu. Lucrarea, de format mare, tipărită pe două coloane de aproape 100 de rînduri fiecare, îi consacră lui Saint-Aulaire exact nouă rînduri: anii vieţii, lista funcţiilor ocupate în cursul carierei şi titlurile volumelor publicate. Frangoulis, Beneş, Titulescu, „divinităţile pacifismului" de la Geneva, şi-au rezervat circa 20 de coloane fiecare, Titulescu, de exemplu, ocupînd un spaţiu de 100 de ori mai mare decît acela acordat lui Saint-Aulaire.

[14] Saint-Aulaire, *La mythologie de la paix,* p. 178.

ratele sale moţiuni nu făcea altceva, afirma Saint-Aulaire, decît să încurajeze indirect ţelurile agresive ale dictatorilor de la Berlin şi Moscova. Fără a-i numi pe Aristide Briand, pe Eduard Beneş sau pe Nicolae Titulescu, marii corifei ai Ligii Naţiunilor, Saint-Aulaire nu o dată i-a criticat, afirmînd, de exemplu: „nu mă minunez în faţa divinităţilor lacustre de la Geneva, în faţa pontifilor noii şcoli pacifiste care afirmă că pentru a asigura pacea este de ajuns să proclamăm iarăşi marile principii ale Revoluţiei franceze; [...] zelul neo-pacifiştilor va dezlănţui noi măceluri pe planeta noastră."[15] Tot el spunea că Societatea Naţiunilor este „o impostură", o „organizaţie falimentară", „femeie fără principii", care practică minciuna, „oarbă faţă de ţelurile Berlinului, complezentă faţă de ţelurile Moscovei, care, fiecare îşi făurise armele necesare geniului lor distrugător", unde „delegatul sovietic Litvinov propune şi analizează definiţia agresorului doar pentru a facilita proliferarea celulelor comuniste în cazărmile şi oraşele noastre".[16]

Ultimul pamflet politic al lui Saint-Aulaire, intitulat *Renaissance de l'Espagne*, a apărut în 1938, pe cînd războiul civil din Spania se apropia de sfîrşit. Aşa cum era de aşteptat, autorul este de partea lagărului anticomunist, adică de partea naţionaliştilor conduşi de generalul Franco. Şocat de „martirologul creştin", adică de masacrarea miilor de clerici şi de călugăriţe, de care se făcuseră vinovaţi comuniştii, Saint-Aulaire denunţă „ireductibila antinomie dintre bolşevism şi legile morale, individuale şi sociale ale creştinismului. Comunismul reprezintă distrugerea tuturor valorilor spirituale, morale şi intelectuale întruchipate de creştinism". (p. 95). Lucrare bine documentată, *Renaissance de l'Espagne* se vrea, după spusele autorului, o contribuţie la „lupta împotriva Antihristului comunist" şi analizează într-un capitol special rolul jucat de Uniunea Sovietică şi de brigăzile

[15] *Ibidem*, p. 6. Beneş afirmase în mai multe rînduri că preferă să vadă Austria ocupată de Hitler decît reocupată de Habsburgi; iar Titulescu, în ceea ce privea România, combătea pretenţiile teritoriale ale Ungariei, dar evita să critice politica Uniunii Sovietice.

[16] *Ibidem*, p. 99.

internaţionale bolşevice în „imensa închisoare", creată de războiul civil care cuprinsese Spania.

Acesta ar fi portretul intelectual al lui Saint-Aulaire, a cărui amintire va rămîne, scrie mai tîrziu un coleg al său, fost ambasador al Franţei la Washington, ca imaginea „unui bărbat ferm, nedispus la compromisuri, aşezat de istorie în plină lumină".[17]

În termeni foarte asemănători se exprimase întreaga lume politică românească cu ocazia revenirii la Bucureşti şi la Iaşi, în luna mai 1930, a lui Saint-Aulaire întovărăşit de generalul Berthelot. Nu se ştie dacă, în afara emoţiei şi amintirilor legate de evocarea războiului, vizita celor doi înalţi oaspeţi a avut şi un scop politic. Se pare că nu. Saint-Aulaire fusese ales din 1929 membru de onoare al Academiei române. Oricum, momentul convenit pentru sosirea celor doi invitaţi ai autorităţilor române era prost ales.

Ţara fremăta de zvonurile contradictorii legate de iminenta sosire — neconstituţională — a principelui Carol. Opoziţia liberală şi averescană ducea o campanie înverşunată împotriva guvernului naţional-ţărănist, care negocia în ascuns revenirea fostului principe moştenitor, decăzut din drepturile sale. La fel negocia şi unul din regenţi, prinţul Nicolae, în opoziţie cu regina Maria, care, nemulţumită de rolul pur figurativ ce-i fusese hărăzit de Constituţie şi de Regenţă, se retrăsese la Balcic şi se pregătea să plece ostentativ în străinătate, după ce dăduse publicităţii un mesaj de sprijin comitetului instituit în vederea organizării vizitei celor două personalităţi franceze (v. Anexa). Berthelot, grav bolnav, trăindu-şi ultimele luni din viaţă, va apărea la toate ceremoniile în mare uniformă de general, fără să mai aibă însă puterea de a vorbi în public. Sarcina discursurilor i-a revenit doar lui Saint-Aulaire, care, dintre toţi protagoniştii epopeii de la Iaşi nu-l mai regăsea acum decît pe generalul Averescu. Regele Ferdinand, Robert de Flers, Ionel Brătianu, Take Ionescu muriseră. În locul revederii, ce ar fi putut fi atît de emoţionantă, cu Regina Maria intenţionat absentă din Bucureşti, Saint-Aulaire trebui

[17] René de Saint-Quentin, „Le comte de Saint-Aulaire", în *Revue d'histoire diplomatique,* 1954.

să se mulţumească cu un scurt şi searbăd discurs de bun venit rostit de prinţul Nicolae şi cu un dejun în cerc restrîns, oferit de principesa Elena, soţia părăsită a lui Carol şi mama regelui minor, Mihai I. E drept, vizitatorii francezi găsiră un motiv de mare mulţumire în căldura cu care fură întîmpinaţi de întreaga lume politică şi intelectuală a Bucureştiului, îmbătată de amintirile legate de contribuţia franceză la făurirea României Mari. Toţi şefii de partide semnară texte entuziaste de bun sosit pe prima pagină a ziarului partidului pe care-l conduceau. Au urmat recepţii oficiale cu dejunuri şi discursuri la Ministerul de Externe şi la legaţia Franţei, altă recepţie în marea aulă a Academiei române, apoi o primire la Parlamentul român în faţa celor două Camere reunite („ovaţii prelungi, aplauze nesfîrşite", relata presa). În sfîrşit, conferinţa lui Saint-Aulaire, iarăşi în franceză şi fără interpret, la Ateneul român, în faţa unei săli arhipline, reunind „tot ce elita politică şi culturală a ţării noastre numără mai ilustru şi mai distins". Saint-Aulaire avu atunci ocazia să audă că numele şi amintirea sa vor rămîne de-a pururea însemnate în inima poporului român, deşartă promisiune, pe care frămîntata noastră istorie a uitat-o de mult.

După Bucureşti, generalul Berthelot şi contele de Saint-Aulaire au plecat la Iaşi unde, primiţi de Gheorghe Brătianu, au vizitat mormintele militarilor şi infirmierelor francezi morţi în vremea refugiului din Moldova. La 5 iunie, Saint-Aulaire era proclamat cetăţean de onoare a Iaşului.[18] Cei doi oaspeţi luară apoi trenul de Cernăuţi, îndreptîndu-se spre Polonia. În ziua de 8 iunie 1930, cînd ei părăseau, de data aceasta pentru totdeauna, teritoriul românesc, Carol al II-lea ateriza în Ardeal. Timp de 10 ani, 8 iunie va fi „Ziua Restauraţiei", după care fuga fără glorie a acestui suveran va însemna şi sfîrşitul României Mari.

* * *

Sentimentele de ataşament fierbinte ale lui Saint-Aulaire pentru ţara noastră surprind şi astăzi. Nu credem că numeroşii străini

[18] *Lumea* (Iaşi), 6 Iunie 1930.

ce au trecut sau au trăit pe meleagurile noastre să-şi fi exprimat aceste sentimente mai intens decît membrii misiunii franceze care, între 1916 şi 1918, au împărtăşit la Iaşi durerile şi speranţele poporului român. Solidarităţii în simţiri a generalului Berthelot şi entuziasmului fratern al lui Robert de Flers, li se adaugă dragostea nestrămutată pentru români şi pentru România exprimată de Charles de Saint-Aulaire în amintirile sale publicate tocmai în 1953. Războiul din 1939–1945, apoi căderea cortinei de fier i-au dat prilejul să exprime în memoriile sale o serie de comparaţii istorice, dar l-au împiedicat să menţină legăturile cu România, unde mai trăiau destule dintre cunoştinţele sale de altădată. Bineînţeles, autorităţile comuniste nu aveau nici un interes să aducă în atenţia publicului român apariţia unei cărţi care dovedea nu numai talentul, erudiţia, stilul remarcabil al autorului unei cronici atît de vii şi de pătrunzătoare a vremurilor prin care trecuse, dar care explica şi rolul nefast al Rusiei — fie ea imperială sau bolşevică — într-unul din momentele de mare încercare a istoriei noastre. Rolul Franţei, deci al Occidentului, şi, mai rău, rolul unui aristocrat, deci al unui duşman de clasă, în aceste clipe de suferinţă românească nu-şi aveau locul în elaborarea versiunii comuniste a istoriei noastre, aşa cum o confecţiona Mihail Roller la ordinul Moscovei staliniste.

La 24 septembrie 1954, la puţin timp după apariţia amintirilor sale, contele Charles de Beaupoil de Saint-Aulaire înceta din viaţă la castelul său de la Malartrie, din provincia Périgord, în sud-vestul Franţei. În vîrstă de 89 de ani, el rămăsese decanul de vîrstă al ambasadorilor Franţei.[19] Credem că pentru a defini locul pe care l-a ocupat în istoria României moderne, şi pentru a-i reînvia memoria din nedreapta uitare căreia i-a fost ursită, se cuvine să cităm rîndurile pe care i le-a consacrat fruntaşul liberal I. G. Duca, el însuşi autor al unor amintiri despre aceleaşi vremi:

„Pentru noi care am avut cinstea să facem parte din guvernul războiului, domnul de Saint-Aulaire este şi va rămîne de-a pururi marele şi înţelegătorul prieten al zilelor grele. Noi îi sîntem

[19] *Le Figaro,* 28 sept. 1954.

recunoscători nu numai pentru ceea ce-i datorăm, dar şi pentru felul cum a înfăptuit ceea ce-i datorăm.

El a făcut-o cu căldură, cu o tragere de inimă, cu o dragoste pentru această ţară în restrişte, cu o înţelegere a durerilor ei trecătoare şi a aspiraţiunilor ei permanente, în aşa fel că misiunea lui va rămîne de-a pururi neuitată.

Cei de pe malurile Senei nu-şi dădeau seama limpede de ceea ce se petrecea în Moldova, nu realizau îndeajuns situaţia acestei insule româneşti rămasă fidelă în mijlocul oceanului bolşevic care o înconjura de pretutindeni şi o asalta cu valurile lui ameninţătoare.

Instinctul atît de natural care îndemna pe toţi fiii poporului nostru să se unească în hotarele lor etnice, era socotit de puternicii noştri vecini drept o crimă de neiertat, a cărei realizare trebuia împiedicată cu orice preţ. [...] În clipele tragice de la Iaşi, domnul de Saint-Aulaire nu numai a înţeles, dar a simţit splendoarea morală, dreptatea adîncă a acestei mari drame istorice, şi din acel moment a pus tot sufletul său în slujba idealului nostru naţional, cu acel elan şi cu acea generozitate care au aşezat Franţa în fruntea tuturor marilor curente ale omenirii."[20]

MIHAI DIM. STURDZA

---

[20] I. G. Duca, „Un mare amic al cauzei româneşti, cetăţean de onoare şi de afecţiune al României întregite", în *Viitorul,* 29 mai 1930.

Discursurile pronunţate în România de Saint-Aulaire, precum şi acele rostite în onoarea sa cu ocazia vizitei sale din 1930, sînt reunite în volumele următoare:

Cuvinte franco-române. Cuvîntări şi articole publicate de un comitet, Bucureşti 1931.

Noi cuvinte franco-române, Adunate şi publicate de un comitet, Bucureşti 1931.

Nouvelles paroles franco-roumaines. Recueillies et publiées par un comité, Bucarest 1931.

— *La morminte de eroi.* Patru discursuri pronunţate de generalul Berthelot, dl. de Saint-Aulaire, generalul Prezan şi dl. I.C.C. Brătianu, Iaşi 1917.

— *Hommage à M. de Saint-Aulaire,* Bucarest, 1930.

CONFESIUNILE UNUI BĂTRÎN DIPLOMAT

I

UN SURGHIUN CARE NU ESTE SURGHIUN

Numirea mea în România. — În mai 1916, o telegramă de la Briand, pe atunci preşedinte al Consiliului de Miniştri şi ministru de Externe, îmi aduce la cunoştinţă numirea mea ca ministru plenipotenţiar al Franţei la Bucureşti, cu invitaţia să-mi iau postul în primire cît se poate de repede. „Catastrofă cu neputinţă de evitat! am exclamat eu întinzîndu-i telegrama lui Lyautey[1]. Cum să refuzi în timp de război să serveşti în acest avanpost al frontului nostru diplomatic?"

„Asta e o lovitură a lui Berthelot*, îmi spuse Lyautey; nu i-o voi ierta." „O puteţi numi o lovitură dublă, şi care mă atinge mai rău decît pe dumneavoastră. Nu mă pierdeţi decît pe mine, uşor de înlocuit. Eu vă pierd pe dumneavoastră care sînteţi de neînlocuit. Nu-i acelaşi lucru." „Nu mă pierdeţi, mă păstraţi şi, ştiu foarte bine, şi eu vă păstrez." „Desigur, dar de departe: iarăşi nu-i acelaşi lucru."

Regretului de a-l părăsi pe Lyautey cu care colaboram de patru ani de zile în strînsă intimitate sufletească şi spirituală, i se adăuga regretul de a renunţa la viaţa mea de familie pentru

---

[1] Lyautey, Louis Hubert Gonzalve (1854–1934), mareşal al Franţei. Şi-a petrecut cea mai mare parte a carierei în colonii: Algeria, Indochina, Madagascar. Rezident general al Franţei în Maroc (1912), apoi ministru de Război (1916–1917). Politica promovată de el în colonii, îndeosebi în Maroc, evita asimilarea şi încerca să promoveze o dezvoltare culturală proprie. A publicat: *Despre rolul social al ofiţerului în serviciul militar universal,* 1891; *Despre rolul colonial al armatei*, 1900. Membru al Academiei franceze (1912).

* Pe vremea aceea atotputernic şef de cabinet al lui Briand (*n. a.*).

un timp nedeterminat. Desigur, soţia mea, care în tinereţe trecuse de două ori Anzii Cordilieri călare pe un catîr, ar fi înfruntat bucuroasă cu mine riscurile unei călătorii, pe care starea de război o complica mult, şi necunoscutul unei vieţi într-un punct atît de nevralgic al Europei. Dar cum puteam să-i expun pe copiii mei, fără a mai pune la socoteală inconvenientul de a le întrerupe studiile? Îmi părea rău de asemeni să părăsesc Marocul, o ţară unde aveam numai prieteni, şi pe care doisprezece ani de muncă în vremurile eroice ale instaurării influenţei franceze o făcuseră să-mi fie o a doua patrie şi unde de abia mă mutasem într-o casă de departe cea mai plăcută dintre toate în care locuisem vreodată, în mijlocul unei grădini întinse, în care prizonierii germani înlocuiau cactuşii cu trandafiri şi doborau smochinii pentru a deschide perspectiva asupra oceanului.

În schimbul sacrificiilor legate de transfer nu întrezăream nici un folos pentru cariera mea. Mă gîndeam chiar că România îi va fi mormîntul. Nu ştiam nimic despre această ţară decît că făcea parte din Tripla Alianţă, sub sceptrul unui Hohenzollern, în mod logic incapabil să intre în război în tabăra noastră. Părea chiar imposibil să-şi menţină neutralitatea, în cazul cînd noi succese ale Puterilor Centrale i-ar permite să redobîndească Basarabia, pe care Rusia, principalul ei duşman, i-o răpise drept răsplată pentru ajutorul decisiv pe care i-l dăduse la Plevna. Totuşi, pariurile erau deschise în Europa asupra acestei chestiuni: România se va alătura oare Germaniei, sau va merge împotriva ei? Printr-o telegramă de la Londra, capitala mondială a pariurilor, aflam că România ne era oferită acolo ca aliată, cu şanse de 1 la 5 faţă de alianţa cu Germania. Iată deci, gîndeam eu, care era cota viitorului meu diplomatic.

Două zile după această telegramă fatidică, în timp ce-mi grăbeam pregătirile de plecare, am primit prin poştă ecourile transferului meu printre colegii de la Quai d'Orsay[2]. După prietenii mei, numirea mea la Bucureşti nu era dictată, aşa cum crezusem eu la început, din dorinţa de a ne provoca o neplăcere

[2] Sediul Ministerului Afacerilor Externe al Franţei, la Paris, pe malul Senei.

mie şi lui Lyautey, penalizînd astfel buna înţelegere dintre noi, contrară dorinţelor birourilor de la Paris. Transferul era, aşa mi se spunea, rezultatul unei lupte pentru putere între Philippe Berthelot şi Paul Deschanel, preşedintele Camerei, fost coleg de liceu, prieten şi protector al actualului titular al postului de ministru plenipotenţiar la Bucureşti, domnul Blondel. Din motive obscure — cel mai probabil fiind o rivalitate de vedete — cei doi prinţi ai Republicii se detestau. Pentru a demonstra că, deşi ocupa o situaţie oficial inferioară, deţinea totuşi o putere mai mare, Philippe Berthelot jurase să obţină capul lui Blondel, principalul favorit al lui Deschanel în diplomaţie. Aşa se explica numirea mea din oficiu la Bucureşti, îndreptată exclusiv împotriva Preşedintelui Camerei, fără a ţine seama de interesul naţional, care cerea menţinerea lui Blondel în acest post. Agent excelent, foarte popular atît el cît şi soţia sa (una din cele mai frumoase femei din cariera diplomatică) în societatea românească, unde reprezenta Franţa de şapte ani, el avea mult mai mulţi sorţi decît un nou-venit să desprindă România de Tripla Alianţă, sau cel puţin s-o menţină în neutralitate. Nu i se reproşa — dar pentru o astfel de sarcină era mai curînd un atu — decît că se „românizase" prea mult prin această îndelungată şedere, într-atît încît îşi căsătorise unica fiică cu un român foarte „franţuzit", domnul Cămărăşescu. Prima mea grijă, din respect pentru adevăr dar şi ca titlu preventiv împotriva unei prea fireşti ostilităţi faţă de succesorul său, a fost să-i scriu pentru a-l asigura că, departe de a fi provocat o astfel de măsură, eram ca şi el, victima ei.

Aceiaşi informatori de la Quai d'Orsay adăugau că, înainte să mă numească la Bucureşti, Briand şi Berthelot oferiseră postul la două persoane mai importante decît mine, Leygues şi Tardieu, pe care îi presimţeau concurenţi, doi viitori preşedinţi ai Consiliului. Dar acei doi vulpoi şireţi s-au eschivat, ceea ce nu putea să facă un simplu diplomat de carieră ca mine.

În disperarea mea nu am cules cuvinte de îmbărbătare decît pe buzele lui Lyautey. Pe moment le-am atribuit prea mult bunătăţii sale, dorinţei lui de a-mi turna balsam pe rană. „M-am gîndit, îmi spuse el în ultima noastră întrevedere, la situaţia dumneavoastră. Cred foarte sincer că sînteţi de felicitat. M-am uitat

pe harta Europei Centrale şi Orientale. Am constatat că România se va extinde mult mai mult prin înfrîngerea imperiilor centrale decît prin înfrîngerea Rusiei, şi mai ales, se va extinde mai definitiv. Opinia publică românească, destul de puternică pentru a desprinde un Hohenzollern din alianţa cu Germania şi a-l aduce în neutralitate, îl va duce mai uşor din neutralitate la intervenţie. România va urma deci exemplul Italiei. Balanţa va atîrna, mai curînd sau mai tîrziu, în favoarea intervenţiei. Aş vrea ca această evoluţie să aştepte venirea dumneavoastră la Bucureşti: astfel meritul va fi al dumneavoastră, chiar dacă nu veţi fi contribuit cu nimic."

După acest oracol, Lyautey îmi dădu două sfaturi: „1° Cînd veţi sosi la Paris, mergeţi la Marele Cartier General la Chantilly, înainte de a merge la Quai d'Orsay. Mai ales în timp de război, serviciile sale de informaţii sînt mult mai puternice. Vă va documenta şi informa atît de bine încît veţi şti mai mult ca Briand şi Berthelot. Îi voi scrie lui Pellé* să se pună la dispoziţia dumneavoastră. 2° Anticipez probabil asupra a ceea ce vi se va spune la Chantilly. M-am uitat, de asemenea, pe harta frontului oriental. Cheia, aceeaşi ca şi cheia problemei româneşti, este la Salonic, unde o ofensivă puternică ar face mai mult pentru a pune armata română în mişcare, decît toate negocierile diplomatice. Dar această cheie nu va funcţiona, sau va funcţiona chiar împotriva noastră pentru a închide uşa, nu pentru a o deschide, atît timp cît va rămîne în mîinile lui Sarrail[3]. Este o crimă să-l laşi

---

* Generalul Pellé, fost ataşat militar la Berlin, şef de stat major al lui Lyautey la Rabat unde l-am cunoscut şi apreciat, sub-şef de stat-major al generalisimului Joffre în 1916 (*n. a.*).

[3] Sarrail (Maurice-Paul) (1856–1929) comandant al armatei din Orient din 1915 în 1917. După afirmaţia biografului său, generalul Maurice Sarrail a fost mult sprijinit în carieră nu atît de competenţa sa militară, cît de prieteniile sale politice, de orientare radicală de stînga. Director al Infanteriei în Ministerul de Război (1907–1911), a comandat o aripă a frontului francez în prima bătălie de la Verdun, post din care a fost îndepărtat din cauza insuccesele suferite de unităţile sale, şi numit comandant al forţelor franceze din Macedonia (octombrie 1915), unde nu a reuşit să oprească deruta armatei sîrbe prinsă între austrieci şi bulgari. Destituirea sa, cerută de comandamentul britanic, nu a avut loc din cauza sprijinului

acolo pe acest politician incapabil de inițiativă, incapabil să-și impună autoritatea unor trupe străine, incapabil, mai ales, fiind prea republican din fire, ca să colaboreze cu regi, iar în sectorul său nu sînt decît regi[4]. Să repetați asta lui Joffre[5], lui Briand, lui Poincaré."

Chestiunea Sarrail. — După cîteva zile, sosind la Paris, îl găsesc la gară pe generalul Pellé, alertat de Lyautey. Luînd cina cu el la restaurantul Larue, am aflat mai mult despre ceea ce

---

dat de miniștrii francezi de stînga, în frunte cu Clemenceau, care au reușit să-l scutească și de controlul superiorului său ierarhic, Joffre. În loc de a pregăti ofensiva contra Bulgariei, mult așteptată și de români, Sarrail s-a amestecat în intrigile urzite la Atena în jurul regelui Constantin al Greciei, și a izbutit pentru a doua oară să scape de sancțiunile preconizate de Joffre, devenit între timp comandant general al armatelor franceze. În toamna lui 1916, Sarrail a contribuit la abdicarea forțată a regelui Constantin, fiind cîteva luni mai tîrziu numit comandant suprem al armatei din Orient, compusă din unități franceze, ruse, britanice, sîrbești și grecești, cu care nu a reușit totuși să străpungă frontul inamic ținut de bulgari. În vara anului 1917, autoritățile engleze, retrăgînd în semn de protest două unități din Salonic, Sarrail a fost destituit de Clemenceau, după ce s-a aflat că anumite documente secrete franceze ajunseseră prin imprudența anturajului său în mîinile Comandamentului austro-german.

Rămas în afara activității militare și țintă a multor polemici, în urma succesului electoral al partidelor de stînga, Sarrail a fost numit de către primul ministru Edouard Herriot, înalt Comisar al Franței în Siria (1924), post din care a fost îndepărtat, tot pentru incompetență, cîteva luni mai tîrziu. [Cf. Jan Karl Tannenbaum, *General Maurice Sarrail (1856–1929): The French Army and Left Wing Politics,* Chapel Hill 1974. (Armata franceză și politica de stînga)]

[4] Regele Serbiei, regele Greciei, regele Bulgariei.

[5] Joffre, Joseph Jacques Césaire (1852–1931), mareșal al Franței. A fost ofițer de geniu în colonii (Sudan, Madagascar), promovat general de brigadă (1902), apoi șef de stat-major general al armatei și vicepreședinte al Consiliului superior de război (1911). Inițiator al planului de mobilizare ce prevedea „ofensiva cu orice preț", a obținut victoria în bătălia de la Marna (1914) împotriva armatei germane. Comandant suprem al armatei franceze (1915), apoi consilier tehnic al guvernului în probleme de război și mareșal al Franței. Membru al Academiei franceze (1918).

mă aştepta la Bucureşti, decît dacă mi-aş fi pierdut nopţile studiind dosarele de la Quai d'Orsay. „Totul, îmi spuse el, stă pe loc din cauza inerţiei lui Sarrail, de care statele majore de la Salonic şi Chantilly se învinovăţesc reciproc. Salonicul îi reproşează Marelui Cartier General că-i refuză mijloacele de a începe ofensiva. Chantilly, cu mai multă dreptate, îi reproşează Salonicului, deci lui Sarrail, că nu foloseşte mijloacele de care dispune deja, ceea ce nu este un îndemn să i se trimită altele. Problema este mai mult politică decît militară. Este imposibil să-l critici pe Sarrail fără a provoca în partidele de stînga o reacţie de apărare a acestui general «republican», atît de radical încît Marcel Sembat, principalul său protector, copilul teribil al partidului, pretinde că *Sarraut* (numele fraţilor Maurice şi Albert, şefi ai partidului radical) este pluralul numelui *Sarrail*. Dar cum să supui un înalt demnitar al Franţei masonice, controlului unui general, frate cu un iezuit*, el însuşi iezuit în uniformă! Toţi şefii şi-au acoperit ochii, făcînd un gest de neputinţă. De aceea Joffre, despre care cred că a fost francmason, dar care are mai multă încredere în Castelnau[6] decît în Sarrail, a trebuit să cedeze."

M-am înţeles cu generalul Pellé asupra unei date apropiate cînd să mergem la Chantilly, unde voia să mă poftească la dejun cu Joffre şi Castelnau. Înainte să ne despărţim, m-a pus în gardă împotriva noului nostru ataşat militar la Bucureşti, colonelul D., care tocmai fusese numit acolo. „El ne-a fost impus, spuse Pellé, de legaţia României la Paris, mobilizată de el sub pretext că, fiind camarad de promoţie la Şcoala Politehnică cu generalul Iliescu, şeful Statului Major român, va avea mai multă influenţă asupra acestuia decît ataşatul nostru militar actual, care-i este însă cu

---

* Aluzie la proiectul unei misiuni a generalului Castelnau la Salonic (*n. a.*).

[6] Castelnau, Edouard de Curières de (1851–1944), general francez. A participat la războiul franco-german (1870–1871). Membru al Consiliului superior de război (1911), a deţinut funcţii de comandă în timpul primului război mondial (1914, 1915), contribuind la salvarea oraşului Nancy. Adjunct al lui Joffre, a avut un rol important în bătălia de la Verdun. Ales deputat (1919), a participat la reorganizarea militară a Franţei şi a reprezentat extrema dreaptă catolică.

mult superior. Este un intrigant de care veţi face bine să vă feriţi. În schimb, puteţi avea cea mai mare încredere în agentul Biroului 2 la Bucureşti, căpitanul Cartier."*

Astfel, în timp de război, Joffre, învingătorul de la Marna, salvatorul Franţei, nu putea obţine nici rechemarea lui Sarrail, nici măcar numirea unui ataşat militar. De aceea, a doua zi, am abordat fără iluzii chestiunea Sarrail.

Philippe Berthelot, pe care l-am vizitat înainte de a mă duce la Briand, m-a primit foarte cordial, vădit preocupat să-mi inspire mai multă recunoştinţă decît resentiment. „În interesul carierei dumneavoastră, pentru a vă împinge în faţă, v-am pronunţat numele. Împotriva dumneavoastră aveţi tocmai acest nume şi lipsa unor prietenii parlamentare. Lipsă care este o calitate în ochii mei (acest favorit al regimului purta regimului cel mai adînc dispreţ), dar nu şi în opinia tuturor mai marilor Republicii. Şi cînd spun lipsă de prieteni, spun doar o jumătate de adevăr, căci, dacă nu aveţi nici un prieten la Cameră, aveţi însă la extrema stîngă cîţiva duşmani fideli care, cu sau fără dreptate, vă impută unele campanii de presă împotriva atitudinii lor în acţiunea marocană. Dacă reuşiţi să semnaţi un tratat de alianţă cu România, nu vă puteţi alege decît cu o ambasadă."

---

* Căpitanul Cartier fusese trimis la Bucureşti cu mult înaintea mea pentru a evalua mijloacele militare ale României şi, pe cît posibil, ale inamicului, pe frontul din sud-est. După intrarea în război a regelui Ferdinand, el avea să preia Biroul 2 românesc. Misiunea sa a rămas secretă atîta timp cît a fost necesar pentru a nu atrage atenţia Puterilor Centrale. Preşedintele Consiliului, Brătianu, om de stat foarte secretos într-o ţară prea puţin discretă — iată încă o asemănare cu noi — a apreciat competenţa sa excepţională şi caracterul său integru. I-a acordat o încredere pe care nu o avea în propriile sale servicii „secrete", i-a înlesnit sarcina şi a făcut din el unul din puţinii săi confidenţi. Căpitanul Cartier a devenit pentru mine un colaborator cu atît mai preţios cu cît nu mă puteam aştepta la acelaşi devotament din partea ataşatului militar, numit împotriva voinţei mele şi foarte invidios pe creditul de care se bucura, pe bună dreptate, acest ofiţer (cu toate că-i era inferior în grad) pe lîngă legaţia Franţei şi pe lîngă şeful guvernului român. Un exemplu printre multe altele al anarhiei noastre naţionale care domnea chiar în armată, în ciuda războiului, care cerea mai mult ca oricînd o unitate de direcţie la toate eşaloanele (*n. a.*).

Nu era nimic nou în ceea ce îmi spunea Berthelot. După ce i-am mulţumit pentru bunăvoinţă, l-am rugat să mi-o dovedească din nou dîndu-mi ca ajutor pe unul din vechii mei colaboratori din Maroc, Charles-Arsène Henry*, născut ca şi mine în Périgord, deosebit de potrivit pentru a mă însoţi la Bucureşti, unde îşi petrecuse o bună parte din copilărie pe lîngă tatăl său, care reprezenta atunci Franţa şi lăsase acolo cele mai bune amintiri. „De acord", a spus Berthelot şi mi-a întins un plic gros pe care l-a scos dintr-un sertar al biroului său: „Iată bani de drum, pînă vi se vor plăti spezele de călătorie." Fără această bunăvoinţă spontană la care nu avusesem de gînd să apelez pentru acest capitol, regulamentele Ministerului m-ar fi condamnat să avansez din buzunar sume mai mari pe timp de război decît ar fi fost necesare pentru o călătorie la antipozi, pentru mine, pentru secretarul care mă însoţea şi pentru cei trei servitori devotaţi, care erau în slujba familiei mele încă dinainte de război.

Însă, pentru a face faţă cheltuielilor unui periplu de cel puţin treizeci sau patruzeci de zile (e drept că, în secolul al XVIII-lea, ar fi durat şaizeci de zile), nu-mi revenea nici un sfanţ din salariu. Ministerul, pentru a-mi tăia orice cale de retragere, numise în Maroc un succesor care încasa fostul meu salariu, în timp ce salariul meu de la Bucureşti rămînea plătit predecesorului meu, pînă în ziua cînd avea să-mi transmită serviciile legaţiei noastre. Din punct de vedere contabil, mă aflam deci între două posturi. Pe plicul lui Berthelot citeam cifra de 50 000 franci. Franci aur, deci într-o singură zi salariul meu pe un an de zile. „Dacă-mi rămîne ceva, spusei eu foarte naiv, voi informa fără greş contabilitatea." — „Nici gînd, fondurile secrete nu o privesc." De altfel, acest izvor de bogăţie nu curgea numai pentru mine. În timpul vizitei, Berthelot dispăru de cîteva ori cu un plic în mînă, ca să primească în încăperea alăturată, unul cîte unul, ca la spovedanie, pe ziariştii care se înghesuiau în anticameră. „Nu sînt numai bani în plicurile astea, îmi spuse Berthelot, ele conţin şi tema articolului care trebuie scris."

---

* Mort după o carieră strălucită ca ambasador în Japonia în 1945 (*n. a.*).

Ca şi cum mi-ar fi dat o lecţie, tratînd rezervele mele aşa cum meritau, Philippe Berthelot spuse: „Dacă, pe drum, rămîneţi fără bani, să-mi telegrafiaţi, vă voi reînnoi imediat muniţiile.“ Prinzînd curaj faţă de atîta dărnicie, şi cu toate că eram lipsit de muniţii pentru o astfel de luptă, am dat asalt chestiunii Sarrail, folosind fără a-l numi, convorbirea mea din ajun cu Pellé. Nu am obţinut decît un răspuns răspicat, exprimat pe un ton de oracol şi cu acea pronunţie dentală cu care Philippe Berthelot îşi sublinia frazele cele mai neînsemnate: „Sarrail este în ace-laşi-timp-intan-gi-bil-şi-in-cori-gi-bil. Nu-i ni-mic-de-fă-cut. Mai bine nici nu-i vorbiţi ministrului de el.“ Scandînd aceste cuvinte, interlocutorul meu, ca şi cum ar fi vrut să-mi bage în cap acest sfat bun, mă ţintuia cu privirea metalică a ochilor săi albaştri.

După ce sună, Philippe Berthelot mă introduse în cabinetul lui Briand, care se sculă pe jumătate pentru a mă primi cu un aer obosit, întinzîndu-mi o mînă moale şi fină. Îl vedeam prima oară. Am verificat exactitatea acestei definiţii a unuia dintre colaboratorii săi, care nu era Philippe Berthelot: o puşlama aristocratică. Puşlama, într-adevăr, prin neglijenţa ţinutei, prin şuviţele de păr răsfrînte care formau un cîrlionţ deasupra urechilor, prin accentul adesea de mahala al celebrului său glas cu inflexiuni de violoncel şi prin mucul de ţigară care-i atîrna în colţul gurii; dar aristocrat prin mîinile sale rasate, prin farmecul şi autoritatea privirii şi printr-un aer perfect degajat chiar cînd nu ştia nimic despre problemele aflate în discuţie. Pe biroul său, biroul lui Vergennes[7], lipsa oricărui dosar, chiar a oricărei foi de hîrtie, în afară de un pachet de ţigări, ilustra ceea ce ştiam: predilecţia sa pentru oralitate.

Nu mă aşteptam desigur ca Briand să-mi ţină un discurs despre problema intervenţiei româneşti. S-a mulţumit să stăruie ca să plec la Bucureşti fără întîrziere. Pentru el, asta era esenţial, cîteva ziare de dimineaţă exprimîndu-şi mirarea că încă nu eram

[7] Vergennes, Charles Gravier, conte de (1719–1787), om politic şi diplomat francez. Ambasador în Turcia (1755–1768), apoi în Suedia (1771–1774), ministru al Afacerilor externe (1774) a contribuit la intrarea Franţei în războiul pentru independenţa Americii.

acolo la cincisprezece zile după ce fusesem numit, cu toate că drumul avea să dureze mai mult de o lună, ceea ce nici Briand nu ştia. Pentru a-mi da o idee înaltă despre misiunea mea, a folosit o imagine sugerată probabil de Berthelot: „Pe frontul din Orient, pîrghia lui Arhimede este la Bucureşti. Acolo echilibrul de forţe se va răsturna în favoarea noastră prin intrarea în acţiune a armatei române şi mai ales, mulţumită exemplului şi ajutorului ei, prin menţinerea Rusiei (se născuse deja teama că va părăsi Alianţa) în stare de beligeranţă."

Nu am socotit necesar să subliniez acest sofism replicînd că intervenţia României subînţelegea încrederea în fidelitatea Rusiei faţă de aliaţi mai mult decît ar fi garantat această intervenţie fidelitatea Rusiei. Dar am îndrăznit să spun: „Domnule ministru, dacă este vorba de pîrghia lui Arhimede, aceasta este în Grecia, la Salonic, dar în mîini care nu se servesc de ea, în loc s-o folosească pentru a ridica România, dacă nu lumea întreagă, şi a sprijini Rusia." Acoperit de Lyautey şi fără să aduc în cauză Marele Cartier General, am enumerat toate argumentele — pe care Briand le cunoştea tot atît de bine ca şi mine, dar se prefăcea că le ignoră — în favoarea rechemării lui Sarrail şi înlocuirii sale printr-un şef mai calificat din punct de vedere atît militar cît şi diplomatic. Am socotit că pot invoca experienţa mea personală cu echipa Lyautey, numind în capul listei pe Franchet d'Esperey, candidatul lui Joffre, pe generalii Gouraud, Mangin, Henrys, pe care multă vreme îi văzusem în acţiune în Maroc. Această părere, cu toată înalta autoritate pe care o invoca, nu a întîmpinat decît o dezaprobare tăcută, impregnată parcă de o groază sacră ce însemna: „Nenorocitule, dai în vileag taine sfinte!" Stingherit de acest atentat inutil împotriva ortodoxiei republicane, m-am grăbit să mă retrag.

După Quai d'Orsay, prima mea vizită în lumea politică a fost la Paul Deschanel. Cu grija de a asigura pe cît posibil bune raporturi cu predecesorul meu, domnul Blondel, mă gîndeam să-l rog pe prietenul său, preşedintele Camerei, să-i confirme ceea ce îi scrisesem despre nevinovăţia mea în măsura care-l lovea. „Am şi făcut-o, mi-a spus domnul Deschanel, ştiu foarte bine cum s-au petrecut lucrurile, şi dacă Berthelot, pradă unei ade-

vărate crize de orgoliu şi de răutate, s-a dedat la această sălbatică agresiune împotriva lui Blondel, a făcut-o doar pentru că este prietenul meu. De altfel, guvernul procedează mereu la fel. Acelaşi guvern refuză schimbarea acolo unde este necesară, la Salonic, unde poate ar scurta războiul cu doi ani."

A doua zi, o maşină de la Marele Cartier General m-a dus la Chantilly unde, la masa lui Joffre, l-am întîlnit din nou pe Pellé şi, pentru prima oară, pe generalul Castelnau. Nu voi schiţa un portret al acestor doi oameni iluştri. Voi nota numai că în felul lor de a-l judeca de Sarrail, Castelnau era mai moderat, tocmai pentru că, aflat la polul opus al gîndirii politice şi religioase, el nu voia să pară părtinitor, pe cînd Joffre, general republican şi, după unii, francmason, se simţea mai liber să deplîngă neputinţa sa faţă de Sarrail, impus de francmasonerie. Castelnau mi-a dat sfatul următor: „Sarrail este foarte îngîmfat; cînd veţi sosi la Bucureşti trimeteţi-i o telegramă elogioasă, în care salutaţi viitoarele sale victorii, ceea ce, poate, îl va determina să se bată." După dejun, Joffre mi-a explicat pe hartă situaţia frontului răsăritean. Am putut constata că generalisimul şi Statul său major cunoşteau mult mai bine aspectele diplomatice ale acestei situaţii decît cabinetul lui Briand. „Dacă este necesar, îmi spuse Joffre, pentru a determina România să intre în război, îi voi da lui Sarrail ordin oficial să pornească ofensiva."

În ajun luasem masa cu Robert de Flers[8] şi ducele de Luynes[9], desemnaţi de Philippe Berthelot, la cererea mea, să mă însoţească la Bucureşti — primul mobilizat ca locotenent de infanterie în funcţia, în care va fi inegalabil, de „ataşat cultural" cum se spune acum, sau la Propagandă, cuvînt care, în interesul cauzei, ar fi mai bine să nu-l pronunţăm; cel de-al doilea mobi-

---

[8] Flers, Robert Pellevé de la Motte-Ango, marchiz de (1872–1927), autor dramatic francez. În colaborare cu G. A. de Caillavet, apoi cu F. de Croisset, a scris comedii uşoare: *Le Roi* (1908), *La Belle aventure* (1913), *Les Vignes du Seigneur* (1923). Academia franceză (1920).

[9] Luynes, d'Albert de, familie nobilă, de origine toscană, din sudul Franţei. A dat numeroşi literaţi, oameni politici, dintre care cel mai cunoscut este Charles (1578–1621), conetabil al Franţei pe timpul lui Ludovic al XIII-lea.

lizat drept căpitan de cavalerie pentru legătura cu palatul regal din România unde, prin relaţiile sale cu toate familiile suverane din Europa, va deveni foarte curînd „persona gratissima". În timpul mesei, Robert de Flers ne-a povestit, între alte amintiri din lumea teatrului, discuţiile sale cu Jules Claretie, îngăduitorul administrator al Comediei franceze, om conciliant şi din această cauză cu atît mai inamovibil, supranumit „Guimauve [peltea, în loc de Guillaume *n. t.*] Cuceritorul", care nu reuşea să determine o mare vedetă, Cécile Sorel, să accepte rolul care-i era destinat de un autor într-una din piesele sale. La insistenţele autorului, Jules Claretie a spus în cele din urmă: „Vă promit că-i voi da ordin. Dar o să vrea?" Ca o vedetă de teatru, Sarrail îşi măsura şi el prestigiul prin independenţa sa, şi de aceea mă gîndeam: „Joffre îi va da ordin, dar va voi el oare?"

A doua zi după vizita mea la Chantilly, am fost primit de Poincaré[10]. Nu m-am mirat să constat că el cunoştea dosarul României şi al frontului oriental mai bine decît Quai d'Orsay şi tot atît de bine ca Marele Cartier General. Am reluat în faţa şefului Statului procesul lui Sarrail, cu aceeaşi lipsă de succes, cu deosebirea că tăcerea, dezaprobatoare la Briand, era mai curînd resemnată la Poincaré. Să fi fost oare numele lui Sarrail care-i inspira acest pesimism? Şi-a luat rămas bun cu aceste cuvinte deloc încurajatoare: „Vă doresc noroc, dar tare m-aş mira ca România să intre în război." Înainte de a-l părăsi, ştiind de la Chantilly că Rusia se împotrivea din toate puterile intrării României în război, şi că în timpul călătoriei sale la Sankt-Petersburg în ajunul războiului el cîştigase un mare ascendent asupra slabului şi lealului Nicolae al II-lea, l-am întrebat dacă puteam să sugerez în telegramele mele oportunitatea unor demersuri personale din partea sa pe lîngă ţar. „Puteţi să încercaţi", mi-a spus el după un moment de ezitare şi pe un ton reticent, explicabile, desigur, la acest om al legii.

Două muze pariziene ale României: Anna de Noailles şi Elena Văcărescu. — Înainte de a părăsi Parisul am fost prezentat

[10] Poincaré, Raymond (1860–1934), om politic francez, preşedinte al Republicii (1913–1920).

celor două muze pariziene ale României: Anna de Noailles şi Elena Văcărescu, dintre care ultima era şi prezicătoare.

Anna de Noailles era totodată şi o muză a Republicii, ea oferea un foarte parfumat „săpun pentru ţopîrlani" tenorilor stîngii cărora le flata vanitatea, fără a le ofensa conştiinţa, deoarece arbora drapelul lor. Unul dintre ei, Joseph Reinach[11], a poftit-o la masă împreună cu Edmond Rostand[12], Capus[13] şi cu mine. Fără să fi intervenit o înţelegere prealabilă între umila mea persoană şi puternicul ginere al baronului de Reinach, mare corupător al Parlamentului în afacerea Canalului de Panama[14], unde părinţii mei şi-au pierdut o parte din avere, făcusem cunoştinţă cu el şi mă duceam să-l văd de fiecare dată cînd veneam la Paris în timpul celor patru ani de colaborare cu Lyautey, pentru a discuta articolele foarte utile pe care, sub semnătura Polybe, le publica în ziarul *Le Figaro* în favoarea politicii noastre marocane*.

---

[11] Reinach, Joseph (1856–1921), publicist şi om politic francez. Şef de cabinet al lui Gambetta, redactor şef al ziarului *La République française,* a fost deputat (1889–1898), i-a luat apărarea căpitanului Dreyfus, denunţînd falsul comis de colonelul Henri.

[12] Rostand, Edmond (1868–1918). Poet şi autor dramatic francez. Autor al pieselor *Cyrano de Bergerac, Chantecler, L'Aiglon* etc.

[13] Capus, Vincent Marie Alfred (1858–1922), jurnalist şi scriitor francez. Director politic la *Figaro,* a publicat romane (*Qui perd gagne,* 1890) şi comedii de moravuri (*La Chance,* 1902, *La Traversée,* 1920) astăzi uitate. Membru al Academiei franceze (1914).

[14] Canalul Panama, început în 1881 din iniţiativa lui Ferdinand de Lesseps, terminat de americani în 1914. Modul de finanţare al lucrărilor a dat loc unui mare scandal financiar şi politic în Franţa.

* Joseph Reinach apărase întotdeauna politica noastră marocană. În timpul şederilor mele la Paris, îl întîlneam la dejunurile propagandistice organizate de „Comitetul Africii francèze" la care poftea parlamentari şi ziarişti pentru a-i determina să răspîndească ideile noastre. La unul din aceste dejunuri asista marchizul de Segonzac, eroicul explorator al Marocului. El povestea cum, fiind capturat de un trib din Atlasul Mijlociu, fusese eliberat în schimbul unei răscumpărări de 1200 pesetas, sau 750 franci, preţ cu mult inferior valorii prizonierului şi cursului normal, pe cînd corespondentul ziarului *Times* la Tanger, Walter Harris, capturat cam în acelaşi timp, dar de un alt trib, fusese eliberat pentru 500 000 franci. „Să nu vă simţiţi umilit, domnule, îi spuse Joseph Reinach lui Segonzac, noi l-am cumpărat pe Cristos cu treizeci de arginţi." (*n. a.*).

Anna de Noailles sosi, ca întotdeauna, cu o jumătate de ceas întîrziere; fără a se scuza, se prăbuşi istovită într-un fotoliu, această fiinţă plină de viaţă pretinzîndu-se muribundă, ceea ce n-o împiedica să înceapă un monolog strălucitor şi năucitor care reducea la tăcere vorbitori străluciţi cum erau Rostand şi Capus. Aşezat lîngă ea, primeam primul şoc al acestei femei-torpilă, toată spuma acestui discurs-fluviu sau mai curînd a acestui torent care-i îneca pe toţi comesenii, rostogolind în acelaşi timp perle şi deşeuri, ba chiar şi cîteva cadavre. În ziua aceea, desigur în onoarea mea, regele şi regina României erau ţinta acestui joc de popice. Era o lipsă de gust şi de îndurare faţă de mine, pentru că ea trăgea concluzia că niciodată România nu va declara război Germaniei şi că misiunea mea va fi un eşec total. Poeţii nu sînt întotdeauna profeţi. În acest pronostic era mai puţină clarviziune decît orgoliu deplasat. Ea îşi calomnia patria de origine, unde nu se ducea niciodată, prefăcîndu-se că nu cunoaşte altă patrie decît Franţa, sau mai curînd umanitatea întreagă, singura demnă de geniul ei universal.

Nu am mai întîlnit-o decît după război, în timpul unei şederi la Paris, la o masă oferită ducesei de Vendôme de marchiza de Belloy, soţia ataşatului meu naval la Bucureşti, născută Bibescu, vară cu Brîncovenii, care era însă tot atît de bună româncă pe cît era de bună franţuzoaică. După obiceiul ei şi în ciuda protocolului, Anna de Noailles se lăsă aşteptată timp de aproape o oră. Departe de a se scuza, „divina contesă" dădu o lecţie de democraţie. Stăpînei casei, vară-sa, care-i spunea: „Hai, Anna, fă o reverenţă Alteţei Sale Regale", îi răspunse printr-o piruetă cu aceste cuvinte: „Nu fac plecăciuni unor Alteţe, căci eu sînt republicană", după care, singură, se instală într-un fotoliu.

Cealaltă muză românească de la Paris, Elena Văcărescu, forma cu Anna de Noailles, atît fizic cît şi moral, un diptic violent contrastant. Anna, un suflet despre care te întrebai cum de găsise un trup, un trup firav, un minimum de trup cu maximum de cap ai cărui ochi imenşi şi arzători o făceau să semene cu o libelulă, numai ochi şi aripi; cealaltă, trup opulent care întîlnise un suflet mai tare decît el, un suflet lucid, pasionat, simpatizînd cu toate puterile spirituale, ceea ce, după spusele lui Titulescu,

făcea din ea un „fragment incandescent al cosmosului". Cu mai multă modestie, ea se definea drept un „monstru sacru". În sufletul şi în vorba ei, îmbina lirismul cu umorul, ironia cu emoţia. Forţă a naturii, dar disciplinată de o minte clasică, ea îşi rezerva romantismul pentru ştiinţele oculte. Foarte mioapă, ceea ce opunea ochii ei pe jumătate închişi ochilor imenşi, larg deschişi ai Annei de Noailles, devenea astfel mai vizionară, ca şi cum şi-ar fi concentrat toată ascuţimea privirii spre lumea invizibilă, lumea sufletelor, viaţa ei interioară, cea a celorlalţi, spre viitor.

Ştia să citească în liniile palmei şi vru să le cerceteze pe ale mele. „Văd foarte clar, îmi spuse ea, că veţi semna curînd tratatul de alianţă între Franţa şi România." Întrebînd-o dacă nu-şi întemeia prezicerea pe altceva decît pe linia norocului, îmi răspunse: „Mă bazez şi pe caracterul regelui Ferdinand. Îl cunosc bine, este înainte de toate un om al datoriei, şi la nevoie, al celei mai dureroase datorii. El va declara război Germaniei, patria familiei sale, cu moartea în suflet, dar îl va face din datorie faţă de poporul său, iar Franţa nu va avea un aliat mai credincios." Acest „îl cunosc bine" era singura aluzie la idila ei din tinereţe, brusc întreruptă de ucazul regelui Carol.

Ea îmi spuse, lucru de care Quai d'Orsay părea să nu aibă habar, că poporul român era atît de conştient de solidaritatea destinului său cu cel francez, încît la Bucureşti, în ziua în care s-a aflat de victoria de la Marna, oameni care nu se cunoşteau se sărutau pe stradă, plîngînd de bucurie. „Veţi găsi acolo, îmi spuse ea, un focar de dragoste pentru Franţa." Îmi spuse de asemenea că regele Carol murise de inimă rea constatînd cît de neputincios era ca să obţină de la poporul său îndeplinirea angajamentelor pe care şi le asumase faţă de vărul său de la Berlin.

După moartea regelui Carol, Elena Văcărescu s-a întors la Bucureşti în timpul neutralităţii României. A trimis vorbă ministrului Germaniei, von dem Busch şi ministrului Austriei, contele Czernin, rugîndu-i să nu o recunoască, în caz că s-ar întîlni în societate, căci ea nu le va răspunde la salut „pentru că, spunea ea, eu sînt în război".

Venind vorba, îmi povesti următoarea anecdotă despre prinţul şi prinţesa von Bülow, pe vremea cînd acest cuplu reprezenta imperiul german la Bucureşti.

Bülow, mare senior dar mojic, era lipsit de tact. Poftită la masă la legația germană, Elena Văcărescu nu fusese plasată conform rangului ei de domnișoară de onoare a reginei, contrar voinței regelui Carol, pe care-l informă. Regele își reînnoi observația pe un ton atît de aspru încît ea a fost invitată la alt dineu unde, de data aceasta, a ocupat locul din dreapta lui Bülow, care acum o certă din cauza a ceea ce numi indiscreția ei. „Nu e vina mea, spuse Elena Văcărescu. Cînd iau masa cu corpul diplomatic, regele pretinde să-i raportez tot, comesenii, conversațiile, cum sînt plasați la masă etc." „Acești Hohenzollern, spuse Bülow, sînt oameni imposibili." „Și asta o voi spune regelui." Regele Carol se considera șeful ramurii mai mari a Hohenzollernilor. La același dineu, Elena Văcărescu observă, surprinsă, că pe masa acoperită cu flori splendide pentru dineul precedent, acum nu era nimic. Doamna von Bülow, italiancă foarte seducătoare, i-l prefera soțului ei pe consilierul legației și — succesiv sau simultan, nu se știe — pe ataşatul militar. Consilierul, un gentilom saxon, îi dăruise o splendidă piesă din porțelan de Saxa și, în zilele de recepție, acoperea masa cu flori. Șeful personalului se apleacă și, foarte discret, spune cîteva cuvinte la urechea stăpînei casei care răspunde tare: „Bine". Aflase că saxonul, informat că ea se arătase amabilă față de ataşatul militar, spărsese vasul de porțelan înainte de dineu și aruncase florile în stradă. Întîmplarea a ajuns și la urechile regelui Carol printr-un valet al lui Bülow, plătit de el.

Călătoria de la Paris la București în 1916. — În 1916, din cauza stării de război, nu puteam trece prin teritoriul Puterilor Centrale, fiind obligat să traversez două mări, Anglia, Suedia, Norvegia și toată Rusia, schimbînd de opt sau nouă ori trenul, în treizeci, patruzeci sau cincizeci de zile.

La Londra, prima etapă, am coborît la Hyde Park Hotel, aproape de Ambasadă, unde mă duceam în fiecare dimineață pentru a citi ultimele telegrame și unde, foarte amabil, Paul Cambon[15] mă oprea de cele mai multe ori la masă. De la prima vizită

[15] Cambon, Paul (1843–1924), diplomat francez. Rezident general în Tunisia (1882), apoi ambasador la Madrid (1886), Constantinopol

îmi spusese: „Nu ştiu cît timp veţi rămîne la Londra. Vaporul care trebuie să vă ducă de la Newcastle la Bergen pleacă în mod foarte neregulat, totdeauna noaptea, la date şi ore înconjurate de cel mai adînc mister, pentru a dejuca acţiunea submarinelor germane. Trebuie deci să fiţi gata de plecare la orice oră din zi sau din noapte, după ce veţi primi un apel telefonic în limbaj codificat de la consulul nostru din Newcastle." În afară de inconvenientul nesiguranţei, nu puteam decît să mă bucur de această destindere salutară între viaţa febrilă de la Paris în ajunul plecării mele şi viaţa şi mai agitată care mă aştepta în România. La Londra, ecourile războiului nu parveneau decît prin presă şi nu tulburau cu nimic seninătatea locuitorilor. Enorma metropolă a imperiului britanic îşi păstra ţinuta de timp de pace cu acelaşi ritm, aceleaşi plăceri, aceeaşi nepăsare, acelaşi belşug, fără nici un camuflaj noaptea. Iată pentru mine o schimbare după Paris, capitala Franţei cotropite, cu populaţia Parisului redusă prin mobilizare sau exodul în provincie, adîncită în griji şi întuneric. Nu mă voi mira dacă Franţa şi Anglia, suferind în mod foarte inegal de pe urma războiului, nu vor înţelege în acelaşi fel pacea şi garanţiile sale.

Paul Cambon nu-mi ascunse că atît el cît şi Deschanel dezaprobau numirea mea la Bucureşti, şi pentru aceleaşi motive. „În loc să provoace intervenţia României în tăcere, prin mijloace secrete şi eficace, o compromit prin mijloace teatrale. Ca şi cum ai spune nemţilor: «Atenţie! Vom face un efort suprem pentru a desprinde România de Aliaţi. Nu neglijaţi nimic pentru a vă asigura de fidelitatea ei.» Fără a pune la socoteală că agenţii germani nu se vor sfii să exploateze împotriva dumneavoastră trecutul dumneavoastră, mai cu seamă cel marocan. Ei le vor spune românilor că dacă Franţa le trimite un diplomat care vine dintr-o ţară de negri, face aceasta pentru a-i mîna cu biciul pe căile războiului."

După o săptămînă de aşteptări zadarnice mă pregăteam să primesc din moment în moment mesajul care să mă cheme urgent la Newcastle pentru îmbarcare. Paul Cambon mă primi

---

(1891) şi Londra (1898–1920), a contribuit în măsură hotărîtoare la realizarea Antantei Cordiale.

întinzîndu-mi o hîrtie. Nu mă îndoiam că era mesajul pe care-l aşteptam. Însă era o telegramă de la Bucureşti, transmisă prin Paris, care informa Ministerul de Externe că tratatul de alianţă cu România, virtual încheiat, va fi semnat peste patruzeci şi opt de ore. „În aceste condiţii, spuse Paul Cambon, inutil să vă continuaţi călătoria. I-am şi telegrafiat lui Briand, adăugînd că vă recomand să vă întoarceţi la Paris." Paul Cambon, ambasador la Londra de nouăsprezece ani, era atunci la apogeul unui binemeritat prestigiu. M-am înclinat în faţa părerii lui, care nu aveam nici o îndoială că va fi ratificată de Quai d'Orsay. Totuşi am adăugat timid: „Ar fi poate mai bine să nu mă înapoiez la Paris decît cu autorizaţia oficială a lui Briand." Paul Cambon a fost de acord, dar ca o măsură de precauţie inutilă. Eram împărţit între sentimentul de uşurare de a scăpa de un lung exil departe de familia mea şi teama de a rămîne inactiv în timpul războiului între Marocul unde fusesem deja înlocuit şi România, unde deveneam inutil şi chiar indezirabil. După două zile, o telegramă furioasă, evident redactată de Berthelot, îmi ordona să mă îmbarc urgent spre Bergen. Tonul telegramei însemna că autorul ei bănuia că ministrul nostru la Bucureşti vindea pielea ursului din pădure, pentru a evita intruziunea mea pe terenul său.

În timp ce aşteptam acest răspuns, vaporul de la Newcastle la Bergen ridica ancora, ceea ce a prelungit şederea mea la Londra cu încă zece zile, pînă la plecarea vaporului următor.

Despre Bergen nu păstrez decît o singură amintire, aceea a vizitei mele la sediul fostei „Ligi hanseatice", casă foarte pitorească din secolul al XV-lea, pe care o vizitarăm cu un „cicerone". În camera directorului instituţiei, el ne atrase atenţia asupra a trei obiecte: un ciomag pentru pedepsirea personalului său, greutăţi trucate pentru a înşela clientul şi un ghişeu prin care servitoarea trecea mîncarea fără a fi văzută, regulamentele instituţiei interzicînd orice contact cu femeile. „Aceasta este Germania, ne spuse el: un ciomag adică brutalitatea, greutăţi trucate adică necinstea, un ghişeu adică ipocrizia."

Despre Stockholm, Veneţia roză a nordului, păstrez o amintire încîntătoare prin ea însăşi şi, mai ales, prin contrast cu intrarea mea pe teritoriul rusesc. În ţările neutre pe care le traversam,

autorităţile, văzînd paşaportul meu, erau foarte prevenitoare. La Tornea, oraş la graniţa Finlandei, la marele nostru aliat, ţarul tuturor Rusiilor, am fost primiţi ca într-o ţară duşmană. Cercetarea paşapoartelor noastre vizate de ambasadele ruseşti de la Paris şi de la Londra trezeau o îndoită suspiciune. Am fost ţinuţi în picioare într-o sală rău mirositoare, timp de mai bine de o oră, pentru controlarea bagajelor noastre complet răvăşite, iar servitorii mei au fost îndelung percheziţionaţi în ciuda protestelor mele. Cu credinţa ce o avusesem în alianţa rusească, sufeream cumplit. Mă consideram prost răsplătit pentru serviciile ce-i adusesem, nu fără oarecare risc, în timpul misiunii mele la Viena. Încîntătorul meu camarad, Charles Henry, rîdea şi triumfa chiar, căci mă prevenise fără să reuşească să mă convingă. Viitorul apropiat îmi rezerva experienţe şi mai concludente.

Plătind „bacşişuri", am putut pleca cu primul tren de noapte la Sankt-Petersburg. Am fost înghesuiţi pe băncile de lemn ale unui vagon sordid de clasa a treia împreună cu servitorii mei şi cu alţi călători şi călătoare, printre care o institutoare franceză. „Rău faceţi că vă plîngeţi", ne spuse ea. Sfînta Rusie, aliata noastră ne trata doar ca duşmani, pe cînd ea era tratată ca spioană. Servitorii mei erau doar percheziţionaţi, în timp ce ea era despuiată de toate hainele ei pentru cele mai intime cercetări. Încălţămintea ei fusese scoasă din uz pentru că i se smulsese căptuşeala unde se pare că se pot ascunde mesaje secrete scrise pe hîrtie subţire. La urmă a fost viguros fricţionată din cap pînă în picioare, fără a omite nici o cută a trupului ei, cu zeamă de lămîie, care are proprietatea să facă să apară pe piele semnele scrise cu cerneală invizibilă.

La gara din Sankt-Petersburg am fost mult mai bine primiţi de un secretar al Ambasadei, domnul Gentil, care ne conduse la hotelul Astoria, unul din cele mai bune ale capitalei, unde ne reţinuse camere. Rechiziţionat de stat, ca toate hotelurile mari, era ticsit de ofiţeri încărcaţi de galoane care în fiecare noapte beau şampanie cu „sistriţe", infirmiere foarte elegante, cîteodată chiar foarte frumoase, care îmi închipui că nu îngrijeau decît răni ale inimii. Am refuzat invitaţiile la seratele lor de dans şi băutură. Îmi era teamă să nu compromit prestigiul Republicii,

nu prin lipsă de ţinută, ci prin lipsă de rezistenţă, cu paharul în mînă. Mai mulţi dintre ei nu se întorceau în camerele lor decît purtaţi pe braţe de ordonanţele lor.

Dezorganizarea transporturilor şi prioritatea convoaielor militare m-au reţinut cinci sau şase zile în capitală. Ambasadorul nostru, domnul Maurice Paléologue[16], m-a primit în mod cordial şi m-a lămurit în privinţa aspectului rusesc al problemei intervenţiei româneşti. La fel ca şi Marele Cartier General şi ca mine, el considera că soluţia se află la Salonic, unde o ofensivă victorioasă oferea şansa cea mai bună de a ne da un nou aliat şi de a-i încuraja în Rusia pe partizanii războiului total. O clarviziune care nu domnea în toate cercurile aliate din Sankt-Petersburg. Îmi aduc aminte de un dejun la ataşatul nostru militar, generalul de Laguiche, cu colegii săi din Anglia, Italia, Serbia şi cu ofiţeri ruşi. Deodată, prin fereastra deschisă (eram în plină vară) au pătruns accentele unui cor care cînta imnuri religioase; era corul unui regiment care defila pe stradă. Împinşi ca de un resort secret sau un elan sacru, mesenii în uniformă s-au sculat ca un singur om pentru a se aduna pe balcon şi a-i aclama pe aceşti vajnici aliaţi care plecau pe front. Ataşatul militar al Marii Britanii exclamă pe un ton inspirat: „Ah! Cu astfel de aliaţi, atît de credincioşi, cum să nu ai încredere în victorie!" Cîteva luni mai tîrziu, aceşti vajnici aliaţi vor părăsi frontul, cîntînd poate aceleaşi imnuri, şi îşi vor masacra ofiţerii.

Paléologue m-a invitat la dejun cu ministrul Afacerilor externe, domnul Sazonov şi cu adjunctul său, domnul Neratov. Dacă nu aş fi fost prevenit, ce stupoare m-ar fi cuprins auzindu-i vorbind de România cu ură şi dispreţ, fără a-şi ascunde teama că, din simpatie pentru Franţa, ar putea deveni aliata noastră. Guvernul rus, profitînd de slăbiciunea Franţei şi Angliei, le smulsese făgăduiala de a i se da Constantinopolul şi se gîndea să anexeze România care le stătea în cale. Paléologue se simţea

[16] Paléologue, Maurice (1859–1944), diplomat francez. De origine română după tată, a fost ambasador la Sofia (1907), director în Ministerul Afacerilor Externe (1912–1914), apoi ambasador în Rusia (1914–1917). A scris lucrarea *La Russie des tsars au temps de la guerre* (1921). Membru al Academiei franceze (1928).

prea jenat de originea sa română ca să combată aceste manevre. „Sazonov şi Neratov, îmi repeta el, sînt tot ce ne putem dori mai bun. Cu cei care-i vor înlocui, după această trădare mocnită, ar fi trădare pe faţă şi pace separată. Ţarul Nicolae al II-lea, leal dar slab, este singurul om cinstit din guvern, dar, cum spune Isvolski, prea este supus unor «influenţe de aşternut». Dominat de împărăteasă, care la rîndul ei este dominată de un călugăr desfrînat şi pe jumătate nebun, Rasputin, cum ar putea el să domine imensul său imperiu şi situaţia îngrozitoare în care l-a adus războiul? Totuşi, nu putem conta decît pe el şi pe unchiul său, Marele Duce Nicolae."

În privinţa lui Rasputin, îmi destăinui ecouri greu de verificat dar, spunea el, bazate pe mărturii demne de crezare. Se cita acest exemplu: poftit la masă împreună cu cele mai nobile doamne din Sankt-Petersburg, aceea asupra căreia îşi aţintea privirea fixă şi magnetică nu întîrzia să se scoale, să îngenuncheze în faţa lui şi să-i lingă drăgăstos degetele pline de sos, căci el se prefăcea că, aidoma cu anahoreţii în deşert, nu se serveşte de tacîmuri.

Iată cum se destrăma toată încrederea ce o aveam în alianţa franco-rusă şi cultul ce-i închinam din fragedă tinereţe. Iată ce dovedea incoerenţa Rusiei, ţară prea întinsă pentru a păstra măsura. Tratat la graniţă, împreună cu tovarăşii mei de drum, ca o cireadă de vite, sînt tratat în restul călătoriei mele ca un membru al familiei imperiale. Ambasadei, care cere pentru mine înlesnirile obişnuite, i se răspunde punîndu-mi-se la dispoziţie vagonul unui mare duce, cu cameră de dormit, cabinet de lucru, salon-sufragerie, baie şi bucătărie. Această călătorie de zece zile cu opriri dese, dintre care patruzeci şi opt de ore la Kiev, impuse de trecerea trenurilor militare, pe o linie care era deseori cu o singură cale, a fost pentru mine o destindere extrem de plăcută. Vagonul meu, cu suspensie pe arcuri, înainta — fără grabă, e adevărat — atît de molcom încît trecerea de la oprire la mişcare se făcea pe nesimţite. Pe această cîmpie imensă, netedă ca o masă de biliard, nu erau nici curbe care să scuture trenul, nici tunele care să-l afunde în beznă. Nu era fum, nici scîntei sau mirosuri neplăcute care să strice aerul în această ţară cu păduri

unde locomotivele se încălzeau numai cu lemne. Bucătăria era atît de rafinată, stropită cu vinuri atît de generoase, încît mă cuprindea îngrijorarea gîndindu-mă la nota de plată. Voi deveni oare debitorul imperiului rus, care era debitorul meu în virtutea împrumuturilor sale externe, la care subscrisesem la Paris? La sfîrşitul călătoriei şeful de tren îmi declară că spezele mesei mele reveneau bugetului Majestăţii Sale ţarul, generozitate pe care am primit-o cu gratitudine temperată de faptul că ştiam care era principala sursă a acestui buget: banii din ciorapul nostru naţional.

Am fost primit în România, ţară oficial membră a Triplei Alianţe, guvernată de un Hohenzollern, ca un aliat, un prieten şi un frate. După o privire aruncată pe paşapoartele noastre, inspectorul de serviciu îmi ceru voie să-mi strîngă mîna, după care dispăru pentru a semnala prezenţa mea şefului de gară. În cîteva clipe gara era pavoazată cu drapele româneşti şi eram poftit să ciocnesc o cupă de şampanie pentru victoria Franţei, iar cele două fete ale casei cîntau *Marseieza* la patru mîini, la pian. Toată lumea vorbea foarte bine limba franceză, în timp ce la frontiera rusească nu putusem să comunic cu autorităţile decît prin interpret. Compartimentul vagonului de dormit care-mi era rezervat nu avea nimic imperial, dar era plin de flori, aranjate astfel încît să reproducă cele trei culori ale steagului francez, şi nici dulciuri pentru drum nu lipseau. Niciodată, nici la antipozi, nu m-am simţit atît de străin ca în Rusia. Niciodată, nici în Franţa, nu am respirat atîta dragoste pentru Franţa ca în familia acestui şef al unei gări mici din România, al cărei nume nici nu mi-l mai amintesc.

De la „Capşa" la Palatul Regal. — Euforia unei astfel de primiri s-a risipit a doua zi dimineaţă în gara Bucureşti cînd consilierul legaţiei Franţei, Maurice Lacombe*, venit să mă întîmpine, îmi spuse: „Ce ghinion aveţi, chiar la înscăunare! Blondel nu vrea să vă predea serviciul legaţiei. Este a doua sau a treia

* De baştină din Périgord ca Charles Henry şi ca mine, Maurice Lacombe a fost unul din acei colaboratori care rămîn prieteni (*n. a.*).

oară cînd crede că România va semna alianţa. Dacă nu se înşală, nu vă rămîne decît să faceţi cale întoarsă la Paris. Nu vom şti decît peste cîteva zile dacă se înşală şi, între timp, vă veţi afla în situaţia cea mai echivocă, închis în camera de la hotel, fără să vedeţi pe nimeni." Lacombe ne duse apoi la „Capşa", cel mai bun restaurant al oraşului, care avea numai cîteva camere reţinute pentru noi. „Veţi fi mai liniştit aici decît la Athénée Palace, ticsit de agenţi germani", spuse el.

Cîteva clipe mai tîrziu, el mă prezentă colegului pe care acum şovăiam să-l numesc predecesorul meu, deoarece nu mai eram sigur că-i voi fi succesor. Blondel, pe care-l vedeam pentru prima oară, mă primi curtenitor, chiar cu oarecare cordialitate, nelipsită de un strop de ironie în condoleanţele sale pentru eventuala mea înapoiere la Paris, în caz că previziunile lui s-ar fi realizat. Mă asigură că nu mă învinuia pe mine de urîtele procedee ale Ministerului de Externe, inamicul nostru comun, şi astfel se stabili o fraternitate între noi. „De altfel, adăugă el, în timp de război problemele referitoare la persoane şi la interesul carierei noastre nu contează. Totuşi, daţi-mi voie să vă spun că interesul carierei dumneavoastră cere ca eu să rămîn la postul meu, cel puţin provizoriu. Dacă doriţi să-l preluaţi imediat, mă voi supune, dar atunci ori veţi semna tratatul peste două sau trei zile, evident fără să fi avut nici un merit, şi toată lumea va găsi că gestul nu este elegant; ori negocierile se vor mai prelungi sau poate chiar nu vor reuşi, şi răspunderea va fi a dumneavoastră, cel puţin în aparenţă."

I-am răspuns: „Fără a şovăi o clipă, mai mult din spirit de dreptate decît de dragul eleganţei morale, sînt hotărît să vă las satisfacţia semnării tratatului pe care l-aţi negociat, dacă această semnare este iminentă. Dacă situaţia se prelungeşte mai mult de o săptămînă, o vom supune printr-o telegramă hotărîrii Parisului." Blondel mi-a strîns mîna călduros, avînd în privire expresia unei recunoştinţe, pe care cele ce au urmat au dovedit-o sinceră. Eu însumi am fost atît de mişcat, încît am răspuns acestui elan printr-o sărutare pe amîndoi obrajii.

Situaţia mea nu întîrzie însă să devină mai echivocă decît mă temeam. Nu ieşeam din camera mea, dar nu puteam să închid uşa şefilor opoziţiei, cei mai înfocaţi campioni ai războiului alături de Franţa, alde Take Ionescu, Filipescu, Cantacuzino etc. După spusele lor, atotputernicul prim-ministru Brătianu îl ducea pe Blondel cu vorba, şi va lăsa să treacă momentul cel mai favorabil pentru a interveni, dacă printr-o presiune energică a Franţei nu se punea capăt acestor amînări. Fără să vreau, camera mea devenea un focar al opoziţiei, ceea ce nu va înlesni primele mele raporturi cu un prim-ministru bănuitor. Aceeaşi cameră a fost pentru mine un post de ascultare a unor informaţii care nu-mi erau destinate. Situată deasupra restaurantului, prin ferestrele deschise în această lună iulie caniculară, ea înregistra ecourile banchetelor de rămas bun oferite lui Blondel de diverse grupuri ale coloniei franceze, banchete de la care eram exclus prin faptul că, oficial, nu existam. La ora toasturilor, auzeam cum oratorii condamnau guvernul nostru, vinovat de periclitarea celor mai importante interese franceze, dînd lui Blondel, într-un astfel de moment, un succesor cunoscut doar prin activitatea sa marocană şi prin nimic calificat pentru o misiune atît de delicată. Auzeam, de asemenea, fără surprindere, cum domnul Blondel lăuda nu guvernul nostru, ci pe mine, amintind că, întrucît condusesem multă vreme ambasada noastră de la Viena, problemele cu care voi fi confruntat în noul meu post nu-mi erau cu totul necunoscute. El le cerea compatrioţilor noştri să-mi arate tot atîta încredere şi devotament cît îi arătaseră lui.

După ce au trecut zece zile, m-am dus la legaţie din nou, pentru a cere, de acord cu domnul Blondel, instrucţiuni de la Paris. A doua zi, o telegramă de la Briand îi ordona să-mi predea serviciul, exceptînd cazul cînd negocierile ar lua sfîrşit la patruzeci şi opt de ore după primirea ei. Dar cum aceasta nu s-a întîmplat, domnul Blondel s-a executat, nu fără o strîngere de inimă, aşa cum mi-am închipuit, dar fără a lăsa să se vadă ceva.

Desigur, nu neglijasem nimic ca să-l împac, potolind supărarea lui împotriva mea, şi atenuînd o lovitură atît de puternică, dacă tot nu o puteam îndepărta. Totuşi, nu mă aşteptam ca el

să-mi dea fără rezerve tot concursul experienţei şi prieteniilor sale în timpul acestor patru ani ai misiunii mele în România, unde se instală la ginerele său, mai întîi la Bucureşti, apoi la Iaşi, după ce capitala a fost ocupată de inamic. Mai mult decît lui sau mie, meritul unui astfel de exemplu de adevărată confraternitate, de patriotism şi de abnegaţie, revine vechii Cariere diplomatice, înaltă şcoală a acestor virtuţi.

După transmiterea sarcinilor legaţiei, Blondel mă însoţi la primul-ministru care locuia la cîţiva paşi de legaţie. Timp de patru ani deosebit de activi cît am fost în România, nici o singură dată nu am pus piciorul la Ministerul Afacerilor Externe. Preşedintele Consiliului nu-i lăsa Ministerului decît chestiunile minore, şi trata direct cu miniştrii străini.

Ion Brătianu, „frumoasa odaliscă", spuneau duşmanii lui, ca şi cum moliciunea orientală a ochilor săi minunaţi nu ar fi fost luminată deseori de fulgerarea unei voinţe implacabile, m-a primit foarte curtenitor, dar rece. Nu-mi ascunse că deplîngea schimbarea survenită la legaţia Franţei. După aceea, ca o aluzie transparentă la opozanţii pe care-i primisem, mă puse în gardă împotriva „agitaţilor iresponsabili" care, dacă ar fi ascultaţi, ar duce ţara la o catastrofă, fără folos pentru cauza noastră, ci dimpotrivă. „Sînt hotărît, spuse el, să pornesc alături de dumneavoastră, cînd voi hotărî eu şi cu garanţiile cerute de siguranţa ţării mele. Este o partidă în care ea îşi joacă existenţa. Acei care n-au pregetat să violeze neutralitatea Belgiei vor pregeta şi mai puţin să ocupe o ţară care, juridic vorbind, este aliata lor. Pe de altă parte, Rusia nu şi-a luat încă angajamentele pe care le socotesc indispensabile, cu toate că semnătura ei nu are nici o valoare, dar Franţa le va garanta."

Brătianu, fost elev al şcolii noastre Politehnice şi foarte familiarizat cu literatura noastră, se exprima într-o franceză foarte curată, cu un amestec de supleţe şi autoritate. Partizanii noştri cei mai zeloşi îi reproşau un exces de prudenţă şi prevesteau că, întrucît dorea să aibă toţi sorţii de partea lui, se va hotărî prea tîrziu. Pe bună dreptate, Blondel îl numea „cămătar de timp". Se pricepea foarte bine să cîştige timp fără să-şi sîcîie adversarul. Viitorul apropiat mă va face să descopăr înaltele calităţi care

fac din el unul din cei mai mari oameni de stat ai generaţiei sale, mai mare decît „cei trei mari" Wilson[17], Lloyd George[18] şi Clemenceau[19]. Nimic mai firesc: ţărilor mici, le sînt sortiţi oameni mari. Fără a anticipa asupra atîtor comentarii discordante în jurul viitorului tratat de la Versailles, acest „depozit de explozibile" care curînd va arunca lumea într-o catastrofă fără precedent, voi nota numai că acel „Consiliu Suprem", răspunzător de acea gigantică greşeală, ar fi fost bine inspirat dacă ar fi cerut — şi urmat — părerea unui Brătianu sau a unui Venizelos[20].

La prima mea întrevedere cu Ion Brătianu, am examinat problema mai urgentă pentru mine, şi totodată mai simplă, a înmînării scrisorilor mele de acreditare. Acest rit este însoţit în principiu de un schimb de alocuţiuni combinate dinainte, astfel încît suveranul sau şeful statului să reia în răspunsul său tema schiţată de noul venit asupra raporturilor între cele două ţări. În toiul războiului, cum să-l treci cu vederea fără a fi ridicol? Şi cum să vorbeşti de el fără pericol, chiar în termenii cei mai imprecişi? Robert de Flers, recent sosit la Bucureşti, îmi pro-

---

[17] Wilson, Theodore Woodrow (1856–1924). Om politic american, preşedinte democrat al Statelor Unite în 1912, reales în 1916.

[18] Lloyd George, David (1863–1945), om de stat englez, şef al partidului liberal, şef al unui guvern de coaliţie (1916–1922). A jucat un rol preponderent în negocierile tratatului de la Versailles.

[19] Clemenceau, Georges, „Le Tigre" (1841–1929). Om politic francez, şef al stîngii radicale; a combătut politica colonială. Compromis un timp în scandalul canalului Panama; în afacerea Dreyfus a fost de partea împricinatului. Preşedinte al Consiliului şi ministru de Interne (1906–1909); a creat ministerul Muncii, dar a reprimat violent grevele şi s-a despărţit de socialişti. În 1917, din nou la putere, s-a consacrat războiului total şi a negociat Tratatul de la Versailles. A fost învins în alegerile din 1920. A fost membru al Academiei franceze.

[20] Venizelos, Eleftherios (1864–1936), om politic grec, eliberatorul Cretei de sub dominaţia otomană; prim-ministru al Greciei (1910–1915, 1917–1920, 1924, 1928–1932), partizan al Antantei, obţine importante avantaje teritoriale în urma războaielor balcanice, după care demisionează, formează la Salonic un guvern disident (1916) şi declară război Puterilor Centrale (1917). Se exilează după o lovitură de Stat a partizanilor săi din Creta (1935).

punea rîzînd schema a două alocuţiuni anodine fără să fie cu totul lipsite de actualitate. Autorul *Regelui,* unde le pune atît de bine pe mărimile acestei lumi să vorbească fără a spune nimic, ar fi introdus o scenă de comedie uşoară în marea dramă. El avea însă prea mult bun gust pentru a aproba un amestec de genuri atît de monstruos. Credea, ca şi mine, că mă aflam în faţa unui caz în care lipsa de semnificaţie e semnificativă şi în care nu poţi să te înţelegi decît prin tăcere. Aceasta era şi dorinţa lui Brătianu, pe care am preîntîmpinat-o spunînd: „Vom suprima alocuţiunile şi, desigur, mă voi feri de orice aluzie la evenimente. De altfel, protocolul dă Majestăţii Sale privilegiul să conducă discuţia. Mă voi mărgini deci să răspund la întrebările sale."

Fără întîrziere, regele alese o dată foarte apropiată pentru această audienţă solemnă. Brătianu îmi recomandă să o ţin secretă. Totuşi, în apropierea palatului, vecin cu legaţia, o mulţime numeroasă aclamă Franţa atunci cînd am coborît din prima maşină cu colaboratorii mei diplomatici. Uralele s-au înteţit cînd, din a doua maşină au descins, în uniforma care era atunci cea mai glorioasă din lume, ataşatul militar, colonelul D..., ataşatul naval, căpitanul de vas marchiz de Belloy, foarte popular la Bucureşti prin farmecul său personal şi prin căsătoria sa (soţia sa făcea parte din familia Bibescu), căpitanul duce de Luynes şi locotenentul Robert de Flers.

Regele Ferdinand mă primi cu Ion Brătianu în dreapta sa şi cu numeroasa casă civilă şi militară în spate. Prezenţa lui Brătianu îmi aduse aminte de înţelegerea noastră, iar prezenţa atîtor alţi martori, incompatibilă cu orice conversaţie în *aparté,* îmi dovedea cît fusese de necesară. Totuşi regele, foarte timid, cum mi se spusese, cu oamenii pe care-i vedea pentru prima oară, chiar în împrejurări obişnuite, era prada unei emoţii atît de violente, încît vedeam cum îi tremurau în mîini scrisorile mele de acreditare, în timp ce, imediat după ce le primise, le trecea unuia din aghiotanţii săi. Necunoscîndu-mă, şi cu toate asigurările date de mine primului-ministru, se temea desigur să nu rostesc vreun cuvînt menit să-i sondeze intenţiile sau chiar să obţină un fel de angajament. Prezenţa tuturor acelor francezi în uniformă făcea mai dureros cazul de conştiinţă care-l chinuia. Mă simţeam cu-

prins de milă, dar şi de admiraţie pentru acest biet şi mare rege, pe al cărui chip se vedeau urmele unei îngrozitoare lupte interioare.

Protocolul comporta apoi prezentarea noastră la regina Maria, care ne aştepta în salonul vecin, singură cu o doamnă de onoare, ceea ce permitea mai multă familiaritate decît în prezenţa numerosului stat-major regal, fără a mai pune la socoteală că în această pereche, regele era timid pentru amîndoi.

Strălucitoarea frumuseţe a reginei Maria, admiratorii ei o calificau bucuros drept „adamantină". Epitet potrivit, dar slab. Strălucirii şi tăriei diamantului, ea le adăuga transparenţa cristalului, o inimă de aur şi muşchi de oţel. Dacă închid ochii, o evoc mai ales în portretul a cărui reproducere mi-a dat-o, unde pictorul Lászlo o reprezintă mai teatrală decît era, ca împărătească bizantină. În ziua aceea, era Teodora îmbrăcată în rue de la Paix[21]. Prezenţa lui Robert de Flers a orientat la început discuţia spre teatru. Cum să vorbeşti de teatre de bulevard fără să vorbeşti de modă? Evitînd orice aluzie la război, am îndrăznit să aducem reginei complimente pentru rochia ei în culori vii. „După cum vedeţi, spuse ea cu un surîs care-i descoperi dinţii strălucitori, surîs care nu era de circumstanţă, ci din inimă, mie nu-mi plac culorile neutre."

— „Vom aştepta, am spus eu, pacea generală pentru a face cunoscută vorba Majestăţii Voastre."

— „Bine veţi face, altfel regele şi Brătianu m-ar dojeni."

Nepoată a reginei Victoria prin tatăl său, ducele de Edinburg, şi a ţarului Alexandru al III-lea prin mama sa, marea ducesă Maria Alexandrovna, regina Maria este de două ori aliata noastră prin naştere. Dar mai ales prin inimă. Regele Ferdinand deveni şi el aliatul nostru, în ciuda naşterii, prin conştiinţa sa. Acest Hohenzollern catolic este, într-adevăr, cît se poate de latin pentru un german, prin credinţa sa, şi prin unele din înrudirile sale*.

---

[21] Rue de la Paix: strada marilor case de modă de la Paris.

* Străbunica sa, Antoinete-Marie Murat, născută la Cahors la 5 ianuarie 1793, căsătorită la 4 februarie 1808 cu Karl-Anton, prinţ de Hohenzollern, fiica lui André Murat, frate mai mare al lui Ioachim Murat. Bunica ei dinspre tată, Iosefina de Baden, era fiica marelui duce Carol şi

Regele şi regina devin aliaţii noştri înainte de toate pentru că sînt români, în virtutea legii fireşti şi tutelare care naţionalizează repede dinastiile străine.

Însă nu există patrie mai iubită de copiii săi ca România. Ei o iubesc pentru că este dulce, surîzătoare, rodnică. Însă o iubesc mai puţin pentru ce le dă decît pentru ce le cere.

România şi Franţa. — Părăsisem Parisul fără să fi primit instrucţiuni de la guvern şi fără să fi avut noţiuni într-adevăr utile asupra raporturilor dintre Franţa şi România. Acestea nu se găsesc în dosarele ministerului, parcurse în grabă. Puţinul ce-l ştiam îl datoram Elenei Văcărescu, „mare preoteasă", la Paris, a acestor afinităţi.

Pentru a le completa, m-am dus la şcoala celui mai tînăr din colaboratorii mei, Charles-Arsène Henry, tovarăşul meu de drum şi de la hotelul-restaurant Capşa, unde locuia ca şi mine. Îmi era de două ori superior: mai înainte, locuise la Bucureşti cu tatăl său, unul din predecesorii mei, şi dispunea aici de mai multă libertate. Nefiind ca mine incognito şi claustrat, l-am rugat să-şi completeze de urgenţă documentaţia pe lîngă prietenii săi români.

El mă informă că „sora noastră latină", după expresia consacrată, era în acelaşi timp mai mult şi mai puţin decît soră pentru noi. Din punct de vedere etnic, România este cel mult vara noastră, într-un grad cu neputinţă de controlat, cum este acela al înrudirilor între popoare şi chiar între diferitele familii ale aceluiaşi popor.

Excluzînd fricţiunile şi rivalităţile vecinătăţii, depărtarea fizică întăreşte intimitatea morală. Între România şi Franţa nu exis-

---

a Stefaniei-Louise-Adrienne de Beauharnais, adoptată de Napoleon I. Tatăl acestei principese, Claude, conte de Beauharnais, era văr cu Alexandru, primul soţ al împărătesei Iosefina; mama ei era o domnişoară de Marnesia. O soră a regelui Ferdinand, principesa Maria, s-a căsătorit cu Philippe, conte de Flandra. Regele Ferdinand era deci văr primar cu regele Albert I al Belgiei; fratele său, principele Carol de Hohenzollern, era căsătorit cu principesa Iosefina, soră a regelui Belgiei. (*N. a.*)

tă certuri de graniţă comună sau de succesiune, cum avem cu cealaltă soră latină a noastră, Italia, sau cu vara noastră, Spania.

Istoria este în armonie cu geografia în favoarea acestei intimităţi.

Am găsit în România mai mult ca o soră a Franţei, unită cu ea prin identitate, mai mult decît prin simplă fraternitate, dar identitate prin ceea ce este esenţa spiritului nostru, după eliminarea a ceea ce este accesoriu, contingent sau accidental. Oglindă în care contemplam imaginea înfrumuseţată a patriei mele, lipsită de spasmele politicii noastre interne de care nu mi se vorbea niciodată, dar a căror victimă România va fi curînd. Robert de Flers exprima foarte plastic această identitate salutînd „cele două drapele ale noastre (drapelul românesc este albastru, galben, roşu) atît de asemănătoare încît ajunge o rază de soare asupra unuia sau o picătură de rouă pe celălalt pentru a fi absolut la fel".

II
ROMÂNIA ÎN RĂZBOI

România la răscruce de drumuri. — În convorbirile noastre zilnice, domnul Brătianu se arăta indignat de campania de presă din ţările aliate, care îl înfăţişa hotărît să nu intre în război decît în ultima clipă, în sprijinul unei victorii gata cîştigate, pentru a-i culege foloasele, fără să-i fi împărtăşit riscurile. „Aliaţii, spunea el, inversează responsabilităţile şi îmi atribuie propriile lor păcate. Iar Rusia chiar mai mult decît celelalte puteri, pentru că ea este şi mai vinovată. Niciodată nu i-a venit în minte să compenseze măcar în parte, printr-un gest spontan, răpirea Basarabiei. Ar fi provocat astfel, în întreaga noastră ţară, un şoc psihologic destul de puternic pentru a o atrage sub drapelul său. Rusia nu scapă nici un prilej ca să ne sporească neîncrederea, principala cauză a tergiversărilor care mi se reproşează. Ştiţi că nu se pot obţine de la ea garanţiile pe care le socotesc indispensabile şi pe care mi le acordă ceilalţi aliaţi, în frunte cu Franţa. Toată bunăvoinţa o acordă Bulgariei, duşmana noastră. La Sankt-Petersburg nu s-a înţeles niciodată că ultimul război balcanic a lăsat între Bulgaria şi Serbia duşmănii implacabile, care au zădărnicit toate încercările şi toate josniciile ca să o cîştige împotriva Puterilor Centrale. Cum vreţi să mă grăbesc să intru în luptă pentru a ajuta Rusia să pună stăpînire pe Constantinopol, adică să ne încercuiască, în timp ce pe noi ne tratează dacă nu ca duşmani, în orice caz ca suspecţi, deoarece reţine armele pe care ni le trimite Franţa."

Rechizitoriul preşedintelui Consiliului împotriva celorlalţi aliaţi, deşi mai puţin violent, nu-i cruţa nici pe ei. Este adevărat că, dacă edificiul puterii lor oferea o faţadă impunătoare pe fron-

tul occidental, frontul lor oriental avea multe fisuri, ba chiar, după eşecul lor lamentabil în Dardanele, pe alocuri se prăbuşea. Acolo, „Antanta" bătea recordul neînţelegerilor, mai ales la Salonic, unde obiectivele opuse ale Angliei care, ca stăpînă a mărilor, nu se interesa decît de Grecia, şi cele ale Franţei, singura care avea în vedere planuri mai ample, se concretizau pe acest front printr-o stagnare completă şi deci prin îndrăzneala crescîndă a duşmanilor noştri, Bulgaria şi Turcia. Arătîndu-mi pe hartă poziţiile într-adevăr puţin încurajatoare ale celor două tabere, Brătianu spunea: „Degeaba mă uit în această direcţie, cea care ne priveşte cel mai mult, dinspre dumneavoastră nu văd decît vidul acolo unde caut puterea, unirea şi clarviziunea. Natura, firea oamenilor şi a lucrurilor, se îngrozeşte de acest vid ce seamănă cu o prăpastie."

În timp ce vorbea de Franţa cu mai puţină asprime decît de celelalte ţări, Brătianu sublinia la pasivul nostru o greşeală de neiertat, cu urmări incalculabile — o greşeală relevată şi de istoria imparţială. „Unul din ziarele dumneavoastră mă numeşte omul ocaziilor pierdute, pentru că, prin tărăgănelile mele, aş fi lăsat să treacă de mai multe ori clipa cînd, pusă în cumpănă, ponderea armatei române ar fi fost decisivă. Eu consider că jocul ipotezelor retrospective este înşelător. Dar de fapt, iată o ocazie pierdută care nu este o ipoteză, ci o certitudine, considerată ca atare de toţi criticii militari. De ce oare, în prima săptămînă de război, guvernul dumneavoastră a lăsat două crucişătoare germane, *Goeben* şi *Breslau,* să ancoreze în linişte în dreptul Constantinopolului, în timp ce escadra dumneavoastră din Mediterana, de douăzeci de ori mai puternică, ar fi putut să le împiedice să intre în Dardanele sau, şi mai bine, să le urmărească şi să le scufunde în Bosfor? Era un mijloc sigur de a menţine neutralitatea Turciei şi Bulgariei, azi aliatele Germaniei, de a salva Serbia menită a fi strivită, de a atrage Grecia şi România împotriva Puterilor Centrale, de a garanta libertatea comunicaţiilor dumneavoastră cu Rusia, trăinicia alianţei dumneavoastră al cărei randament l-aţi fi dublat. Pentru dumneavoastră ar fi însemnat să cîştigaţi războiul în şase luni."

Nu am putut să nu mă simt stingherit faţă de această problemă pe care o discutasem deseori cu Lyautey, fără să descopăr vreodată o explicaţie plauzibilă. Ştiam numai, şi constatam la Bucureşti, că această slăbiciune iniţială constituia o ipotecă apăsătoare pentru acţiunea noastră în Orient. Ataşatul meu naval, comandantul de Belloy, fost ataşat naval la Sankt-Petersburg, căruia îi destăinuisem această convorbire, mi-a dat cheia enigmei: „Este o ruşine, o îndoită ruşine: faptul că un mare comandant a comis o astfel de trădare comparabilă cu cea a lui Bazaine[1] la Metz, şi acela că nu a fost pedepsit, cînd ar fi trebuit condamnat de un consiliu de război şi împuşcat. Acest şef, amiralul Lapeyrère, comandantul escadrei din Mediterana, sau mai curînd al escadrelor, pentru că cea engleză, deşi sub comanda amiralului Townbridge, era plasată ierarhic tot sub ordinele sale, dispunea de cea mai formidabilă armată navală din lume şi de crucişătoare mai rapide şi mai puternice decît *Goeben* şi *Breslau,* ai căror comandanţi erau aşa de siguri că vor pieri, încît au trimis lumii pe calea undelor testamentul lor. El se pretinde constrîns de instrucţiuni care-i dau sarcina să apere transportul corpului 19 din Algeria în Franţa, ca şi cum n-ar fi avut mijloacele să distrugă crucişătoarele germane şi să-şi îndeplinească şi această misiune, şi ca şi cum calea cea mai bună de a o îndeplini nu era să dea un exemplu. El cere sfatul amiralilor săi, care cer sfatul contra-amiralilor lor. Prietenul meu, contra-amiralul Lacaze şi-a dat sfatul fără înconjur, cu argumente fără replică. A fost răsplătit cu trei săptămîni de arest la Marsilia, în timp ce Lapeyrère devenea ministru al marinei. Este un politician: un fel de Sarrail al marinei, popular în Cameră pentru manierele sale de băiat bun şi amabilităţile sale pentru deputaţii de stînga. Avea drept principiu să evite degradarea şi îi datorăm multe măceluri, fără a le mai pomeni pe cele din viitor.“ La pasivul acestui viitor trebuie să mai înscriem sovietizarea Rusiei şi a unei jumătăţi a Europei.

---

[1] Bazaine, Achille (1811–1888), mareşal al Franţei; a capitulat în 1870 la Metz.

De atunci, amiralul Lacaze, care la sfîrşitul războiului va fi cel mai bun ministru al marinei, mi-a confirmat această versiune. La Sankt-Petersburg, comandantul de Belloy a fost martorul stupefacţiei şi supărării aliaţilor noştri. În sprijinul inerţiei sale, amiralul Lapeyrère invoca impedimente juridice. Cum să comită un act de război în apele teritoriale ale Turciei neutre? Aceste impedimente nu sînt însă legitime, decît dacă sînt împărtăşite. Or, comandanţii crucişătoarelor germane nu se încurcau cu ele. De altfel, *Goeben* şi *Breslau,* semnalate la 8 august în dreptul Greciei, ajung la Dardanele la 10 august seara, trecînd apoi liniştit prin Strîmtori pentru a ancora la 11 august în faţa Constantinopolului. Acolo ridică pavilionul otoman şi se transformă în vase turceşti, dînd astfel în vileag alianţa germano-turcă faţă de toţi cei ce nu o cunoşteau.

Toate acestea le-am aflat prin domnul Brătianu, ceea ce nu-mi înlesnea replica la acuzaţia adusă „Triplei Înţelegeri" a cărei încetineală şi ale cărei divergenţe le opunea promptitudinii de execuţie şi unităţii de direcţie a „Duplicei". Această neconcordanţă se explica mai puţin prin neglijenţa oamenilor, cît prin poziţia diferită a celor doi adversari. Pe de o parte, guvernele şi statele majore interesate nefiind pregătite pentru un război de coaliţie, fiecare (exceptînd cazuri rare, ca de exemplu bătălia de pe Marna) îşi conducea jocul separat şi era hipnotizat de propriul său sector. Desigur, nu se putea prevedea ca Franţa, Anglia şi Rusia, despărţite prin teritorii întinse, aliate pe picior de egalitate, obligate să ţină seama de o opinie publică mai mult sau mai puţin disciplinată, să aibă coeziunea pe care blocul omogen al Duplicei germano-austro-ungare o găsea în învecinarea teritoriilor sale, în subordonarea unuia din membrii săi celuilalt (fericită simbioză, se spunea la Berlin) şi în absolutismul instituţiilor lor.

„Eu înţeleg, îmi spunea Brătianu, cît de greu este să fii unit la nivel interaliat, în comanda coaliţiei şi în ansamblul fronturilor răspîndite în toate părţile Europei. Dar noi sîntem bine plasaţi ca să constatăm că anarhia domneşte la dumneavoastră pe acelaşi front, ieri la Dardanele, azi la Salonic unde, toată lumea ştie, francezii şi englezii nu se înţeleg. Mai mult, nu vă înţelegeţi

nici între dumneavoastră. Astfel, toată lumea ştie că Sarrail, comandantul vostru, nu se bucură de încrederea statului vostru major care-i refuză orice întărire. Asta nu prea ne încurajează. Mai mult, anarhia domneşte chiar în propria dumneavoastră legaţie." Şi, deoarece nu puteam să-mi ascund surprinderea, pentru că ministerul îmi dăduse colaboratori desemnaţi de mine, toţi prieteni ai mei, Brătianu continuă: „Da, ataşatul dumneavoastră militar nu numai că nu vă spune nimic despre convorbirile lui cu mine, dar nici nu ţine seama de cererile pe care-l rog să le transmită la Paris, în vederea intrării noastre în război."

Deschizînd un dosar, Brătianu îmi comunică telegramele schimbate cu legaţia sa şi cu ataşatul său militar de la Paris, în legătură cu un proiect de misiune militară franceză pe care dorea să o vadă sosind în România imediat după mobilizare, pentru a-i aduce concursul experienţei sale tehnice. „De acord cu regele, sînt chiar gata, îmi spuse el, să-l numesc şef de stat major pe generalul care va comanda această misiune. Dar ataşatul dumneavoastră militar nu susţine această cerere, ba am motive să cred că o combate chiar."

Aici trebuie să-mi recunosc vina. Într-adevăr, mi-a fost teamă să nu-i indispun pe cei de la Quai d'Orsay cu pretenţiile mele dacă, după ce obţinusem colaboratorii diplomatici aleşi de mine, nu aş fi acceptat ataşatul militar numit recent la cererea legaţiei României de la Paris. Totuşi, la Chantilly mi s-a spus deschis că acolo ei ar fi fost de acord să numească un alt ataşat militar dacă aş fi vrut. Dar încă obişnuit cu „spiritul de echipă" în cei patru ani petrecuţi în Maroc pe lîngă Lyautey, nu-mi închipuiam ca, mai ales în timp de război şi în străinătate, toţi bunii francezi să nu fie însufleţiţi de acelaşi spirit.

Ataşatul meu naval, comandantul de Belloy, care merita tot atîta încredere cîtă neîncredere îmi inspira ataşatul militar, mi-a spus, după ce i-am relatat convorbirea mea cu Brătianu: „Foarte simplu: cu o misiune militară comandată de un general, ataşatul nostru militar, pînă acum singurul reprezentant al Marelui Cartier general în România, nu va mai fi decît un colonel ca toţi ceilalţi şi va fi probabil chiar mai puţin bine văzut decît ceilalţi, aleşi de şeful misiunii. Şi atunci, el face obstrucţie. Nu este

elegant, dar este omenesc." Aceeaşi părere o avea şi reprezentantul Biroului 2[2], căpitanul Cartier, căruia ataşatul militar nu-i ierta nici autonomia serviciului lui, nici încrederea mai mare pe care, pe bună dreptate, i-o arătam. A vrut chiar să mă convingă să cer să fie rechemat, invocînd un fapt care, dimpotrivă, nu era decît un nou motiv să-i fiu recunoscător.

„Acest căpitan Cartier este nebun, îmi spuse într-o zi colonelul D... La el, deformarea profesională a «Biroului 2» degenerează în mania persecuţiei şi în obsesie. E pe cale să dărîme legaţia, care, dacă nu-l opriţi, vă va cădea într-o bună zi în cap. Sub cuvînt că un serviciu german, un inofensiv serviciu pentru cumpărarea cerealelor româneşti, este instalat în casa de peste drum, el ne şubrezeşte aici fundaţiile clădirii cu o echipă de lucrători care sapă un tunel pentru a verifica dacă, la rîndul lor, vecinii noştri nu sapă alt tunel pe care să-l mineze ca să ne arunce în aer."

Eram mai puţin sceptic, fără să-mi pot închipui însă ce-mi raportă căpitanul Cartier cînd, în termeni mai măsuraţi, i-am adus la cunoştinţă spusele colonelului D... „Iată ce am descoperit, îmi spuse el, un tunel ce traversează strada şi care, pînă una alta, le-a permis să ajungă la firele telefonice ale centralei noastre şi să le lege cu ale lor, astfel încît să prindă toate comunicaţiile noastre. Le-am deconectat imediat. Nu cred că au avut timp să facă ceva. Lucrările lor erau abia terminate cînd le-am început pe ale mele, care nu au durat decît două zile."

Vecinul meu, domnul Brătianu, cînd l-am informat despre această muncă de cîrtiţă, pentru cazul cînd aceşti cinstiţi negustori de cereale ar întreprinde-o în direcţia casei sale, mă întîmpină cu următoarele cuvinte: „Ştiam că acest serviciu, ca toate serviciile germane, este un cuib de spioni, mai mult sau mai puţin camuflat. De altfel, degeaba s-au străduit, pentru că nu numai v-aţi deconectat centrala, ci pentru că acum au un mijloc gratuit de a se informa asupra corespondenţei telefonice: directorul meu de la PTT este plătit de ei. Nemţii ştiu că eu ştiu. Mie îmi pare bine, pentru că ei trag concluzia că nu au nevoie să se ferească

[2] Biroul 2: Serviciul de informaţii.

de mine. Dar ei nu ştiu că eu sînt la curent chiar prin directorul meu, autorizat de mine să primească banii lor şi care-mi spune mai mult despre ei decît le spune lor despre mine sau despre secretele de Stat."

Bucureştiul mişuna de spioni de ambele sexe care, în afară de urmăriri, foloseau printre metodele lor încercări de intimidare asupra mea, sau de seducere a personalului meu şi de corupere a servitorilor mei. Primeam scrisori anonime în care eram ameninţat cu moartea dacă România ieşea din neutralitate. Domnul Brătianu, căruia i-am arătat aceste scrisori scrise în limba germană sau franceză germanică, mi-a arătat altele, în acelaşi stil şi cu acelaşi scris, în care i se aduceau aceleaşi ameninţări, dacă România nu se va alătura Germaniei împotriva Rusiei. El mai primea şi scrisori anonime din partea unor compatrioţi români, care-l ameninţau că va fi asasinat dacă pînă la sfîrşitul lunii nu devenea aliatul Franţei. „După cum vedeţi, sînt cu totul liber să mă hotărăsc, deoarece orice aş alege, aceeaşi soartă îmi este hărăzită şi de unii, şi de alţii."

Împotriva tinerilor mei colaboratori, spionajul german îşi mobiliza seducătoarele sirene, destul de nebune pentru a se aşeza mereu, la restaurant sau la cafenea, la masa vecină, provocîndu-i astfel într-un mod prea deschis pentru a fi eficace.

Mă felicitam de faptul că recrutasem în Franţa foşti servitori ai familiei mele. Spionajul domestic nu se exercita neapărat în sens unic, şi funcţiona în folosul Franţei mai mult decît în favoarea Germaniei, mulţumită bucătarului meu, un alsacian foarte patriot care se bucură foarte repede de un mare prestigiu printre colegii săi de la Bucureşti. În deplasările mele prin lume, am găsit în corporaţia bucătarilor francezi un auxiliar preţios al diplomaţiei noastre, datorită devotamentului lor faţă de patria-mamă, ca şi prin superioritatea lor profesională. Bucătarul meu se împrieteni cu cel al unuia dintre politicienii români, care era în acelaşi timp cel mai parizian şi cel mai puţin francez dintre toţi, domnul Alexandru Marghiloman, foarte apreciat în micile teatre de bulevard şi pe hipodromurile noastre, unde culorile grajdului său de cai de curse triumfau mai des decît ideile sale în Consiliile de Coroană. La masa lui, pe drept cuvînt reputată, îi

primea cel puţin o dată pe săptămînă pe ministrul Germaniei şi pe cel al Austro-Ungariei. Aceştia nu aveau secrete pentru el şi, prin urmare, nici pentru bucătarul său, care, păstrînd cîteva bunătăţi pentru feciorii care serveau la masă, obţinea pentru el o dare de seamă a celor vorbite *inter pocula,* între stăpînul casei şi musafirii săi. Seara următoare, pe înnoptate, bucătarul meu urca pînă la mansarda lui din casa Marghiloman şi îmi aducea note de obicei mai folositoare decît telegramele de la Quai d'Orsay. Niciodată scara de serviciu nu şi-a îndeplinit rolul în chip mai nobil. Pe această cale, am putut confirma şi ceea ce resimţea domnul Brătianu, anume că miniştrii puterilor centrale, amăgiţi pînă în ultima clipă, n-au aflat nimic despre bunele sale intenţii faţă de noi.

Dacă, din acest punct de vedere, informaţiile culese prin această sursă mă linişteau, în schimb eram neliniştit pentru că ele îmi demonstrau că inamicul cunoştea mult mai bine ca mine toate punctele slabe ale situaţiei noastre diplomatice sau militare. De exemplu, el afirma categoric — şi viitorul îi va da curînd dreptate — că la Salonic, Sarrail era incapabil să pornească ofensiva.

Căpitanul Cartier, căruia mă plîngeam de această superioritate a inamicului, nu se mira. „În ceea ce priveşte informaţiile, faţă de Germania sîntem aproape dezarmaţi. De cînd cu afacerea Dreyfus[3], armata franceză este legată la ochi, serviciul nostru de informaţii fiind luat drept ţap ispăşitor şi suprimat. Înainte, noi cunoşteam mai bine armamentul Germaniei decît îl cunoştea ea pe al nostru. Înainte de război, în timpul unei lungi şederi la Berlin, mă miram cît de bine cunoşteau ofiţerii germani ceea ce credeam eu că Franţa ţinea ascuns. „Daţi-mi voie să vă întreb, l-am întrebat eu pe unul din ei, cît vă costă asta? — Preţul, răspunse el, unui abonament la *Journal Officiel* al dumneavoastră.

---

[3] Dreyfus (afacerea): scandal judiciar şi politic care a divizat opinia franceză din 1894 pînă în 1906 în urma unui proces intentat unui ofiţer evreu de origine alsaciană (Alfred Dreyfus, 1859–1935) din armata franceză condamnat la deportare în 1894, graţiat în 1899 şi reabilitat în 1906. O afacere cu răsunet considerabil în viaţa socială şi politică franceză.

Acolo găsim aproape tot ceea ce, la noi, face parte din informaţiile care nu se publică."

În cursul vizitelor mele la Preşedintele Consiliului, nu mă mulţumeam bineînţeles să-i transmit numai notele bucătarului meu. Examinam cu el toate aspectele şi toate antecedentele problemei puse de rolul României în război.

De la primele mele contacte cu mediile politice de la Bucureşti şi cu colegii mei, ceilalţi reprezentanţi ai Antantei, am simţit cît de inutilă era numirea mea, şi pentru ca ea să nu devină mai mult decît inutilă, trebuia să adopt atitudinea ireproşabilă a predecesorului meu. Am făcut deci în toate exact contrariul, nu al instrucţiunilor pe care oricum nu le primeam niciodată, ci al sfaturilor lui Berthelot şi ale lui Briand. Pomenesc pe şeful de cabinet înaintea Preşedintelui de Consiliu pentru că, dintre cei doi, subalternul era cel ce conducea. Şi unul şi altul îmi repetaseră: „Nu vă lăsaţi dus de nas ca Blondel de Brătianu: sprijiniţi-vă pe opoziţie, acolo sînt prietenii noştri cei mai siguri; nu pregetaţi să provocaţi manifestaţii în favoarea intervenţiei, pentru a forţa mîna guvernului." Dar de ce să devin ridicol şi nesuferit forţînd cu multă zarvă uşi pe care le simţeam deschise? Aş fi riscat, dimpotrivă, să le închid micşorînd marea forţă a Franţei: încrederea pe care o inspira.

Constatînd imediat atotputernicia lui Brătianu, adevărat dictator al ţării, şi înţelegînd că decizia finală depindea mai ales de el, încercam să risipesc ostilitatea pe care propaganda germană se străduia să o trezească împotriva mea. Amintind şi denaturînd lunga mea luptă în Maroc împotriva uneltirilor Berlinului, această propagandă mă prezenta ca pe un diplomat colonial, necunoscător al problemelor europene, obişnuit cu acţiunea mai mult decît cu negocierile, un diplomat „dinamită" care, nesupravegheat, ar arunca obstacolele în aer, prin toate mijloacele şi fără nici un scrupul. Portret mai mult măgulitor decît asemănător, schiţat după idealul diplomatului german. Predecesorul meu făcuse unele retuşuri, nu mai puţin măgulitoare, dar în alt sens, pe care mă străduiam acum să nu le dezmint prea mult. Îl luasem cu mine în primele mele vizite la Preşedintele Consiliului pentru a da impresia continuităţii în politica noastră şi din con-

sideraţia pe care domnul Blondel o merita. Ceea ce nu-l împiedică pe Brătianu să-mi reproşeze că-i vedeam prea mult pe membrii opoziţiei. Foarte grijuliu cu autoritatea sa, multă vreme el a privit cu suspiciune intimitatea mea inevitabilă cu campionii cei mai înfocaţi ai alianţei franco-române. „Ei nu o doresc mai sincer ca mine, dar sînt mai liberi să o spună, zicea el. În locul meu nu s-ar grăbi mai mult ca mine." Cîteva luni mai tîrziu, după ce România a fost strivită, exprimîndu-mi părerea personală că pentru a se face faţă unei situaţii tragice, se impunea un cabinet de uniune sacră, prin asocierea cu unii membri ai opoziţiei, Brătianu, urmînd totuşi acest sfat, s-a arătat supărat, sau s-a prefăcut că este supărat, destul ca să se plîngă la Paris de imixtiunea mea în politica internă a ţării. Spun „s-a prefăcut" pentru că, plîngîndu-mă la rîndul meu de această plîngere, el îmi răspunse: „Este nota cea mai bună pe care v-o puteam da pentru Quai d'Orsay, unde se pretinde că v-am dus cu vorba ca pe Blondel."

El nu putea uita că prietenia mea cu şefii opoziţiei i-a servit la Bucureşti înainte ca plîngerea sa să-mi fi servit mie la Paris, cînd mă invita să arbitrez dezbaterea unde se înfruntau calculele prudenţei sale cu elanurile patriotismului. Manifestaţiile în favoarea războiului, organizate de adversarii săi şi mai ales de refugiaţii transilvăneni, nerăbdători să se întoarcă la căminele lor în urma armatei române, îi stîrneau lui mai multă îngrijorare decît stîrneau speranţă în Franţa. Le încurajase mai întîi în secret, pentru a da valoare neutralităţii sale în ochii Puterilor Centrale, atîta timp cît crezuse că le putea controla frecvenţa şi amploarea. De exemplu, manifestaţiile unei mulţimi numeroase şi entuziaste în februarie 1915, cînd trecuse prin Bucureşti generalul Pau, în fruntea unei misiuni militare în drum spre Sankt-Petersburg. Dar el nu avea de gînd să se lase copleşit de un curent de opinie destul de puternic pentru a-l duce cu sine prea devreme, sau socotit destul de primejdios la Berlin pentru a-l expune să i se ceară — lucru cu care fusese deja ameninţat — „garanţii ale neutralităţii sale", anume ocuparea unor puncte strategice în regiunea graniţei. Mi-a explicat că pentru a evita astfel de exigenţe, acceptase ca armele germane destinate Tur-

ciei să treacă prin România. De asemenea, el mai cîştiga timp şi îşi ascundea acţiunile prin acorduri comerciale care livrau Germaniei cea mai mare parte a cerealelor româneşti.

Departe de a „provoca" noi manifestaţii, luîndu-mă după sfaturile naive ale Ministerului de Externe, ca şi cum toată valoarea lor nu ar fi provenit din spontaneitate şi ca şi cum un guvern s-ar fi putut înşela asupra veritabilului lor caracter, dimpotrivă, la cererea lui Brătianu, am intervenit pe lîngă şefii opoziţiei pentru a-i sfătui să nu le provoace, fiind inutile şi chiar periculoase. Bineînţeles, garantam asigurările sale că va intra foarte curînd în război numai dacă se realizau efectiv condiţiile cerute de el (anume insistenţele sale pentru trimiterea unei misiuni militare franceze), precum şi altă promisiune, nu mai puţin valabilă chiar dacă nu era burgheză[4], a reginei Maria, aliata noastră cea mai bună.

Ea mi-a confirmat în termenii cei mai categorici hotărîrea regelui şi a lui Brătianu de a intra în război înainte de sfîrşitul lui august, în cursul unei audienţe pe care o solicitasem sub pretextul că-i aduc de la Paris scrisori care exprimau tot atîta admiraţie pentru ea, cît şi simpatie pentru România. „Ceea ce-mi aduceţi îmi este mai plăcut decît ce a adus colegul dumneavoastră, ambasadorul Germaniei, ultima oară cînd l-am primit, şi sper că a fost într-adevăr ultima. Ce credeţi că mi-a arătat mie, principesă engleză: gloanţe dum-dum care, pretindea el, au fost folosite de armata engleză pe frontul din Franţa! A trebuit să fac apel la tot calmul meu ca să nu-l dau afară. Rabd, spunîndu-mi că foarte curînd i se va da paşaportul." În aceeaşi audienţă, regina mi-a spus: „Deoarece îmi arătaţi scrisori amabile, iată una amabilă pentru Franţa." Mi-a citit copia unei scrisori adresată de ea recent vărului ei, regele Angliei, pentru a-i anunţa sfîrşitul apropiat al neutralităţii, motivînd-o astfel: „Românii nu au în inima lor decît o singură dragoste, Franţa, şi un singur ideal, Transilvania." Cer iertare astăzi amintirii reginei Maria pentru că, atunci, am crezut că improvizase acest *post-scriptum* ca să-mi facă plăcere. Dar în amintirile ei (*Povestea vieţii mele*)

[4] Aluzie la proverbul: „Promettre c'est noble, tenir c'est bourgeois".

ea reproduce această scrisoare, numai că, pentru mine, tradusese cuvîntul „simpatie“ prin „dragoste“.

Monopolul acestui sentiment, dragoste sau simpatie, conferea reprezentantului Franţei, fără voia lui, monopolul singurei intervenţii care putea fi utilă pe lîngă guvernul român. Pentru diverse motive, colegii mei din Antantă se resemnau şi chiar se felicitau pentru tot ce le uşura responsabilitatea, chiar în dauna importanţei lor. Rusia, care de doi ani hărţuia România pentru a o face să intre în război, fără însă a-i acorda garanţiile cele mai indispensabile şi care, pînă atunci, se arăta foarte geloasă de rolul ei diriguitor în Orient şi în Balcani, renunţă în parte la el în faţa intransigenţei ireductibile a domnului Brătianu. Prins între această intransigenţă şi cea a propriului său guvern, reprezentantul Rusiei la Bucureşti, ca să-şi amelioreze o situaţie prea puţin plăcută, accentua bucuros această semi-renunţare. Cît se poate de puţin rus, polonez catolic, domnul Poklevski[5] era mai bine văzut în capitala României decît la Sankt-Petersburg. El rămase pînă cînd, după foarte puţin timp, a fost înlocuit. Relaţiile mele cu el s-au desfăşurat deci mai uşor decît cele ale guvernului meu cu cel al Rusiei.

De ministrul Italiei, baronul Fascioti, diplomat format la şcoala lui Nigra, românii spuneau că avea tot atîta fler cît avea nas, un nas enorm în formă de trompă, care, combinat cu statura lui foarte mică, o făcuse pe regina Maria să-i dea porecla de „Bebe elefant“. Era prea fin ca să nu-şi dea seama că era inca-

[5] Poklevski-Koziell (Stanislas) (1868–1937), diplomat rus, născut la Taliţa în munţii Urali, într-o familie catolică din mica nobilime poloneză. Studii la Colegiul Imperial Alexandru din St. Petersburg; intră în 1886 în serviciul Ministerului rus al Afacerilor Externe. Consilier de ambasadă la Londra, ministru plenipotenţiar al Rusiei la Teheran (1909–1913), apoi în România (1913–1918), cu titlul onorific de şambelan imperial. A contribuit la încheierea convenţiilor politice şi militare ale României cu puterile Antantei. După război, s-a ocupat de interesele refugiaţilor ruşi (albi) din România, bucurîndu-se din partea guvernului de la Bucureşti de un statut neoficial de protecţie diplomatică. Între 1932 şi 1937 a fost reprezentant onorific la Bucureşti al Oficiului Nansen pentru refugiaţi de sub autoritatea Societăţii Naţiunilor, cu sediul la Geneva.

pabil să învingă rezistenţa domnului Brătianu, mai ales în urma răcirii raporturilor italo-române, după decepţia resimţită de Cabinetul de la Roma în aprilie 1915. Într-adevăr, atunci cînd aderase la Antantă, Italia se lăudase că o va aduce drept zestre pe „sora latină", România, pentru a obţine astfel promisiuni mai mari de extindere. Deoarece împrejurarea dovedise că România nu cunoştea altă „soră latină" decît pe Franţa, ministrul Italiei la Bucureşti resimţea faţă de reprezentantul Republicii noastre un sentiment de solidaritate interaliată, temperat de oarecare gelozie naţională.

Cu spirit sportiv, ministrul Angliei, Sir George Barclay, declara că Franţa trebuie să conducă jocul. „Doar dumneavoastră aveţi întreaga iubire. Deci, dumneavoastră trebuie să ademeniţi România pentru cauza cea bună." În acest joc, o dată cu dragostea, Franţa mai avea un atu: un credit, desigur prea slab, totuşi superior celui al tuturor asociaţilor săi la un loc, asupra Rusiei, pentru care era în acelaşi timp cea mai veche şi cea mai generoasă aliată. Or, problema intervenţiei româneşti se rezuma la problema căilor şi mijloacelor de a învinge obstrucţia rusească.

La începutul lui iulie, situaţia militară îndeamnă Antanta să-i adreseze Dlui Brătianu o somaţie în care i se pune în vedere că, pentru a fi utilă, intervenţia României trebuie să fie imediată şi că, amînînd-o, riscă să-şi vadă compromise avantajele obţinute.

Dar, ca întotdeauna, atunci cînd Rusia înainta din punct de vedere militar, ea dădea înapoi din punct de vedere diplomatic în tratativele cu România al cărei concurs, spunea generalul Alexeev, va fi mai mult costisitor decît util, cu cei 750 km de front nou, care va trebui apărat. În acelaşi timp, Rusia punea România în imposibilitate de a apăra acest front, reţinînd armamentul pe care i-l trimitea Franţa şi făcîndu-i greutăţi în legătură cu condiţiile cărora Brătianu le subordona aderarea sa la Antantă, condiţii socotite din ce în ce mai exagerate, pe măsură ce insistenţele la care era supus îl făceau să supraliciteze.

„Ştiu foarte bine, îmi spunea el, că în lagărul aliaţilor sînt acuzat de şantaj, cînd cer garanţii care totuşi sînt vitale pentru noi. În termeni mai amabili, sînt comparat cu un vînzător de

covoare. Ce vreţi? Ca descoperindu-mă prea devreme, să-l poftesc pe inamic să-mi spargă casa şi s-o ocupe ca stăpîn, în timp ce mi se refuză arme ca s-o apăr? Întîi să accepte condiţiile în lipsa cărora nu-mi pot angaja ţara în război fără s-o trădez, şi veţi vedea apoi pe cine înşel."

Pentru început, Brătianu cere să se respecte un secret total asupra convorbirilor în curs, pentru a-şi putea ascunde adevăratele intenţii pînă la îndeplinirea lor. Ceea ce se obţine uşor de la Rusia, imperiul misterului şi al tăcerii, ca şi de la ceilalţi aliaţi. Să notăm că nimic nu ar fi fost mai lesne pentru Brătianu decît să provoace, după cum i s-a atribuit intenţia, o indiscreţie imputabilă în aparenţă altora, dar care nu l-ar fi dezlegat mai puţin de promisiunile făcute. De fapt, contrar oricărei aşteptări, într-o ţară ca România în care totul se află, miniştrii Puterilor Centrale şi-au păstrat iluziile pînă în ultimul moment, şi chiar mai tîrziu, căci la 19 august ei mai credeau în menţinerea neutralităţii României, care la 17 august încheiase înţelegerea cu Antanta. Brătianu, într-adevăr, nu i-a păcălit decît pe ei.

Pe de altă parte, Brătianu revendica pentru România dreptul de a fi admisă în comunitatea naţiunilor aliate pe picior de completă egalitate, la fel cum fusese Italia în anul precedent. Cabinetul de la Sankt-Petersburg a refuzat, pretextînd că acest avantaj acordat României ar fi o anomalie, deoarece Belgia şi Serbia, intrate în război cu doi ani mai devreme, nu-l aveau. Fără să răspundă la o altă obiecţie antijuridică şi antidemocratică bazată pe distincţia între marile puteri şi celelalte, Brătianu a replicat invocînd doar precedentul Italiei şi deosebirea mai logică, după părerea lui, care trebuie stabilită între naţiunile supuse războiului în urma unei agresiuni şi cele care, înfruntîndu-l de bună voie, formulează garanţii.

În sfîrşit, pentru a acoperi graniţa meridională, Brătianu cere ca intrarea României în război să fie precedată de o ofensivă a armatei de la Salonic. Briand îi acordă satisfacţie în acest punct, fără să consulte Rusia care nu participă la expediţia franco-engleză în Orient. Dar Cabinetul de la Sankt-Petersburg se arată inflexibil atunci cînd Brătianu pretinde, în ceea ce priveşte teritoriile pe care le revendică, un angajament necondiţionat, în

timp ce proiectul de tratat specifica faptul că acestea vor fi cedate „după cum vor permite rezultatele generale ale războiului". Brătianu vede în această restricție un focar de procese sau unul din acele subterfugii în care el însuși excelează. El amenință cu demisia dacă aliații o mențin. Asupra acestui punct, șefii opoziției îl aprobă declarînd că, dacă vor prelua puterea, ei se vor arăta la fel de intransigenți. Parisul vrea să încheie tratatul cu orice preț, fără altă amînare: Marele Cartier General, pentru ca intervenția României să poată produce efectul dorit, anume să rupă echilibrul în favoarea noastră în timpul bătăliei de pe Somme, ce trebuia să aibă loc înainte de sfîrșitul verii; Briand, ceea ce era și mai important, pentru că avea nevoie de un succes diplomatic în vederea consolidării unei situații parlamentare amenințate. Astfel încît, atunci cînd Poincaré a propus, după cum îi cerusem cînd mă despărțisem de el, să se adreseze direct țarului pentru a grăbi deznodămîntul, Președintele său de Consiliu, care în vremuri normale ar fi considerat acest demers personal de la un șef de stat la altul ca o uzurpare, a găsit acum ideea excelentă. La 4 august, Poincaré i-a scris deci împăratului Nicolae o scrisoare în care îi semnala, în termenii cei mai stăruitori, necesitatea de a atrage România în tabăra noastră fără altă amînare. Această scrisoare dovedește cîtă speranță își punea Franța în intervenția României, fără să facă însă, cum vom vedea curînd, ceea ce era esențial pentru a o realiza. „Generalul Joffre și statul major francez socotesc că ne aflăm în fața unei ocazii care nu trebuie lăsată să scape. *Intervenția română imediată ar permite să rupem definitiv echilibrul în folosul nostru.* Peste cîteva săptămîni cînd va ninge în Carpați, iar trecătorile vor fi păzite, momentul prielnic va fi trecut." Acest mesaj l-a determinat pe Nicolae al II-lea să treacă peste obiecțiile ministerului și ale statului său major. El i-a răspuns lui Poincaré că va da ordin ca semnarea convenției să fie făcută cît mai curînd, așa cum o cerea Brătianu.

Poincaré, destul de puternic la Sankt-Petersburg pentru ca, mobilizîndu-l pe țar să încheie alianța cu România, nu era destul de puternic la Paris pentru a face alianța mai rodnică, fie mobilizîndu-l pe Sarrail, fie demițîndu-l.

În dimineaţa zilei de 17 august, domnul Brătianu semna cu reprezentanţii celor patru puteri ale Antantei un tratat de alianţă a cărui substanţă era următoarea: în schimbul garantării integrităţii sale şi al libertăţii de a anexa Transilvania, Bucovina şi Banatul, România se angaja să declare război Austro-Ungariei, cu toate forţele de care dispunea, pînă cel mai tîrziu la 28 august; puterile aliate se angajau să nu încheie pace separată mai înainte ca România să fi obţinut satisfacţie, şi să o admită pe picior de egalitate în toate negocierile de pace.

Conform convenţiei militare semnate în aceeaşi zi, România va intra în război la 28 august; începerea ostilităţilor va fi precedată cu o săptămînă de o *ofensivă pornită de la Salonic*; Rusia se angaja să-şi continue ofensiva pe tot frontul şi să trimită trupe în Dobrogea, pentru a o apăra împotriva bulgarilor; România va trebui să primească lunar fără întrerupere cel puţin trei sute de tone de material de război.

Toate aceste clauze, în afară de cele care impuneau obligaţii României, vor fi încălcate.

Într-o ţară în care evenimentele politice sînt cel mai adesea cunoscute şi comentate înainte să fi avut loc, încheierea alianţei a rămas tot atît de secretă ca negocierea ei. Puterile Centrale au crezut în neutralitatea României pînă în ziua mobilizării. Iată ceea ce face mai multă cinste autorităţii lui Brătianu decît clarviziunii reprezentanţilor lor la Bucureşti, domnul von dem Busche şi contele Czernin, consideraţi totuşi cei mai buni diplomaţi ai ţărilor lor. Curînd, amîndoi vor deveni miniştri ai Afacerilor Externe.

Bucureştiul sub bombe. — Cuvîntul „Germania" nu se găseşte în tratatul nostru de alianţă cu România. Neangajîndu-se să-i declare război în acelaşi timp ca Austro-Ungariei, Brătianu nu spera să-l evite, căci reprezentantul Germaniei la Bucureşti repetase deseori că un atac împotriva Austro-Ungariei ar provoca imediat un contraatac din partea Germaniei şi a Bulgariei. Preşedintele Consiliului ţinea cu atît mai mult să imite în acest punct de importanţă secundară atitudinea Italiei, care nici ea nu declarase război decît Austro-Ungariei, cu cît, în ciuda semi-pro-

misiunilor asupra punctului esențial, nu o urmase, așteptînd mai mult de un an pentru a ieși din neutralitate. El ținea de asemenea să cruțe pe cît posibil sentimentele regelui Ferdinand, lăsînd Hohenzollernului de la Berlin responsabilitatea unei agresiuni care ar forța mîna Hohenzollernului de la București. Acesta era atît de tulburat, încît la 25 august, de ziua sa, cînd primul ministru, felicitîndu-l, a făcut o aluzie, totuși foarte discretă, la gravitatea împrejurărilor, a izbucnit în plîns. Hotărîrea sa era luată, irevocabilă, el alesese, dar încă nu se resemnase. Pentru ca să adopte hotărîrea, el trebuise, într-o groaznică luptă interioară, să impună tăcere amintirilor din tinerețe, tradițiilor neamului său și să uite ce făgăduise unchiului său, regele Carol, apoi mătușii sale, regina Carmen Sylva. După moartea unchiului, moartea mătușii sale, în aprilie 1916, mai rupea încă o legătură între Ferdinand și țara sa natală. Foarte bună germană, Carmen Sylva se luptase pentru a determina România să urmeze Berlinul împotriva Franței, cu toate că plîngea gîndindu-se că-l întrista astfel pe unul din cei mai dragi corespondenți ai ei, Pierre Loti[6]. Regele Ferdinand își va opri curînd lacrimile, nu de remușcare — conștiința se împăca la el mai repede decît inima — ci de părere de rău, gîndindu-se la Germania. Este adevărat că, prin comportarea sa față de el și de poporul său, Germania va grăbi această evoluție. Cîteva zile după începerea ostilităților, în timpul raidurilor aeriene asupra capitalei sale, cum mă străduiam într-o convorbire cu dînsul să vorbesc de germani numindu-i mereu astfel, acest Hohenzollern mi-a răspuns condamnînd „la barbarie des boches".

Între timp, el aprobă fără a șovăi angajamentele luate de Brătianu în numele său și exprimă voința ca ele să fie consfințite de reprezentanții tuturor partidelor. În acest scop, el întruni un Consiliu de Coroană la 27 august, adică la sfîrșitul termenului prevăzut pentru intrarea în război, pentru a prelungi cît mai mult iluziile inamicului. După o discretă aluzie la criza de conștiință pe care o învinsese din dragoste pentru patria sa română, declară

---

[6] Loti, Jules Viaud, zis Pierre Loti (1850–1923). Ofițer de marină și romancier francez. Academician în 1891.

că acceptă necesitatea războiului pentru a asigura viitorul naţiunii şi ceru atît concursul tuturor fără deosebire de opinie, cît şi păstrarea secretului, ca la spovedanie. Toţi îl aclamară cu entuziasm, în afară de domnii Marghiloman şi Carp. Domnul Carp, cu o violenţă socotită cam senilă, exclamă: „Vreau să fiţi învinşi, căci victoria voastră ar fi ruina ţării." Brătianu îl sfătui să-i cheme înapoi pe fiii săi dejá mobilizaţi şi să-i angajeze în armata germană. „I-am sacrificat, răspunse domnul Carp, dar vreau să fiţi învinşi."

În aceeaşi zi, la ora 9 seara, ministrul României la Viena[7] înmînează contelui Burian declaraţia de război. A doua zi, mobilizarea, ţinută pînă atunci secretă, se desfăşoară la lumina zilei. Regele trimite şefilor de stat ai Antantei telegrame prin care îi anunţă hotărîrea sa, iar aceştia îi exprimă urările lor în termenii cei mai călduroşi.

Tot în ziua de 28, o mulţime entuziastă a defilat timp de mai multe ore în faţa legaţiei, cîntînd *Marseieza* şi arborînd steaguri româneşti şi franceze. A trebuit să apar de mai multe ori la balcon şi să răspund la cîteva discursuri, împărtăşind cu oratorii certitudinea victoriei, nu fără să-mi înăbuş un sentiment de îngrijorare pe care eram aproape singurul ce-l resimţea, România avînd în Franţa o încredere mai mare decît a mea. La 28 august, nu venise încă nici o ştire despre ofensiva armatei de la Salonic, care, potrivit termenilor tratatului, ar fi trebuit să înceapă cu cîteva zile mai înainte de mobilizarea română. Se produsese totuşi o ofensivă pe acest front, ba chiar una victorioasă, dar era ofensiva bulgarilor care, la 17 august, chiar în ziua semnării tratatului, cuceriseră Florina de la sîrbi, fără a provoca nici urmă de reacţie din partea lui Sarrail. Îngrijorarea mea sporea şi prin faptul că tot mai aşteptam un răspuns la telegrama mea pe care, urmînd sfatul lui Joffre, i-o adresasem imediat după semnare, pentru a-l informa, declarîndu-mă fericit să colaborez cu un şef ca el şi să mă bucur gîndindu-mă că voi aclama curînd, împreună cu poporul român, armata sa victorioasă la Bucureşti.

[7] Edgar, Constantin (1857–1934), diplomat român, Ministru plenipotenţiar la Belgrad, Haga, Viena (1911–1916), Tokio.

Nu ştiu dacă a primit vreodată această telegramă, dar mai aştept şi astăzi răspuns la ea.

După manifestaţiile mulţimii, am fost nevoit să primesc pînă noaptea tîrziu vizita a numeroase personalităţi româneşti, oameni politici, ziarişti, profesori, care, fără să prevadă cît de mari vor fi sacrificiile pe care le va impune viitorul apropiat, mă asigurau cu toţii de fidelitatea lor de nezdruncinat pentru cauza comună, fidelitate faţă de noi înşine, spuneau ei, într-atît această cauză ne este comună. „Destinele noastre, îmi spuse un profesor, sînt atît de înfrăţite încît, începînd cu cruciadele, noi învăţăm istoria noastră învăţînd istoria Franţei. Şi de un secol, istoria noastră se desfăşoară ca o consecinţă a istoriei voastre." Totuşi, ardoarea speranţei şi fermitatea hotărîrilor se exprimau pe un ton grav, cu un sentiment înăbuşit de „dor", îmi spunea poetul transilvănean Octavian Goga. „Dor", cuvînt aproape imposibil de tradus şi sentiment specific românesc, sentimentul unui popor care în decursul veacurilor a suferit prea mult pentru a se lăsa cuprins de o bucurie fără margini, dar care nu pierde niciodată speranţa, sentiment de nostalgie în durere, de voluptuoasă tristeţe în iubire şi, în entuziasmul patriotic, aşteptare resemnată dar neînfricată a unor noi încercări în care el presimte preţul unui viitor mai bun.

România primi pe rînd declaraţiile de război ale Germaniei (29 august), ale Turciei (30 august) şi ale Bulgariei (1 septembrie). Primul atac al unui zepelin german, în noaptea de 4 spre 5 noiembrie, se repetă în nopţile următoare. Pe de altă parte, ziua, cînd vremea bună scotea lumea la plimbare, o escadrilă de avioane bombarda cartierele mai populate. Aviatorii germani nu riscau nimic, aviaţia şi apărarea antiaeriană fiind inexistente în România. Din lipsă de sirenă şi de observatori, poliţia dădea alarma prin fluierături stridente numai atunci cînd bombardamentul începuse deja la o altitudine prea mică pentru a nu nimeri ţinta. De aceea, în timpul războiului din 1914–1918, Bucureştiul a fost capitala cea mai încercată de aviaţia inamică. Admiram cu atît mai mult stoicismul populaţiei, cu cît Bucureştiul trecea fără tranziţie de la bucuria de a trăi la un apocalips sîngeros. Fiecare raid al avioanelor se solda cu un număr mare de morţi

şi răniţi. Oroarea se prelungea prin băltoace sau pîraie de sînge pe străzi, cai zbătîndu-se în agonie, trăsuri distruse după ce-şi pierduseră vizitiul. Noaptea era rezervată raidurilor unui zepelin care, cu toate luminile aprinse, plutea deasupra oraşului asemenea unei balene luminoase gigantice sau unei ţigări de foi arzînd la ambele capete. Lansa bombe mai puternice decît cele ale avioanelor asupra unor clădiri reperate în prealabil. Avea grijă îndeosebi de cartierul legaţiei, nu din consideraţie pentru umila mea persoană, ci pentru a distruge casele vecine, a Preşedintelui Consiliului şi a domnului Take Ionescu, şeful opoziţiei intervenţioniste încă din 1914. Pentru mine şi personalul meu, riscul era foarte limitat mulţumită spionajului german. Am relatat mai sus cum acesta săpase sub stradă un tunel, dacă nu pentru a-mi arunca în aer casa, cel puţin pentru a lega firele telefoanelor noastre de firele centralei sale. După această descoperire, pentru a evita prăbuşirea străzii, tunelul fusese transformat într-o boltă destul de solid zidită pentru a constitui adăpostul cel mai bun din cartier. Imediat ce apărea zepelinul, vecinii mei soseau în număr mare. Într-o noapte, s-au întîlnit Preşedintele Consiliului şi cu principalul său adversar politic. „Iată uniunea sacră sub egida Franţei", exclamară ei. Totuşi au socotit mai prudent să petreacă noaptea în grădina vecină. Legaţia a scăpat cu toate geamurile sparte de o bombă care distrusese în parte locuinţa alăturată a ataşatului militar englez, şi-l rănise, orgoliul insular nepermiţîndu-i să recunoască, prin prezenţa sa la mine, superioritatea adăpostului francez.

În timpul primei luni de război, duşmanul ar fi avut de două ori ocazia să termine cu România cu pierderi puţine: la înmormîntarea celui mai tînăr copil al suveranilor, prinţul Mircea; şi la înmormîntarea domnului Nicolae Filipescu, fost ministru de Război, care, împreună cu Take Ionescu, era campionul cel mai pasionat al alianţei cu Franţa. La ambele ceremonii, toate oficialităţile României, Curtea, ministerele, parlamentul, corpul diplomatic, înalţii demnitari, statul major, erau adunaţi sub acoperişul aceleiaşi biserici, la discreţia aviaţiei germane. Totuşi, în ambele cazuri, avioanele germane nu au ieşit, se spune că din ordinul

lui Wilhelm al II-lea. Credeţi oare că, în locul lui, Hitler sau Stalin s-ar fi purtat la fel?

„Dar Franţa? Ce face Franţa?" — Sub bombe, Bucureştiul îşi păstrează surîsul, dar pierde o parte din încrederea sa în noi. Se spunea — nu mie, căci eu eram primul care o spuneam şi românii au mult prea mult tact ca să se plîngă de Franţa reprezentantului ei: „Statul major francez ştia foarte bine cît de săraci eram în privinţa aviaţiei şi în absolută imposibilitate să ne procurăm avioane, fără să afle spionajul german, înainte de declaraţia de război. Pentru a-l împiedica pe duşman să ne distrugă fără vreun risc pentru el, cîteva avioane detaşate de la Salonic ar fi fost de ajuns. Şi Rusia ar fi putut să ne apere, dar noi n-am contat niciodată pe ea."

Se mai spunea: „Constatînd că Franţa ne-a lăsat fără apărare împotriva bombelor germane, ne resemnam, presupunînd că armata de la Salonic îşi păstra toate mijloacele pentru o ofensivă fulgerătoare împotriva germano-bulgarilor, dar nu mai auzim nimic despre această ofensivă."

În protestele lui îndreptăţite împotriva unei asemenea neîndepliniri a promisiunilor, Brătianu subînţelegea că era vorba doar de o întîrziere a ofensivei de la Salonic, pentru care era nevoie de concursul Angliei. Preşedintele Consiliului va schimba tonul cînd, după amînarea indefinită a acestei ofensive, va constata că a fost abandonată fără cuvinte de prisos şi chiar fără nici o explicaţie.

În România, sufletele erau mai pregătite pentru război decît armele, fără ca guvernul să poată fi acuzat de lipsă de prevedere, imobilizat fiind între necesitatea de a-şi disimula pregătirile faţă de spionajul german şi ostilitatea mocnită a ruşilor, care nu predau armamentul trimis de Franţa prin teritoriul lor, singura cale utilizabilă. În cursul deplasărilor pe care le făceam pe front, automobilul meu depăşea, la dus şi la întors, piese de artilerie grea trase de vaci mînate de ostaşi plugari cîntînd. Admiraţia mea pentru eroismul unui popor care, astfel echipat, înfrunta cu voioşie armatele puterilor centrale, era amestecată cu o vie îngrijorare.

Totuşi, trupele româneşti au cucerit repede o parte a Transilvaniei, unde s-au menţinut atîta timp cît nu au întîlnit decît armata austriacă. Dar, grăbit să sară în ajutorul „strălucitului secund", statul major german a trimis pe doi dintre cei mai buni generali ai săi, pe Falkenhayn în Transilvania şi pe Mackensen la Dunăre.

În ciuda altor acţiuni eroice, armata română nu a putut să se menţină multă vreme în Transilvania. Respinsă de forţele superioare şi mult mai bine echipate ale lui Falkenhayn, ea evacuă ce cucerise pentru a organiza defensiva pe graniţele vechiului regat.

Pornind în luptă, soldaţii români cîntau refrenul:

Of, Sarrail, Sarrail, Sarrail,
Noi ne batem şi tu stai.

Bătînd în retragere, românii tot mai cîntau, pentru că, la nenorocire, acest popor muzical cîntă.

La Bucureşti, manifestanţii defilau în faţa legaţiei, dar nu în sunetele *Marseiezei* şi aclamînd Franţa, ci în tăcere, ca şi cum ar fi purtat doliul speranţelor lor, sau ca într-o mută şi fierbinte rugăciune, la care nu puteam să răspund decît oferind Parisului demisia mea, atît pentru a respinge cu mare vîlvă orice responsabilitate în neexecutarea angajamentelor noastre, cît şi pentru a pune capăt unei situaţii de nesuferit pentru mine. M-am hotărît să-mi dau demisia după ce am primit vizita celor mai buni prieteni ai noştri care mă întîmpinau cu lacrimi în ochi întrebînd: „Dar Franţa? Ce face Franţa?"

La telegrama mea, Briand, sau mai curînd Berthelot, răspunse rece că, mai ales în timp de război, diplomaţii Republicii erau datori să rămînă în postul lor şi să o apere de orice critică. Desigur, aşa este, însă numai dacă poate fi apărată. Or, nu mi se dădea nici o explicaţie în legătură cu inerţia noastră şi nici nu mi se preciza cînd avea să ia sfîrşit. Deşi nu mai eram destul de tînăr ca să fi păstrat mari iluzii asupra „bunei credinţe a tratatelor", dădeam însă importanţă celui pe care tocmai îl semnasem, tratat într-adevăr prea recent pentru a fi încălcat de la bun început.

Asta îmi repetă şi Brătianu cînd i-am destăinuit că cerusem să fiu rechemat. El era deja informat, fie prin colaboratorii mei cărora nu le cerusem să păstreze secretul, dimpotrivă, fie prin chiar textul telegramei mele cifrată înadins cu codul cel mai puţin ermetic. Brătianu folosi prilejul pentru a mă asigura că nu-mi imputase niciodată cea mai mică responsabilitate în ceea ce numea el cea mai mare încercare a vieţii şi a ţării sale. „Ştiu prea bine că faceţi tot ce puteţi pentru binele României şi pentru onoarea semnăturii dumneavoastră." Se simţea cu atît mai în largul lui pentru a înfiera „trădarea" Antantei cu o violenţă de care nu credeam capabil un om atît de stăpîn pe sine. „Mă aşteptam la trădarea Rusiei, dar mă aşteptam la ceva mai bun, la mai multă lealitate şi chiar generozitate din partea celorlalte puteri ale Antantei, şi mai ales din partea Franţei. Totul se petrece ca şi cum Antanta ne-ar atrage într-o cursă premeditată, unde ar rezerva României rolul calului picadorului, lăsat să fie spintecat cu sînge rece pentru a obosi taurul."

Cu un surîs amar, Brătianu îmi arătă o telegramă recentă de la Paris în care era rezumat discursul pronunţat de Poincaré la 15 septembrie în galeriile subterane ale fortăreţei de la Verdun. El adresa omagiul şi urările sale armatei din Orient „care-şi concentrează diversele elemente pentru a aduce noilor noştri aliaţi, românii, un ajutor frăţesc (!) împotriva germano-bulgarilor".

Din politeţe şi, poate, şi din simpatie, Brătianu se făcea că pune acest „ajutor frăţesc" la pasivul celorlalte puteri ale Antantei, a particularismului lor, a egoismului şi a orbirii, şi învinuia cu precădere Anglia, ostilă de la început expediţiei de la Salonic.

Totuşi, pentru marele public mai simplist, toată răspunderea apăsa asupra Franţei, care întruchipa întreaga Antantă. Expediţia de la Salonic era considerată ca fiind de resortul ei, deoarece ea o conducea şi ea suporta principalul efort.

La drept vorbind, inacţiunea scandaloasă şi nefastă a lui Sarrail rămîne în parte, pentru mine, o enigmă.

Românii se mirau că nu li se dădea cel puţin o satisfacţie relativă prin rechemarea lui. Nu eram atît de naiv să propun eu

această sancțiune, știind că Sarrail era „tabu" pînă la noi ordine. El nu va fi rechemat decît în iunie 1917, de Ribot[8] la cererea lui Lloyd George care declarase că englezii nu vor face nimic la Salonic, atîta timp cît vor fi sub ordinele lui Sarrail. Doar voința Angliei putea să treacă peste aceea a Lojilor masonice. De fapt, aceste două forțe sînt una și aceeași: legea supremă a regimului nostru, întîietatea electoralului asupra naționalului, cavaleria Sfîntului Gheorghe jucînd la noi un mare rol în bătălia urnelor și mereu în aceeași tabără ca Lojile masonice.

România, în ciuda dificultăților groaznice pe care le trage după sine amînarea timp de doi ani a ofensivei de la Salonic, ne rămîne totuși la fel de credincioasă.

O nobilă doamnă română, ea însăși principesă, a spus despre România: „Această țară unde sînt atîția prinți și așa de puțini gentlemeni." S-a mai spus despre români că „învață noblețea călătorind". Nu subscriu la nici una din aceste judecăți sumare. Poporul român este un adevărat gentleman colectiv. Cînd spun popor, nu exclud guvernul și clasele suprapuse. Dacă a fi gentleman este o chestiune de onoare, și mai ales de a-ți respecta cuvîntul dat, guvernul român este un super-gentleman, căci s-a ținut de cuvînt la 28 august 1916 și, mai mult decît atît, a rămas singur după ce a fost părăsit de aliații săi. El aparține înaltei nobilimi, dacă noblețea constă în a avea mai multe obligații decît drepturi.

---

[8] Ribot, Alexandre Félix Joseph (1842–1923), om politic francez. Deputat republican moderat (1878–1885), ministru al Afacerilor externe (1890–1893), calitate în care a pregătit alianța franco-rusă, președinte al Consiliului (1892–1893), a demisionat împreună cu întregul cabinet cu prilejul afacerii Canalului de Panama. Rechemat în fruntea guvernului (1895), a pus bazele apropierii de Germania. Senator (1909), apoi ministru de Finanțe (1914–1917), a fost din nou președinte al Consiliului într-o perioadă deosebit de critică a primului război mondial (mar.–sept. 1917). Membru al Academiei franceze (1906).

III
CATASTROFA

România cotropită. — Părăsită de aliaţi, înconjurată de duşmani, România nu putea rezista multă vreme împătritei strînsori austro-germano-turco-bulgare. Frontul ei a cedat în toate părţile, la nord şi la sud, pe Carpaţi şi în Dobrogea.

La Bucureşti, ca la Paris, dezastrul de la Turtucaia[1] a fost socotit un „Charleroi" românesc, după beţia vremelnicei ocupări a Transilvaniei, reeditare a celei care a urmat în Franţa, după nu mai puţin vremelnica intrare a trupelor noastre în Alsacia, în primele zile ale războiului. Cînd o să avem şi noi „Marna" noastră? se întreba lumea.

Cum nu putea să împrumute de la francezi măcar o parte din armata sa, statul major român împrumuta vocabularul din august 1914, înainte de Marna, un camuflaj transparent al înfrîngerii pentru a susţine moralul din spatele frontului. Beţie de cuvinte, dezmînţită de un jalnic spectacol: mii de refugiaţi transilvăneni, bărbaţi, femei, copii, din care o mare parte nu se vor mai întoarce acasă niciodată, jigăriţi şi zdrenţuiţi, cu picioarele goale şi însîngerate, cu jalnica lor legăturică.

Prin similitudinea cuvîntului, evocarea acestei tragice retrageri îmi aduce aminte cît de necăjit eram că nu puteam constrînge ministerul să-mi dea un succesor. Nu îndrăzneam să sugerez să-l numească în persoana predecesorului meu rămas la faţa locului, ceea ce ar fi înlăturat obiecţia motivată de înce-

[1] Turtucaia (24 august–6 septembrie 1916). Bătălie în cursul căreia trupele române, încercuite de nemţi pe Dunăre, au fost anihilate. Charleroi: localitate în nordul Franţei unde aliaţii au fost învinşi, nemţii invadînd nordul Franţei (august 1914).

tineala şi dificultăţile crescînde ale călătoriei. Philippe Berthelot, a cărui politică românească se rezumase la a-l „revoca" pe Blondel pentru a-l „necăji" pe protectorul său, Deschanel[2], ar fi găsit desigur că ideea mea era o glumă de prost gust. Deci nu exista o a treia soluţie la această alternativă: ori să-mi aştept revocarea, ori să beau cupa amărăciunilor pînă la fund. Am căutat într-o „retragere" o relativă alinare. M-am închis deci în legaţie făcîndu-mi un examen de conştiinţă şi pretextînd o boală imaginară pentru a nu primi pe nimeni timp de o săptămînă. Contactele cu cei mai buni prieteni ai Franţei, fireşte cei mai îndureraţi de nerespectarea promisiunilor ei — cuvîntul „trădare" era rezervat ruşilor — îmi erau de nesuferit.

În timpul acestei retrageri propice meditaţiei, sub această dublă lovitură: umilirea din ajun şi grija pentru ziua de mîine, retrăiam din nou cele trei luni de cînd fusesem numit la Bucureşti, cercetînd dacă făcusem tot ce-mi stătuse în putinţă pentru a imprima evenimentelor un curs mai puţin nefast.

Cîţiva buni colegi ai mei, din care nici unul în locul meu nu ar fi urmat acest sfat, mi-au reproşat atunci că nu am subordonat plecarea mea în România rechemării lui Sarrail şi trimiterii unor întăriri suficiente pentru a permite succesorului său să pornească ofensiva. Mă mulţumisem să respect cuvîntul dat lui Lyautey, insistînd în acest sens pe lîngă Briand şi Poincaré, de acord cu statul major neputincios să rezolve de unul singur această problemă mai mult politică decît militară. Rezultatul negativ al insistenţelor mele, şi aşa destul de îndrăzneţe din partea unui simplu diplomat, demonstrau că, dacă aş fi mers şi mai departe, provocam nu „concedierea" lui Sarrail, ci pe a mea.

Mă gîndisem la o soluţie intermediară, mai puţin jignitoare şi la fel de utopică: desemnarea unui înalt comisar interaliat, trimis în misiune la Salonic cu puteri depline. Acest înalt comisar nu putea fi decît un om politic de prim-plan, cît se poate de

[2] Deschanel, Paul Louis Eugène (1855–1922), om politic francez. Preşedinte al Camerei deputaţilor (1898–1902 şi 1912–1920), a fost ales de Blocul Naţional preşedinte al celei de-a Treia Republici, împotriva lui Clemenceau (februarie 1920), dar a trebuit să demisioneze din motive de sănătate (septembrie 1920). Membru al Academiei franceze (1899).

bine văzut de aliaţii noştri. Delcassé[3] mi se părea cel mai potrivit prin elevaţia ideilor şi hotărîrea lui, precum şi datorită creditului de care se bucura mai mult ca oricine la Londra — el era părintele Antantei cordiale —, la Roma — el era autorul apropierii franco-italiene — şi la Sankt-Petersburg, unde fusese ambasadorul nostru şi se ştia că e foarte legat de alianţă.

În timpul şederii mele la Londra, m-am destăinuit lui Paul Cambon. „Ideea este excelentă, îmi spuse el, atît de bună încît am avut-o şi eu." „Aveţi mai mult merit decît mine. Orizontul dumneavoastră cuprinde toate fronturile diplomatice şi implică numeroase probleme, pe cînd eu sînt hipnotizat de sectorul meu. Aş fi de neiertat dacă nu l-aş explora tot atît de bine ca şi dumneavoastră." „Da, ideea este excelentă, dar desemnarea lui Delcassé ca înalt comisar interaliat ar atrage neapărat după ea rechemarea lui Sarrail, acceptabilă la Londra, dar inacceptabilă la Paris în momentul de faţă, pentru motive de politică internă pe care le cunoaşteţi tot atît de bine ca şi mine. Cu toate acestea, aplicarea ei ar spori autoritatea noastră în conducerea războiului, reducînd-o pe cea a Angliei. Ceea ce este paradoxal în planul interesului general, devine logic în plan electoral."

Va trebui să treacă aproape un an pentru ca puterile aliate (în iunie 1917), depăşind o divergenţă de vederi incompatibilă cu o comunitate de acţiune, să delege un mandatar unic tocmai la Salonic, avînd un obiectiv limitat doar la rezolvarea crizei greceşti. Acest mandatar, domnul Jonnart, parlamentar experimentat, aşa cum se cuvenea, se va folosi din plin de libertatea de acţiune pe care i-o lăsa domnul Ribot, devenit Preşedinte al Consiliului.

În 1916, mai retrogradă decît fosta Austrie, pe frontul din Orient Franţa se află în întîrziere cu o idee, cu o armată şi cu doi ani.

---

[3] Delcassé, Théophile (1852–1923), om politic francez. Deputat radical (1889), ministru al Coloniilor (1894–1895), al Afacerilor Externe (1898–1905), a contribuit la apropierea Franţei de Italia şi Rusia; împreună cu Paul Cambon, a fost iniţiatorul Antantei cordiale cu Anglia. Ministru al Marinei (1911–1913), ambasador în Rusia (1913–1914) şi din nou ministru al Afacerilor Externe la raportul primului război mondial.

Dar iată că, în toiul acestei furtuni interioare şi al acestei scufundări într-un ocean de amărăciune, am ieşit subit la suprafaţă ca un om gata să se înece care deodată respiră liber şi vede iar cerul. O telegramă de la Sankt-Petersburg mă anunţă că a doua zi va sosi la Bucureşti misiunea noastră militară pe care o aşteptam cu cea mai vie nerăbdare. În sfîrşit, Franţa dădea României un semn viu al solicitudinei sale. Dacă Sarrail îmi înşelase cumplit speranţele, generalul Berthelot le depăşea. Pentru o astfel de misiune, într-o asemenea situaţie, era imposibil să se facă o alegere mai bună. Colaborator al lui Joffre în bătălia de pe Marna, el va pregăti o Marna românească, întîrziind astfel cu şase luni prăbuşirea frontului rusesc, ţinînd pe loc o mare parte din armata germană, şi aducînd deci Antantei un serviciu poate vital.

La 15 octombrie, ieşind pentru prima oară din casă după mai mult de o săptămînă, m-am dus la gara Bucureşti pentru a-l întîmpina pe generalul Berthelot şi misiunea sa compusă din 1 200 de combatanţi, dintre care 400 ofiţeri, între ei 12 locotenenţi-colonei, toţi cu o înaltă calificare pentru a fi detaşaţi pe lîngă marile unităţi româneşti ca agenţi de informaţie şi de legătură, apoi de execuţie.

Într-un elan spontan şi reciproc, generalul Berthelot şi cu mine ne-am îmbrăţişat. Deşi diplomat, eram cel mai emoţionat. El păstra un sînge rece imperturbabil şi un optimism de neclintit în împrejurările cele mai tragice. Ştiind prin prietenul nostru comun, generalul Pellé, alt colaborator apropiat al lui Joffre, că eram — şi o spuse în faţa ofiţerilor săi — „cel mai militar dintre diplomaţi" prin lunga mea şedere în Maroc, „mă felicit, îmi spuse el, să vă întîlnesc în postul devenit şi mai militar prin prezenţa noastră, statul nostru major fiind mai bine reprezentat aici decît în orice altă ţară". Preîntîmpinîndu-mi dorinţa, a anunţat că-l va trimite pe ataşatul militar, colonelul D... înapoi în Franţa şi că va detaşa pe lîngă mine, ca agent de legătură, un ofiţer din statul său major, căpitanul Martin, secretar de ambasadă pe timp de pace, coleg cu mine timp de mai mulţi ani în Maroc, la Tanger, apoi la Rabat, şi unul din prietenii mei cei mai buni. Inauguram astfel o fraternitate care va deveni din ce

în ce mai puternică timp de optsprezece luni de încercări şi pînă la moartea sa în ianuarie 1931.

„În ceea ce priveşte instrucţiunile mele, îmi spuse generalul Berthelot, îmi închipui că sînt aceleaşi ca şi ale dumneavoastră, dacă vi s-au dat, căci se pare că Quai d'Orsay nu prea face risipă de aşa ceva. Iată ultimele cuvinte ale generalului Joffre cînd m-am despărţit de el: «Rusia nu e prea bucuroasă că veniţi. Să vă feriţi de ea. În privinţa românilor, rolul de consilier este totdeauna foarte delicat; mai întîi de toate trebuie să le cîştigaţi încrederea şi inima.»"

Le-a cîştigat atît de bine chiar de la primul contact, încît a doua zi, după ce chiar în ziua sosirii îi vizitase pe rege şi pe Brătianu, la Marele Cartier general, la 15 km de Bucureşti, a venit să-mi ceară părerea: ce urmare să dea propunerii lor de a-i încredinţa comanda armatei române? Pe peronul gării, Preşedintele Consiliului îl întîmpinase cu următoarele cuvinte: „Fiţi binevenit, domnule general. Salut în persoana dumneavoastră, dacă sînteţi de acord, pe şeful de stat major general al armatei române." Cîteva clipe mai tîrziu, regele Ferdinand reînnoi propunerea într-o formă şi mai stăruitoare.

Mulţumind pentru onoarea care se făcea armatei franceze în persoana sa, generalul îşi amînă răspunsul. Mai militar decît el, în sensul strict al cuvîntului, înclinam pentru acceptarea unei poziţii oficiale. Mai diplomat decît mine, generalul socotea, pe drept cuvînt, că departe de a-şi garanta autoritatea printr-un titlu zadarnic, el risca să o compromită acceptînd responsabilitatea unor eşecuri datorate unor cauze anterioare venirii sale. De acord cu mine, el răspunse regelui: „Prefer să rămîn lîngă dumneavoastră fără nici un titlu, numai cu bunăvoinţa mea." Minunea, spre cinstea românilor şi a francezilor, a fost că armonia nu a încetat să domnească între ei ca şi la nivelul superior, între rege şi generalul francez.

Desigur, situaţia era prea compromisă ca să poată fi imediat şi integral îndreptată.

Generalul Berthelot, care asista în fiecare dimineaţă la raportul asupra operaţiilor în faţa regelui la Marele Cartier general, a fost de părere ca, la sfîrşitul lui octombrie, să se profite

de prima ninsoare care favoriza apărarea pe munte, pentru a împiedica pe duşman, prin contraofensive energice, să ocupe defileurile. Conform mărturiilor ofiţerilor noştri detaşaţi în punctele cele mai sensibile ale frontului, soldaţii români, „ţintuiţi pe munţii lor aspri", cheltuiesc, fără a le istovi vreodată, „comori de curaj şi de fidelitate". Peste tot, ei opresc atacurile germane, iau numeroşi prizonieri şi mult armament.

În ceea ce mă priveşte, insistam pe lîngă guvernul francez ca misiunea noastră, a cărei acţiune o admiram, să primească din belşug personalul şi creditele necesare pentru a o dezvolta la maximum. I s-a adăugat astfel un personal medical numeros, recrutat cu cea mai mare grijă, care cuprindea tineri savanţi deveniţi apoi iluştri în Franţa după război, cei ce-au supravieţuit groaznicelor epidemii pe care le vor combate cu o abnegaţie de care România îşi mai aminteşte şi astăzi cu recunoştinţă. Prevăzînd, ca toată lumea, că misiunea noastră se va prelungi în timp după război, şi că va depăşi, ca influenţă, spaţiul ocupat de armata noastră, care va deveni echivalentul unei armate franceze pe malurile Dunării, eu scriam la Quai d'Orsay:

„Rezultatele misiunii militare vor depăşi cu mult obiectivul ei imediat şi se vor dezvolta timp îndelungat în evoluţia României. Prin numeroşii săi ofiţeri, Franţa, pentru prima oară, lua direct contact cu toate clasele populaţiei româneşti şi pătrundea în ele cu sufletul ei propriu."

Influenţa luminoasă a generalului Berthelot şi a misiunii noastre militare vor spori necontenit, contrar celor ce se observaseră în alte cazuri asemănătoare. Pentru că generalul Berthelot şi ofiţerii săi au folosit mijlocul cel mai bun spre a inspira devotament: dînd exemplu, la nevoie pînă la sacrificiu.

Pe lîngă regele Ferdinand, generalul Berthelot, fără să ridice vreodată tonul, va exercita asupra armatei române un fel de dictatură a competenţei, a sîngelui rece, a optimismului, a surîsului şi chiar a gastronomiei. Burgund cu temperament sangvin, foarte echilibrat, mai înalt şi mai corpolent decît Joffre, tot atît de calm dar mai puţin tăcut, mai jovial dar tot atît de senin, înzestrat cu poftă zdravănă de mîncare, cu un gust ales, sociabil şi generos, el ţinea masă deschisă, îmbelşugată, de prim ordin,

şi era destul de bine organizat pentru a mă ajuta deseori în această privinţă, mulţumită automobilelor misiunii şi legăturilor sale cu partea neocupată a ţării.

În vremurile grele, generalul Berthelot m-a îndatorat cu un ajutor care nu era numai moral. Cînd îl anunţam pe excelentul meu bucătar alsacian că voi avea cîteva persoane la masă, dar că, sub un regim strict raţionat, nu ştiam ce să le dau de mîncare, el răspundea fără să se tulbure „am să cer un «pont» colegului de la general". Talleyrand spunea că, în ambasade, „cratiţele sînt mai utile decît secretarii".

„Concursul" Rusiei. — Generalul Berthelot, uriaş bun, blînd şi indulgent, ca toţi oamenii voinici, deţinea fără îndoială, în toată România ca şi în tot înaltul stat major francez, recordul de grosime a taliei. Regina Maria, pe care generalul Berthelot o îmbrăţişa cînd îşi lua rămas bun de la ea, spunea: „Niciodată nu m-am simţit strînsă la un piept atît de lat." Robert de Flers, uluit de extraordinara lui capacitate de a încasa lovituri grele, spunea: „Are un pîntece atît de mare ca să-i poată încăpea stomacul uriaş, căci cutia toracică nu-i ajunge."[4] Duşmanul personal al şefului misiunii noastre militare, cel cu care ar fi trebuit să aibă cea mai statornică frăţie de arme, era generalul Belaev, şeful misiunii militare ruse, trimisă în mare grabă după ce a venit a noastră, misiune însă mai puţin numeroasă, mult mai puţin bine alcătuită şi mai ales, pe bună dreptate, mult mai puţin bine primită. Despre colegul său francez, generalul Belaev spunea: „Generalul Berthelot are o burtă atît de mare pentru ca să poată încasa toate loviturile de picior pe care i le voi da eu în spate."

Aceste amabile cuvinte, care au fost raportate comandantului de Belloy, ataşatul meu naval, de un ofiţer de marină rus pe care-l cunoscuse la Sankt-Petersburg, m-au lămurit asupra valorii „colaborării" pe care o puteam aştepta de la marii noştri aliaţi. Comportîndu-se ca şi cum ne-ar fi fost duşman, nu mă îndoiesc că acest „aliat" îşi trăda atît suveranul care era mai leal

[4] Joc de cuvinte: *estomac* în franceză înseamnă atît stomac, cît şi curaj, tărie.

față de noi decît miniștrii și generalii săi, cît și cauza interaliată; dar el însuși era trădat de propriii săi ofițeri care, mă grăbesc să o spun, ne informau fără a cere nimic în schimb asupra planurilor sale rău-voitoare. Chiar a doua zi după sosirea sa, informatorul comandantului de Belloy îl punea la curent cu aceste instrucțiuni date ofițerilor superiori ai misiunii sale: „Să nu uitați că obiectivul principal al misiunii noastre este să împiedicăm reușita misiunii franceze."

Nimic nu putea contribui mai mult la popularitatea misiunii noastre decît dușmănia rusească. Generalul Berthelot, care vedea imediat partea bună a lucrurilor, se bucura și nu se mira. Cînd i-am repetat spusele generalului Belaev despre utilitatea taliei sale atît de cuprinzătoare, el izbucni într-un rîs care-i scutură pîntecele, obiect al acestor afirmații. „Îl voi pofti la masă, zise el, îi voi da cele mai bune vinuri și cea mai bună șampanie. *In vino veritas,* mai ales pentru acești oameni, care nu spun adevărul decît atunci cînd sînt beți. Poate voi afla astfel ce-i în capul lui, dacă are așa ceva." Generalul Belaev, de o slăbiciune ascetică, pămîntiu la față, învenina antipatia pe care o avea pentru șeful misiunii noastre prin gelozia omului bolnăvicios față de un aliat atît de sănătos.

Generalul Berthelot îmi împărtăși impresiile culese în Rusia în timpul diverselor sale contacte la Sankt-Petersburg și la Moghilev, reședința țarului Nicolae al II-lea și a Marelui Cartier general. „În această țară ciudată, Republica franceză nu poate conta decît pe suveranul ei absolut, absolut în teorie, din păcate, căci bunele sale intenții sînt din ce în ce mai neputincioase. Țarul mi-a vorbit cu o admirație care m-a mișcat, căci era vădit sinceră, despre armata franceză. La sfîrșitul dejunului pe care ni l-a oferit, a ridicat paharul în cinstea succesului misiunii mele și pentru victorie. A adăugat, insistînd să scriu asta la Paris: «Cînd vom fi cîștigat războiul și vom semna pacea la Berlin, generalii voștri și ai noștri vor trebui să dicteze condiții care să împiedice pe veci războiul. Nu trebuie să mai poată reîncepe, mai ales că a devenit mai cumplit de cînd acești *porci* de nemți l-au dezonorat.»" Vocabular mai liber decît cel al lui Ferdinand de Hohenzollern, care se mulțumea să-i numească „boches" în fața mea.

În ceea ce privește România, țarul se exprimase astfel: „Spuneți-i regelui Ferdinand că mă aflu alături de el cu armatele mele, cu toate armatele, și că-l voi sprijini pînă la ultimul om și ultima copeică."

Dar ce deosebire față de cei care dețineau în realitate puterea politică și puterea militară! „La Sankt-Petersburg, îmi spuse generalul Berthelot, președintele Consiliului, Sturmer[5], căruia m-a prezentat Paléologue, nu și-a dat osteneala să-mi ascundă defetismul lui."

„Vorbele sale, spuse generalul Berthelot, sună a trădare și a pace separată."

„În ceea ce-l privește pe generalul Alexeev, șeful de stat major al armatei ruse, mai brutal ca Sturmer, el mi-ar fi răpit orice iluzii dacă aș mai fi avut unele. De abia politicos, mi-a spus la revedere după cîteva minute. Nu m-a invitat să stau jos și nici nu m-a întrebat de Joffre și de frontul francez. Nu mi-a vorbit de România decît ca să-mi spună pe un ton foarte neplăcut: «Dacă românii țin atît de mult să vă aibă, noroc bun, dar mai ales făceți-i să înțeleagă că România nu se apără pe Carpați, ci pe Siret.» Și îmi arătă pe hartă, lovind mereu cu rigla, tăietura dintre Muntenia, care trebuia evacuată, și Moldova care trebuia apărată, ca zonă protectoare a Sudului Rusiei."

Mai tîrziu, în lumina altor spuse asemănătoare și a unor decizii conforme cu ele, am întrezărit primul indiciu al unui plan secret de împărțire a României, negociat în plin război între statele majore rus și german.

Pentru transportul armamentului, România era cu totul la discreția Rusiei, dat fiind că nu-și putea pune la dispoziție vagoanele, inutilizabile de cealaltă parte a granței unde lățimea căii ferate era mai mare. Fiind din această cauză arbitri ai destinului României, rușii hotărau totul și pentru că numai ei erau capabili să livreze unități mari pe care le puteau lesne retrage de pe alte fronturi, unde anotimpul rece avea să le facă disponibile.

---

[5] Sturmer, Boris Vladimirovici (1848–1917), om politic rus. Ministru al Afacerilor Externe în 1917.

La sfîrşitul lui octombrie, trupele ruseşti concentrate în Moldova numărau peste 500 000 de oameni. De acord cu generalul Berthelot, statul major român voia să le atribuie rolul de rezerve generale pentru înlocuirea trupelor româneşti în punctele unde frontul devenea vulnerabil din cauza stării de epuizare a acestora. Dar statul major rus, pretextînd că trupele româneşti care luptau eroic singure, nu erau sigure, a refuzat să-şi intercaleze unităţile pe un front pe care nu-l ocupau în întregime. Se pierdea un timp preţios în negocieri pentru a-l face să accepte, în principiu, comanda unei părţi a frontului pe care nu o va ocupa niciodată. În timpul acestor tergiversări, inamicul trecea prin trecătorile Carpaţilor.

La 22 noiembrie, la raportul zilnic în faţa regelui, generalul Belaev preconiză retragerea generală în Moldova, adică abandonarea unor imense bogăţii inamicului şi demoralizarea armatei, în cea mai mare parte originară din Muntenia, unde familiile şi bunurile combatanţilor aveau să cadă în mîinile cotropitorilor. „Retragere în debandadă, fără luptă", spuse generalul Berthelot care-l determină pe rege şi statul major să accepte un proiect de ofensivă al cărei succes, este adevărat, presupunea intervenţia armatei ruse. Generalul Alexeev, hărţuit cu telegrame zilnice şi patetice de Joffre şi Berthelot, îi răspunde prin următoarea telegramă reprezentantului său Belaev: „Nici un om, nici un tun!"

Colonelul de Roincé, care ştia ce înseamnă vitejia întrucît comandase un regiment de infanterie în bătălia de pe Somme, detaşat acum pe lîngă un corp de armată român, scria în carnetul său: „Lupte care au durat patru zile au redus mult efectivele. Soldaţii sînt admirabili. De trei zile nu se poate distribui nimic. Oamenii luptau în fiecare zi în condiţiile cele mai demoralizatoare, dar niciodată nu am văzut vreunul care să rămînă în urmă şi niciodată nu am auzit vreo plîngere."

În timpul acestei bătălii care a ţinut zece zile, în toiul acţiunii, generalul Berthelot trimise pe unul din ofiţerii săi, căpitanul de Nicolaï, la comandantul unui corp de armată rus, pentru a-l implora să intervină. Indignat de primul refuz, căpitanul de Nicolaï invocă Waterloo şi-l întrebă pe rus dacă este cumva

gelos de rolul jucat de Grouchy[6]. Generalul Rasvoi răspunse că nu este acolo pentru a primi lecţii de istorie de la un simplu căpitan francez. „Cum nu voiam să ajung cu el la o încăierare în faţa ofiţerilor săi, mi-a spus căpitanul de Nicolaï, m-am reţinut să răspund că nu era vorba de istorie, ci de onoare."

În acelaşi timp, sub comanda lui Mackensen, o altă armată germană, sporită cu contingente turceşti şi bulgăreşti, trecea Dunărea, unde ruşii îi abandonau pe români aşa cum îi abandonaseră şi pe Carpaţi, şi opera joncţiunea cu armata lui Falkenhayn. Armatele române, tăiate în două, lipsite de aprovizionare, stînjenite de refugiaţi terorizaţi, băteau în retragere. La 6 decembrie, germanii intrau în Bucureşti, declarat oraş deschis, cu toate că era înconjurat cu o centură de forturi construite în 1880 de inginerul belgian Brialmont, tot atît de inutile cum au fost în 1914 forturile construite în jurul oraşului Liège de acelaşi inginer.

După ce a prezentat acordul care stabilea condiţiile ocupaţiei, un ziar german adaugă: „Cînd s-au terminat negocierile, delegaţii germani s-au despărţit de ofiţerii români care au răspuns foarte corect salutului lor. Numai un colonel francez mic de statură, care ascultase fără să spună nimic, întoarse hotărît spatele vîrîndu-şi adînc mîinile în buzunarele mantalei vechi şi uzate pe care o purta. Şi am văzut cum îi curgeau lacrimi pe mustaţa blondă."

Nu sînt prea îndrăzneţ dacă-mi închipui că, la rîndul său, generalul Belaev îşi freca mîinile gîndindu-se la laudele pe care le va primi de la generalul Alexeev pentru că îşi îndeplinise misiunea atît de bine.

Trădare militară a generalului Alexeev, căci atitudinea reprezentantului său generalul Belaev nu se putea explica decît prin ordine date de autoritatea superioară. Ordine care erau de altfel conforme cu declaraţia făcută de şeful de stat major rus generalului Berthelot, despre necesitatea de a părăsi Muntenia şi de a stabili pe linia Siretului un baraj în pragul Moldovei.

---

[6] Grouchy, Emanuel, marchiz de (1766–1847). Mareşal al Franţei, renumit fiindcă nu a venit la timp în ajutorul lui Napoleon în bătălia de la Waterloo (1815).

Dar şi trădare politică a lui Sturmer, hotărît, de cum preluase puterea, să încheie pace separată, furios pe intervenţia României care îngreuna, faţă de un aliat, realizarea planului său de împărţire cu puterile centrale: Moldova Rusiei, Muntenia Austriei drept compensare pentru Galiţia cedată Germaniei pentru a reconstitui Polonia sub sceptrul lui Wilhelm al II-lea.

În afară de faptul că nici un document nu aduce vreo dovadă irecuzabilă a acestui plan, care a fost cu siguranţă nutrit, dar care nu a fost consfinţit probabil nici măcar printr-un acord secret, explicaţia este prea simplă pentru complexitatea problemelor ruseşti la acea vreme.

În tulburile gînduri ascunse ale lui Alexeev şi ale lui Sturmer se amestecau fapte foarte clare: invidia faţă de misiunea franceză care intervenea pe un teren considerat de comandamentul rusesc ca al său, precum şi duşmănia sporită împotriva comandamentului românesc, care prefera concursul ofiţerilor noştri. Mai era, îndeosebi, uzura armatei ruse. După doi ani de război nimicitor şi măcelărirea celor mai buni ofiţeri şi subofiţeri, nu se puteau reface, prin improvizaţie, cadre bune într-o ţară atît de incultă. Uzură militară complicată prin uzura morală a acestei ţări, prin eforturile conjugate ale războiului, abuzurilor, mizeriei în păturile de jos, slăbiciunii sau corupţiei în cele de sus şi, înlesnită prin acestea, ale propagandei germane. Dacă armata rusă nu se mişca, lucrul acesta era determinat în mare măsură de faptul că revoluţia era în mişcare.

Însă faptele vor demonstra curînd că, pentru Rusia, cel puţin pentru Rusia ţaristă, „trădarea" echivala pe termen scurt cu o sinucidere.

La Bucureşti, în decembrie 1916, catastrofa locală şi imediată ne ascundea urmările ei universale şi îndepărtate, trezind totodată o îngrijorare mai justificată pentru viitor decît credeam noi atunci. Mai pătrunzători decît majoritatea oamenilor de stat contemporani cu ei, Brătianu şi adversarul său Take Ionescu erau de acord să prezică mari nenorociri pentru Europa şi întreaga lume. Take Ionescu îmi spunea: „Rusia ne lasă să fim asasinaţi, dar ea îşi inoculează un virus care, dacă n-o va ucide, va infecta universul." La rîndul său, Brătianu îmi spunea: „În Rusia, des-

compunerea armatei se transmite întregii ţări. Revoluţia este inevitabilă. Or, revoluţia în Rusia va fi cazanul vrăjitoarelor sau cutia Pandorei cu toate relele, dar fără ca speranţa să se afle la fund." Şi totuşi, în mijlocul unor vitregii ale soartei care depăşesc temerile cele mai pesimiste, speranţa dăinuie în inima României.

Astăzi, cînd prezicerile cele mai sumbre au fost depăşite, cînd după al doilea război mondial am ajuns să-l regretăm pe primul, mă întreb — dorind totuşi să mă înşel — dacă nu cumva, în acest sfîrşit de decembrie 1916, nu asistam fără să-mi dau seama, la Crăciunul Anticristului.

Exod la Iaşi. — În ajunul ocupării Bucureştiului de către germani, guvernul român evacua în mare grabă capitala cu Parlamentul — cu excepţia unei minorităţi de „colaboratori" —, corpul diplomatic şi statul major, care concentra în Moldova rămăşiţele armatei.

Din lipsă de timp şi de mijloace de transport, am fost nevoit, după ce am incinerat arhivele legaţiei, să iau cu mine dosarele cele mai recente. Am încredinţat ceea ce a rămas, îndeosebi o mare parte din biblioteca mea, imprudent aventurată în această învălmăşeală, solicitudinii colegului meu, ministrul Olandei, singurul care rămînea la Bucureşti, dar care era reprezentantul ţării neutre socotite atunci drept cea mai favorabilă Germaniei. El a acceptat această misiune cu politeţe, şi cu intenţia să o îndeplinească cu fermitate, însă nu a reuşit. Voi anticipa asupra evenimentelor pentru a nota că, după înapoierea mea de la Iaşi împreună cu guvernul român, doi ani mai tîrziu, la sfîrşitul anului 1918, am constatat, cînd am vrut să mă reinstalez în legaţie, că nemţii, în pofida imunităţilor diplomatice cele mai sacre, o violaseră, spărgînd nu numai sigiliile pe care le pusesem, dar şi pe cele ale colegului meu din Ţările de Jos, fără să ţină seama de protestele sale indignate. Ei instalaseră în legaţie unul din serviciile lor şi scoseseră, printre altele, toate cărţile mele, înlocuite cu un stoc de broşuri de propagandă despre „atrocităţile franceze". Dat fiind că aceşti ocupanţi indezirabili, după o seamă de alte fărădelegi, aduseseră clădirea în stare de nelocuit,

Brătianu, care era tot Preşedinte al Consiliului, mă pofti să mă instalez la alegere, fie în legaţia Germaniei, fie în cea a Austro-Ungariei. La început am ales-o pe prima pentru că avea grădină şi, mai ales, pentru că această luare în posesie simboliza mai bine victoria noastră, conformîndu-se totodată legii talionului. Însă, după o inspecţie temeinică a locurilor, prefectul poliţiei, domnul Corbescu, unul din cei mai buni prieteni ai Franţei, mă informă că, în urma unor cercetări în acea grădină, s-au descoperit, expediate desigur prin valiză diplomatică pentru a le sustrage controlului vamal, nişte lăzi conţinînd tuburi de culturi patogene în cantitate suficientă pentru a infecta puţurile ţării, cu scopul de a extermina şeptelul, inclusiv cel uman [sic]. După ce stătuseră în pămîntul umed mai mult de doi ani, închizătorile tuburilor nu mai erau destul de ermetice pentru a garanta salubritatea acestei reşedinţe fără o dezinfecţie care, din punct de vedere olfactiv, ar fi infectat-o pentru cîtva timp. Astfel, expulzat de inamic din legaţia Franţei, m-am instalat în legaţia Austro-Ungariei în dreptul căreia Brătianu mobilizase un regiment care-mi prezentă onorurile, în timp ce fanfara cînta *Marseieza* şi imnul românesc.

La Iaşi, deocamdată, mă aştepta o locuinţă mai puţin diplomatică, dar mai pitorească. Autorităţile rechiziţionaseră pentru legaţia Franţei Conservatorul de muzică, fără să schimbe acolo nimic. Sala de concerte unde se instalase cancelaria mea era ticsită cu viori, violoncele, tromboane, saxofoane, tobe etc. În biroul meu nu se afla nici o masă, în schimb erau trei piane dintre care unul cu coadă scurtă ce putea fi folosit drept birou cu ajutorul unui scaun înălţat cu caiete de muzică. Alături de această clădire mare care nu conţinea nici un pat, se afla o construcţie de lemn, anexă a „Conservatorului" aparţinînd aceluiaşi proprietar, prinţul Albert Ghika, care îmi oferi o ospitalitate regească. De fapt, îmi oferi drept cameră de culcare încăperea cea mai mare, denumită „sala tronului", un simplu jeţ aşezat pe o estradă deasupra căreia era un portret al prinţului ce-l înfăţişa în picioare purtînd marele cordon al Ordinului creat de el în calitate de pretendent la tronul Albaniei. A vrut neapărat să aşeze patul meu în locul tronului. Acest rege, prinţ cumsecade, nu-şi lua

coroana prea în serios. Văr prin alianţă cu Liane de Pougy, el cunoştea mai bine viaţa amoroasă a Parisului decît pseudo-regatul său. Cunoştea, de asemenea, resursele regiunii, ceea ce, cu colaborarea bucătarului meu alsacian, îi permise să purceadă repede şi din belşug la aprovizionarea noastră. Între timp, luam masa la unul din cele două hoteluri ale oraşului. Serviciul nefiind organizat pentru o afluenţă atît de mare, clienţii făceau coadă multă vreme pînă să poată sta jos. Doamnele şi domnişoarele ajutau la bucătărie, domnii rămîneau după plecarea lor, ca să spele vasele.

Nu am rămas multă vreme oaspetele pretendentului la tronul Albaniei. Autorităţile, desigur la cererea lui Brătianu, prea discret să mi-o mărturisească, au rechiziţionat pentru mine o mică vilă vecină cu a sa, cu o portiţă între cele două grădini. Ca vecini îi mai aveam pe generalul Berthelot, pe predecesorul meu domnul Blondel, precum şi legaţia Angliei, astfel încît în acest surghiun îndepărtat, eram mai bine înconjurat decît în toate celelalte posturi ale mele.

Îmi făceam mai multe griji pentru instalarea şi aprovizionarea numeroşilor mei compatrioţi, refugiaţi ca şi mine la Iaşi. Fiindcă ministerul, căruia îi semnalasem condiţiile lor precare de trai, nu mi-a răspuns, unul din colaboratorii mei, André Iagerschmidt, fost reporter la ziarul *Le Matin*, delegat pentru raporturile cu presa, îmi propuse să fac apel în numele său la domnul Zaharoff, nabab de origine misterioasă, grec sau evreu de la Odessa, devenit miliardar, după cum se spunea, cu fabricarea mitralierelor. Sir Basil Zaharoff, a doua zi, îmi deschise telegrafic la o bancă din Iaşi un credit larg, cu posibilitate de reînnoire, spunea el. El remedia astfel carenţa guvernului meu care — aşa cred — s-a achitat ulterior de datorie decorîndu-l cu Legiunea de onoare. În acelaşi timp, el punea milioane la dispoziţia cauzei lui Venizelos din Grecia. Plasament excelent atît la Londra, cît şi la Atena.

Călătoria noastră de la Bucureşti la Iaşi s-a desfăşurat fără incidente, pe calea cea mai înceată şi cea mai inconfortabilă, dar şi cea mai sigură: trenul. Am fost bine inspirat adoptînd-o pentru a nu mă despărţi de personalul meu, prea numeros pentru

a începea în singura maşină de care dispuneam. Mai multe maşini cu refugiaţi, care se aglomerau mai ales în timpul zilei în dreptul barierelor de cale ferată, erau o ţintă uşoară pentru avioane. Pe trenul, care părea şi mai expus, nu a căzut nici o bombă, cu toate că înainta încet, noaptea, dar la lumina lunii care deveni repede o auroră boreală. Trenul intra într-o regiune petroliferă, unde o echipă de soldaţi români condusă de un inginer englez incendia puţurile pentru a nu le lăsa în mîna ocupantului. În vagonul nostru, la nu ştiu cîţi kilometri de imensele flăcări care se ridicau spre cer, puteam citi ca ziua în amiaza mare. Mai mult ca pămîntul pîrjolit, ardea subsolul. „Parcă ar fi incendiul Moscovei"[7], spunea funcţionarul Ministerului Afacerilor Externe ataşat corpului diplomatic în timpul călătoriei. Şi adăugă: „Ruinîndu-ne, pentru moment ne salvăm pielea, pentru că nu doar lipsim aviaţia germană de petrolul nostru, ci o şi împiedicăm să ne bombardeze trenul. Deasupra flăcărilor, un ecran opac de fum negricios ne face invizibili, şi avioanele care ar încerca să treacă peste acest ecran şi-ar arde imediat aripile". Dincolo de această zonă eram în afara posibilităţii lor de zbor, foarte limitată în regiunea lipsită de aerodromuri. Deşi escadrilele inamice din Dobrogea bombardau zilnic Bucureştiul, n-au venit nici o dată la Iaşi în timpul celor doi ani cît am stat acolo.

Puţin înainte de evacuarea Bucureştiului, principesa Martha Bibescu mă convocase la proprietatea ei de la Mogoşoaia pentru a-mi remite o valiză care conţinea lucruri la care ţinea mai mult ca la orice, rugîndu-mă s-o trimit prin unul din curierii cei mai siguri de care dispuneam ambasadorului nostru la Sankt-Petersburg, domnul Paléologue. Deschizînd-o în faţa mea, ea îmi arătă îndeosebi sceptrul ultimului Bibescu care a domnit şi tunica sa sfîşiată şi însîngerată în timpul revoluţiei de la 1848, de focul tras de un „patriot", cuvînt la modă la Bucureşti ca şi la Paris.

Coborînd la Iaşi, am fost salutat pe peronul gării de prefect, care-mi înmînă o telegramă de la Sankt-Petersburg „în clar".

---

[7] Incendiul Moscovei, provocat de ruşi, a marcat începutul înfrîngerii lui Napoleon în campania din Rusia (sept. 1812).

Nu poate fi, am spus eu, decît o veste foarte bună, care trebuie răspîndită în public pentru a-i ridica moralul în mijlocul acestei debandade. Cine ştie? Poate ne anunţă o ofensivă tardivă dar puternică a ruşilor? Telegrama reprezenta, în termeni lirici, confirmarea primirii valizei. Paléologue, pios depozitar, nu va şti niciodată că valiza conţinea tunica princiară însîngerată de pistolul tatălui său, revoluţionar român de la 1848, emigrat în urma acestei isprăvi în Franţa, unde naturalizat curînd după aceea, va deveni tatăl micului Maurice, mare prieten cu Poincaré şi ambasador al Franţei în Rusia în 1916.

Nici o altă ţară beligerantă nu a cunoscut în acelaşi timp, ca România, foamea, frigul, tifosul, ocupaţia — dublă ocupaţie, aceea a duşmanului, neamţul, şi aceea mai înfricoşătoare a falsului aliat, rusul. Pentru a nu cădea sub povara acestei împătrite sau încincite cruci, României îi trebuia un curaj care sporea o dată cu nenorocirea ei. Ea însăşi se înălţa o dată cu nenorocirea. „Să nu-i dea Dumnezeu românului cît poate duce." Această zicală pe care o auzeam în 1917, România o repetă azi fără să-şi fi aflat încă limita suferinţei sau a credinţei sale. Dar în 1917, această credinţă înflorea o dată cu speranţa unei eliberări apropiate, pentru că era o credinţă în Franţa, care-şi vărsa sîngele cel mai generos pentru mîntuirea ei şi mîntuirea lumii.

IV
ROMÂNIA MARTIRĂ

Iarna anului 1917. — Dacă aş încerca, schiţînd-o numai, să evoc icoana suferinţelor care copleşeau România, spre a-i găsi un loc într-un imaginar muzeu al frumuseţilor morale, ar trebui să aşez în sala capodoperelor această ţară ale cărei virtuţi se ridică la înălţimea suferinţelor şi chiar mai sus, pentru că o depăşesc.

Ca printr-o conspiraţie între natură şi oameni, iarna anului 1917 a fost deosebit de aspră. La Iaşi, termometrul cobora la –20°, la –30° şi chiar la –40°. Pe frontul francez, atunci cînd ploaia inunda tranşeele şi încetinea convoaiele cu aprovizionarea pe pămîntul îmbibat de apă şi prin băltoacele de noroi, soldaţii se consolau spunînd: „Şi la nemţi plouă." În România nu se putea spune: „Este tot atît de frig şi pentru nemţi şi pentru ruşi." Acolo, duşmanul — adică neamţul — în cele două treimi ale ţării pe care le ocupa, şi „aliaţii", adică ruşii, şi mai brutali decît duşmanul, în Moldova, pe care de asemenea o ocupau, erau înfofoliţi în şubele lor, ocupaseră clădirile cele mai bune, din care îi goniseră pe locatari şi puseseră mîna pe lemnele de foc; lor nu le păsa de frigul ce se abătuse şi mai năprasnic peste nenumăraţii români în zdrenţe, fără case sau înghesuiţi în locuinţe neîncălzite.

Chiar pentru mine, care eram atît de privilegiat, ca reprezentant al aliatului cel mai popular, încît îmi era şi ruşine, încălzitul reprezenta o problemă. Graţie prestigiului pe care proprietarul nostru, prinţul Albert Ghika, îl avea în calitatea sa de pretendent la tronul Albaniei, sau, mai curînd, în onoarea de a adăposti legaţia Franţei, birourile mele dispuneau de o rezervă de lemne.

Dar această rezervă s-ar fi terminat înainte de sfîrşitul iernii. Pentru ca să ţină mai mult, nu o foloseam pentru încălzirea locuinţei mele personale. Dar cînd bucătarul meu disperat îmi spuse: „Nu mai am nici un buştean ca să încălzesc plita mîine şi nici măcar pentru soba din biroul dumneavoastră (nu-mi încălzeam cabinetul de lucru pentru a economisi preţiosul combustibil), i-am dat ordin să facă rost de lemne prin propriile mele mijloace şi cu orice preţ. Presupuneam că va reuşi.

A doua zi dimineaţă am fost trezit de zarva produsă de mai multe camioane care intrau pe poarta grădiniţei mele. După cîteva clipe, am auzit focul trosnind în soba din biroul meu şi, sunat de mine, servitorul meu intra în cameră cu un coş de lemne care, pentru prima oară anul acela, mi-au oferit luxul să ies din pat fără a dîrdîi şi a clănţăni din dinţi. Trăgînd perdelele, am văzut prin fereastra dublă trei camioane pline cu trunchiuri uriaşe de copaci.

Mai întreprinzători decît mine, oamenii mei rechiziţionaseră o dată cu aceste camioane o echipă făcînd parte din secţia de geniu a misiunii noastre militare şi tăiaseră copaci din pădurea de pe Copou, un „Bois de Boulogne" al Iaşului. Prima mea grijă a fost să trimit urgent o scrisoare primarului oraşului, în care mă scuzam, oferindu-i o despăgubire şi punîndu-i la dispoziţie rodul acestui furt, exprimîndu-mi dorinţa, justificată prin faptul că eu procurasem mîna de lucru, ca spitalul francez să beneficieze de el într-o oarecare măsură. După o jumătate de ceas, mi se anunţă vizita domnului primar. Îşi ceru scuze pentru că nu înţelesese că, din discreţie, nu mă adresasem lui sau ministrului Aprovizionării. Credea că lemnele pentru birourile mele serveau atît pentru încălzirea mea proprie, cît şi pentru bucătărie. „Nu sînteţi primul care tăiaţi copacii din parcurile noastre publice. Membrii guvernului au procedat la fel înaintea dumneavoastră. Acum avem cu ce să-i încălzim, atît pe ei, cît şi corpul diplomatic, cu preţul unei raţionalizări drastice, dar dumneavoastră veţi fi servit primul."

Dimineaţa, ducîndu-mă la birou, întîlneam tomberoane care ridicau cadavrele nenorociţilor morţi de frig pe trotuar. Deseori se afla printre ele cadavrul unei mame cu copilul ei nou-născut.

Din lipsă de adăpost, un nou val de refugiaţi depunea pe aceleaşi trotuare epave umane care a doua zi aveau să fie un nou lot de cadavre îngropate, ca şi cei din ajun, într-o groapă comună. Cultul morţilor, atît de viu în România, era acum redus la o operaţie de salubritate.

În această Moldovă suprapopulată, subalimentată, devastată, mizeria şi foametea, din care ia naştere tifosul exantematic, făceau mai multe victime decît focul inamicului. În spitalele care refuzau să mai primească lume, lipsea totul în afară de devotament. Lipseau lemnele, rufăria, pansamentele, instrumentele chirurgicale, lipseau anestezicele. Răniţii şi bolnavii le implorau pe infirmiere să pună capăt suferinţelor lor, să-i ucidă. Urletele de durere acopereau gemetele muribunzilor. Materialul sanitar, expediat de Franţa — neglijenţă sau sadism? — era reţinut tot de Rusia, care, după ce dezlănţuise toate aceste suferinţe, nu preda leacurile furnizate de alţii. Acestea nu vor începe să sosească la Iaşi decît în trenuri însoţite de ofiţeri francezi, detaşaţi din misiunea noastră militară care, condamnată la inactivitate de statul major rus, va deveni un fel de soră şefă a acestui imens spital sau a acestei grădini a supliciilor. Grădini funebre erau aceste săli de spital, unde în timpul iernii crengi de brad şi ramuri de merişor sau flori în primele zile ale primăverii împlinesc cum pot această dragoste pentru natură care, la români, nu se stinge decît o dată cu ei. În mijlocul acestei vegetaţii, lumînările aprinse la căpătîiul morţilor şi muribunzilor aminteau de un altar tulburat de strigăte de durere.

În fiecare dimineaţă, regina, în ţinută de infirmieră, însoţită de o doamnă de onoare şi de o echipă de brancardieri voluntari, se ducea la gară pentru a primi răniţii. Cîteodată, cînd se deschidea uşa unui vagon, se constata că nici unul dintre călători nu mai mişca: cei doisprezece soldaţi sau refugiaţi bolnavi muriseră de frig. Într-o zi, îmi povesteşte una din doamnele de onoare, intrînd în spital, simţise cum se mişcă podeaua sub paşi. Cutremur de pămînt? Nu, un covor gros de păduchi, purtători de tifos. Regina şi femeile cele mai elegante ale societăţii româneşti înfruntau moartea şi, ceea ce este desigur mai greu, înfrîngeau oboseala nu a unei zile de opt ore, ci a unor zile care

se prelungeau pînă noaptea, cu şaisprezece sau optsprezece ore de muncă, pe cît de respingătoare, pe atît de primejdioasă în mijlocul miasmelor fetide degajate de gangrena gazoasă. Cît despre regina Maria, să nu vorbim despre curajul ei. Curajul presupune frică şi energia de a o învinge. Sentiment necunoscut de suverană a cărei îndrăzneală pare invulnerabilitate prin optimismul pe care-l emană, şi un miracol permanent. „Regina este protectoarea noastră, spunea una dintre infirmierele ei. Prezenţa ei ne imunizează mai bine decît toate vaccinurile." Încă în 1913, în timpul campaniei împotriva Bulgariei, o epidemie de holeră i-a permis să arate ce poate. A înfruntat nepedepsită tifosul, mult mai ucigător, şi atît de contagios încît medicii le dădeau infirmierelor următoarele sfaturi: „Nu vă scoateţi mănuşile, nu vorbiţi decît dacă e neapărată nevoie, reţineţi-vă pe cît posibil respiraţia!" În timpul uneia din vizitele sale la spitalul condus de medici francezi, ceea ce explică prezenţa mea ca s-o întîmpin, regina lăsă multă vreme mîinile ei fără mănuşi între mîinile sau pe buzele bolnavilor şi le vorbi întruna. Doamna ei de onoare o implora să-şi pună mănuşile de cauciuc (care, împreună cu cizmele tot de cauciuc, constituia un scut deseori iluzoriu împotriva păduchilor). „Nu credeţi, răspunse ea, că le face mai multă plăcere să-mi sărute mîna neacoperită?"

Spitalul francez, instalat în liceul călugăriţelor de la Notre Dame de Sion, unde adăpostea 400 de răniţi sau bolnavi, era un spital modern graţie devotamentului călugăriţelor noastre, ştiinţei şi abnegaţiei medicilor noştri militari sau civili mobilizaţi, şi oarecum favorizat în repartiţia medicamentelor care tranzitau prin Rusia, sub oblăduirea ofiţerilor noştri.

Echipe de medici şi de infirmiere franceze sosiseră din Franţa într-un mare elan de solidaritate interaliată, sau de caritate creştină faţă de suferinţe atît de cumplite, comentate însă foarte discret de presa noastră din consideraţie pentru „aliatul" rus, principalul vinovat. „Ah, mi se spunea, dacă Sarrail s-ar fi mobilizat ca Crucea Roşie a voastră şi dacă ruşii ar ucide la fel de mulţi nemţi cîţi ucid români, noi am fi la Bucureşti, sau deja la Budapesta, sau poate la Berlin!" Societatea noastră de ajutorare a răniţilor delegase la Iaşi pe vice-preşedintele ei, vicontele

Emmanuel d'Harcourt, care, în pofida celor şaptezeci şi şase de ani ai săi, s-a dedicat zi şi noapte misiunii sale, cu un dispreţ total pentru oboseală şi primejdie, pînă cînd s-a îmbolnăvit grav. Imediat ce, contrar tuturor prevederilor, starea lui s-a îmbunătăţit, a vrut din nou să se expună contagiunii şi mi-a fost foarte greu să-l determin să se întoarcă în Franţa.

Un alt grup de infirmiere ne-a sosit condus de unul din contemporanii săi, amiralul Fournier, fost comandant al escadrei noastre din Mediterana, pe atunci şeful cel mai ilustru al armatei noastre navale, desemnat pentru această misiune mai ales pentru că era *persona gratissima* la Sankt-Petersburg. Acceptat ca arbitru de Marea Britanie şi Rusia în 1904, pentru lichidarea incidentului militar de la Hull, care la începutul războiului din Extremul Orient fusese pe punctul să provoace războiul între cele două puteri, sentinţa pe care o pronunţase atunci a adus aliaţilor noştri, care i-au rămas foarte recunoscători, imensul serviciu al unei soluţii paşnice. Nicolae al II-lea l-a primit cu foarte multă consideraţie. Intervenţia sa de acum venise însă prea tîrziu. Întorcîndu-se de la Sankt-Petersburg, unde, aşa cum îmi ceruseră suveranii României, îl rugasem să se ducă pentru a încerca să amelioreze raporturile între cele două ţări, mi-a spus: „În Rusia există un tifos politic mai periculos decît exantematicul aici, ţarul a ajuns un Ludovic al XVI-lea rus."

La oroarea invaziei, a tifosului, a foametei, a frigului năprasnic, s-a adăugat, în ianuarie 1917, un groaznic accident de cale ferată: deraierea la Ciurea a unui tren care mergea la Iaşi, unde cele trei sute de victime (cea mai mare parte erau elevi trimişi acasă de liceele lor) arse toate de vii, se întorceau la părinţii lor; unii dintre aceştia au înnebunit de disperare, alţii, deja copleşiţi de nenorocirile publice, s-au sinucis.

Totuşi, Iaşul de atunci nu era decît primul cerc al infernului. Mortalitatea creştea o dată cu mizeria pe măsură ce se apropia frontul, unde rămăşiţele trupelor româneşti şi populaţia erau mai mult decît decimate. În cursul unei inspecţii, unul din ofiţerii noştri a constatat că în februarie 1917, un regiment cu un efectiv de 2 200 oameni numără 1 800 bolnavi, dintre care numai cîţiva mai aveau să se vindece. Trupele trăiau — şi mu-

reau — în bordeie de pămînt şi crengi, năpădite de păduchi. Locuitorii satelor învecinate, şi mai prost aprovizionate, dădeau mai multe jertfe tifosului.

„Aliaţii" ruşi. — Această mizerie şi această pacoste contrastau cu opulenţa în care hălăduiau ruşii, din care foarte puţini mureau: ei nu se băteau, ceea ce îi imuniza aproape complet împotriva tifosului. Chiar în unităţile lor sanitare, pe care m-am crezut dator să le vizitez şi unde nu era admis nici un român, domnea bucuria de a trăi. Se aflau mai ales din acei bolnavi „condamnaţi de Venera la tratament cu mercur" şi convalescenţi care cîntau şi dansau în sunetele acordeonului în jurul unui samovar imens şi fumegînd, idol al cărui foc sacru îl întreţineau.

Toată iarna anului 1917, tăvălugul rusesc s-a revărsat pe străzile Iaşului pentru a îneca toată Moldova. Acest torent a dus cu sine mai multe armate cu un efectiv total de un milion de oameni. Nu-i califc drept combatanţi pentru că s-au retras pe linia Siretului fără a schiţa niciodată nici cea mai mică ofensivă împotriva unui „inamic" de cinci ori mai puţin numeros, dar care le inspira mai multă simpatie decît „aliatul". De altfel, numai jumătate din oameni erau înarmaţi. Se vedeau defilînd alternativ un batalion cu puşcă pe umăr şi altul cu bîta în mînă, destinat, aşa se spunea, să înlocuiască pe cel dintîi folosind puştile acestuia cînd va fi scos din luptă — eventualitate puţin probabilă, pentru că nu erau lupte. Inegale prin armament, toate batalioanele se asemănau prin bogăţia echipamentului, oricare soldat avînd, dacă nu puşcă, o şubă îmblănită — şi prin lipsa totală de ofiţeri, trupa nefiind încadrată decît de subofiţeri. Ofiţerii, în fruntea trupelor în alte armate, îi urmau în automobile sclipitoare, cu nevestele sau amantele lor în uniforme de „sistriţe" sau infirmiere, avînd şi camioane pline cu lăzi de şampanie, cu merinde şi, pentru statele majore, cu veselă de argint. Mă grăbesc să adaug că majoritatea ofiţerilor şi subofiţerilor de carieră, căzînd eroic în primii ani de război, această armată din 1917 nu era decît o hoardă. Rusia, din lipsă de clasă mijlocie şi de sentiment naţional solidar, era incapabilă să-i înlocuiască cu ofiţeri

de rezervă: fie și pentru acest singur motiv, Rusia nu putea reprezenta un aliat util decît în cazul unui război de scurtă durată.

Val nesecat de lăcuste fără aripi, se spunea la Iași. Așteptînd ca prin neînfrînta atracție a Revoluției, „noroiul" să se întoarcă la obîrșie, „puhoiul", „stepa" în marș zămislea acest noroi în trecerea ei, făcînd *tabula rasa,* din fericire fără proiectile, căci acestea ar fi fost mai periculoase pentru „aliat" decît pentru „inamic".

Confruntată cu această avalanșă, misiunea noastră militară, redusă la neputință pe tărîm militar, se lupta mai mult ca oricînd pe frontul epidemiilor, pregătind discret reconstituirea armatei române.

Din clipa sosirii sale în România, generalul Berthelot ceruse generalului Joffre să trimită puternice întăriri în ofițeri și tehnicieni. El considera, pe bună dreptate, că nu va putea acționa în mod eficace asupra armatei române, fie pentru a o folosi cît mai bine, fie, în caz de înfrîngeri, pentru a o reconstitui, decît printr-o colaborare care să se exercite în toate serviciile și în toate eșaloanele sale, de la comandamentul suprem pînă la unitățile mici. Un nou convoi cu doisprezece ofițeri superiori, două sute de ofițeri subalterni, opt escadrile cu echipajele lor de aviatori, tehnicieni și mecanici, și șaizeci de medici, debarcaseră la Arhanghelsk în cursul lunii noiembrie, dar sosiră la Iași abia în ianuarie, pentru că dezorganizarea transporturilor făcuse progrese de la călătoria mea, cu cîteva luni înainte. Sosirea acestui contingent, după dezastru, ce coincidea cu oprirea operațiilor militare și cu recrudescența unor îngrozitoare epidemii, aducea României mai ales un sprijin moral și, din punct de vedere sanitar, cadre care, cu prețul a dureroase sacrificii, au salvat tot ce mai putea fi salvat.

Și tocmai în momentul cînd, din inițiativa generalului Berthelot, Franța își dovedea astfel solicitudinea față de România, șeful misiunii noastre militare — împotriva voinței regelui, a guvernului și a statului major român — era supus unei *diminutio capitis* în avantajul comandamentului rus, răspunzător de atîtea nenorociri, care, după ultimele rapoarte, erau mai multe chiar decît crezusem la început. Aceste rapoarte stabileau într-adevăr

că, dacă ar fi beneficiat de ajutorul măcar a unei părţi a trupelor ruseşti, bătălia de la Bucureşti, condusă de generalul Berthelot, ar fi fost o mare victorie. Rapoartele afirmau de asemenea că după pierderea Bucureştiului, pe frontul care acoperea calea ferată de la Galaţi, anume legătura pe mare cu Odessa, retragerea fără luptă a trupelor ruseşti obligase diviziile româneşti, copleşite de inamic, să-şi părăsească tunurile pentru a scăpa de încercuire.

Ruşii triumfau de pe urma acestei noi înfrîngeri româneşti. Deoarece armata română, spuneau ei, şi-a pierdut cea mai mare parte din valoarea ei combativă şi apărarea Moldovei cădea exclusiv în sarcina lor, mai ales acum cînd dispuneau aici de două armate noi, ei trebuiau să exercite comandamentul suprem, sub autoritatea nominală a regelui Ferdinand. Însă generalul rus Saharov, adjunctul nominal al regelui, deţinea de fapt toate puterile, în timp ce generalul Berthelot, decăzut din rolul său oficial de consilier întotdeauna ascultat, se afla retrogradat în funcţia de „inspector al trupelor române în reconstituire". Regele îi spuse îmbrăţişîndu-l: „În inimile noastre urcaţi în grad." Berthelot îşi va lua curînd o revanşă strălucită.

Cu totul stăpîn pe situaţie, generalul Saharov aplică principiul esenţial al strategiei ruseşti: retragere fără luptă, definită prin eufemism, scurtarea frontului. Astfel evacuă Dobrogea, unde forţele ruseşti erau mult superioare celor ale inamicului şi unde importante unităţi de geniu ruseşti organizaseră timp de trei luni poziţii defensive care păreau invincibile. Fără să tragă o singură lovitură de tun, el părăsi aceste poziţii apărate prin trei rînduri de tranşee succesive şi cincisprezece rînduri de sîrmă ghimpată. El părăsea în acelaşi timp calea de aprovizionare a Dunării, vitală pentru Moldova înfometată şi bîntuită de epidemii. Această abandonare care agrava tifosul şi foametea provocă o violentă indignare, care-l făcu pe generalul Saharov să surîdă. Trupele sale, admirabil aprovizionate, primeau raţii uriaşe ale căror fărîmituri ar fi fost de ajuns să-i împiedice pe soldaţii români să moară de foame, spunea generalul Berthelot. Unii, românii, se luptau nemîncaţi, alţii, ruşii, mîncau fără să lupte. În ciuda străduaniilor sale, generalul Berthelot nu obţinu de la „aliatul" rus

sprijin nici alimentar, nici militar, însă generoasa lui intervenţie, ce nu ţinea seama de situaţia sa personală, curînd compromisă prin învinuirile comandamentului rus, care va cere să fie rechemat, înduioşă adînc inima românilor. Popularitatea îi sporea pe măsură ce puterea îi scădea.

Părăsirea Dobrogei fără să se tragă nici un foc, cu toate angajamentele solemne de a o apăra, corespundea cu strategia politică şi militară a Rusiei.

„Sfînta Rusie" persistă totuşi să trateze pe inamic ca pe un aliat şi pe aliat ca pe un inamic, să îmbrăţişeze Bulgaria care profită ca să înjunghie România pe la spate, să încerce să o sugrume sau să o facă să piară de inaniţie. Ea vede Bulgaria ca o punte spre visul ei, Constantinopolul, şi priveşte România ca pe un obstacol.

Puterile întunericului, aflate în acţiune în marele imperiu vecin şi al căror agent în România era generalul Saharov, nu se mulţumeau să o trădeze şi să o înfometeze. În decursul secolelor, România a trecut peste atîtea încercări încît nu poate fi învinsă dacă nu este distrusă. Chiar din luna ianuarie, generalul Saharov, pe un ton cînd ameninţător cînd viclean, insistă pe lîngă rege ca toate unităţile româneşti pe cale de refacere de sub controlul generalului Berthelot să treacă Prutul pentru a se cantona pe teritoriul rusesc. „Vor trăi acolo mult mai bine, spuse el, fără să stînjenească prin prezenţa lor în Moldova mişcările armatelor ruseşti şi fără pericolul de contaminare fizică şi morală din partea unei populaţii pradă tifosului şi defetismului, acest tifos al sufletului." El nu putea totuşi să nu ştie că sufletul românilor muribunzi şi înfometaţi era mai sănătos decît cel al statului său major supraalimentat. La această cerere, regele opuse un refuz categoric. El declară că nu se va despărţi de armata sa şi că preferă să moară de foame pe pămînt românesc decît să se pună la îngrăşat în Rusia. Îl lăsă pe generalul Saharov să înţeleagă că solicitudinea sa prefăcută pentru armata română masca fără succes acest gînd ascuns: să suprime martori supărători şi să acapareze pentru armata rusă marile cantităţi de armament expediate de Franţa în România, via Arhanghelsk. La rîndul nostru, generalul Berthelot şi cu mine, mai ales prin mijloace indi-

recte, campanii de presă şi intervenţia statului major francez la *stavka* (statul major rus), combăteam un plan îndreptat de ruşi tot împotriva Franţei, pentru a o lipsi de un puternic mijloc de acţiune în vederea încheierii păcii ca şi a continuării războiului: o armată română de 500 000 de oameni, reorganizată prin ofiţerii săi într-o parte a Europei, unde marea noastră „aliată" revendica supremaţia militară şi politică.

Planul rusesc a provocat revolta unanimă a sentimentului naţional românesc, în rîndurile poporului ca şi la suverani, la membrii guvernului şi la membrii Parlamentului, întruniţi la Iaşi încă din luna decembrie.

Conferinţa de la Sankt-Petersburg. — România, generalul Berthelot şi cu mine am fost confruntaţi cu o dificultate şi mai mare, survenită dintr-o direcţie şi într-un moment pe care le-aş fi prevăzut cel mai puţin, şi anume de la Paris, unde Lyautey era acum ministru de Război. El nu putuse nici măcar să-l recheme pe Sarrail de pe frontul din Orient, ceea ce totuşi fusese primul punct din programul său. Mai mult, cei de la Paris au vrut să-l oblige să-l recheme pe Berthelot, şi aceasta ar fi implicat propria mea rechemare. Îmi pare rău că nu mai posed scrisorile pe care mi le-a scris în timpul acelei dureroase perioade, scrisori în care freamătă mînia sacră a unui Prometeu înlănţuit. Era cuprins acolo, la un diapazon mai ridicat, într-un vocabular mai mult militar decît parlamentar, violentul rechizitoriu care, prin răzbunarea acelei Nemesis democratice ce plătea oalele sparte, a fost epilogul şi nu, după cum regret şi acum pentru Franţa şi pentru civilizaţie, începutul carierei sale ministeriale. Robert de Flers, căruia îi arătam scrisorile acestui supraom atît de uman, îl definea pe bună dreptate drept un *nietzscheean creştin*. Dorinţă de putere avea într-adevăr, dar nu pentru puterea în sine, nu ca scop, ci ca un mijloc de a sluji umanitatea, începînd cu umanitatea franceză.

Nu pot să scriu numele lui Robert de Flers fără emoţie şi fără un elan de recunoştinţă pentru acest camarad de zi cu zi, din vremurile eroice cînd zîmbetul era, fără îndoială, forma cea mai grea şi cea mai necesară a eroismului, ceea ce nu-l împiedica

pe colegul meu să-i cultive şi celelalte forme, aşa cum voi avea prilejul să relatez. Încadrat în serviciul impropriu numit de propagandă, el propaga mai ales unde de optimism. Nu prin faptul că, pentru el, o situaţie disperată nefiind gravă nu mai era disperată: căci acest autor vesel avea prea multă minte şi inimă pentru a nu vorbi serios de lucruri grave. Dar acest spirit, prea autentic francez pentru a nu fi totodată căldură şi lumină, însufleţea tot atît cît lumina, iar spiritul lui era prea inimos pentru ca să nu se dea la o parte şi să lase inimii cuvîntul, atunci cînd era nevoie. Prin amabilitate şi simplitate, el părea să-şi uite celebritatea pe atunci fără seamăn pe bulevarde şi în saloanele literare ale Parisului. Toţi interlocutorii îi deveneau prieteni. Stingea sau îşi modera sclipirile duhului, departe de a întrece măsura, ca alţii care uimesc fără să seducă şi chiar fără să placă: „Mă plictiseşte, spunea el, să fiu considerat drept o maşină de fabricat vorbe de duh. Dacă nu le rostesc, oamenii mă iau drept un imbecil sau cred că-i iau pe ei drept imbecili." Şi completa: „Dar nu aici. Românii şi româncele au prea multă fineţe ca să nu simtă că nimica nu este mai idiot decît vorbele de duh în jet continuu." Şi totuşi, îşi încheia observaţia asupra fabricanţilor de vorbe de duh, prin aceste cuvinte: „După război, dacă mai sînt în viaţă, mă voi distra devenind serios."

Între timp, la începutul lunii februarie, ne aflam într-unul din momentele cele mai grave ale războiului, deoarece la Sankt-Petersburg a început o conferinţă interaliată despre care ne întrebam dacă nu va fi ultima lovitură dată alianţei.

Motivul oficial al acestei conferinţe era coordonarea, pentru anul 1917, a operaţiunilor de pe frontul oriental între ele şi cu cele de pe frontul occidental. Însă, pe marginea discuţiilor asupra mijloacelor de remediere a unui dezacord, care nu se putea prelungi fără a compromite rezultatul final al conflictului, instrucţiunile secrete date delegaţilor noştri, domnul Doumergue[1]

[1] Doumergue, Gaston (1863–1937), om politic francez. Deputat radical (1893), ministru de mai multe ori (1902–1917), îndeosebi al Coloniilor şi al Afacerilor Externe, apoi preşedinte al Consiliului (1913–1914). Ales preşedinte al Republicii după demisia lui Millerand (1924), s-a retras din politică după expirarea mandatului (1931), dar, rechemat în 1934, a format

şi generalul de Castelnau, le recomandau acestora să abordeze cu guvernul rus problema păcii viitoare.

La Iaşi, unde raporturile comandamentului rus cu guvernul român erau mai încordate ca niciodată de cînd acesta refuzase să-şi evacueze armata la marea sa „aliată", nu aveam nici o îndoială că guvernanţii de la Sankt-Petersburg se vor strădui să obţină de la delegaţii noştri asentimentul pentru rechemarea misiunii noastre militare sau cel puţin a şefului ei, a cărui prezenţă la Iaşi constituia principalul obstacol în calea mutării în Rusia a tot ce mai dăinuia din România şi care acolo ar fi absorbit rapid. La această conferinţă se jucau deci destinele solidare ale României şi ale situaţiei noastre pe frontul oriental. La cererea sa, generalul Berthelot, mai direct ameninţat decît mine, a fost convocat de generalul de Castelnau. Domnul Brătianu, fără să fie invitat, a hotărît să se ducă şi el şi m-a rugat să-l însoţesc. După o matură chibzuinţă — iar el a fost de acord cu mine — am considerat că era mai cuminte să mă abţin: mă temeam că, ducîndu-mă la Sankt-Petersburg fără instrucţiuni de la guvernul meu, nu numai că voi compromite cauza noastră printr-un exces de zel, dar voi părea că mă îndoiesc de zelul ambasadorului nostru, domnul Paléologue, în apărarea ei. Mă gîndeam că voi apăra mai bine poziţia Franţei limitînd-o, prin doar prezenţa generalului Berthelot, la terenul militar care, în cazul de faţă, îl domina pe cel politic. Ştiam, de altfel, că şeful misiunii noastre militare, în deplină înţelegere cu mine, o va apăra cu tot atîta fermitate cîtă pricepere.

El o apără atît de bine în cursul unor discuţii pasionate, încît reprezentantul statului major rus, generalul Gurko, îi reproşă că „era mai român decît românii". „Nu, replică generalul Berthelot, dar sînt francez, şi în această chestiune interesele ţării mele sînt aceleaşi ca ale României." Adăugă surîzînd: „Mă întreb chiar dacă nu sînt mai rus decît dumneavoastră, căci interesele tuturor aliaţilor, deci şi cele ale Rusiei, sînt aceleaşi ca ale României."

---

un guvern de uniune naţională cu intenţia de a reforma constituţia, ceea ce i-a atras opoziţia stîngii. S-a retras de la guvernare în noiembrie 1934.

Berthelot obţinu deocamdată cîştig de cauză, anume menţinerea armatei române pe teritoriul naţional.

Această conferinţă din februarie 1917 a reprezentat de fapt cîntecul lebedei pentru vechea Rusie şi ultima manifestare a alianţei franco-ruse. Am trăit această alianţă tot timpul cît a durat, de la naştere pînă la moarte, din ziua cînd, tînăr student, cu alţi colegi îmbătaţi de entuziasm ca şi mine, purtam în triumf cazaci beţi de-a binelea la balul care se dăduse în onoarea lor la Primăria Parisului şi unde apoi, tînăr ataşat la Quai d'Orsay, asistam la unul din banchetele care, într-un delir reciproc, sărbătoreau începuturile fraternităţii celor două ţări pînă la ultimele ei convulsiuni, şi chiar pînă la descompunerea ei, mai înceată ca în alte părţi pe frontul ruso-român.

România în pericol de moarte. — Revoluţia înseamnă dangătul clopotelor de moarte ale alianţei franco-ruse. Mă întreb dacă nu reprezintă şi sfîrşitul carierei mele şi acel al României.

Colegul meu cel mai apropiat, singurul cu care comunicam, Paléologue, părăsea de-acum Sankt-Petersburg — Petrograd după stilul cel nou, Sfînta Rusie lepădîndu-se de sfinţii ei — unde guvernul nostru îl înlocuia cu Albert Thomas, ministru socialist al Armamentului. La Iaşi, capitala sărmanei Moldove muribunde, înecată în puhoiul rusesc, unde, cu concursul misiunii noastre militare în rîndurile căreia se găseau aproape toţi ofiţerii francezi care vorbeau ruseşte, eu reprezentam de fapt Republica pe lîngă Rusia Meridională, inclusiv Ucraina, de la Kiev la Odessa, după cum, de drept, o reprezentam pe lîngă regele Ferdinand. Faptul trecînd înaintea dreptului în acest caz, mai ales în starea de neputinţă la care Rusia adusese ceea ce rămăsese din România, partea rusească a rolului meu împingea partea românească pe planul al doilea. Mă aşteptam deci să fiu supus aceleiaşi sorţi ca Paléologue, cu atît mai mult cu cît eram mai „cunoscut ca om de dreapta". Totuşi, Quai d'Orsay nu mă înlocui cu un alt Albert Thomas: poate pentru că Iaşul, care era pe atunci postul cel mai ingrat din diplomaţie, era mai puţin rîvnit decît Petrogradul, devenit postul cel mai avantajos de cînd revoluţia adăuga

la salariu enorme cheltuieli de reprezentare, devenite de-acum înainte fără obiect.

Însă revoluţia rusă expunea cariera mea unui sfîrşit prematur din alt motiv. Eram mai mult ca oricînd ameninţat cu rechemarea generalului Berthelot, smulsă, în ciuda protestelor mele, slăbiciunii guvernului nostru de aroganţa neruşinată a statului major rus. Cu toate că regretam, mă resemnam atît timp cît, pe bună dreptate sau nu, această rechemare apărea ca o contrapartidă a unor angajamente ruseşti de o importanţă vitală pentru noi, îndeosebi în ceea ce privea malul stîng al Rinului; aceste angajamente căzeau însă o dată cu guvernul care le contractase şi cu venirea la putere a unei alte echipe care nu le mai recunoştea. Rechemarea pe de-a întregul gratuită a generalului Berthelot, împotriva voinţei regelui Ferdinand şi a mea, devenea scandaloasă. Dacă ea era menţinută fără umbra unui pretext, în timp ce acei care o ceruseră, îndeosebi generalul Belaev, erau acum întemniţaţi, prea mă făceam de rîs la Iaşi ca să-mi pot păstra postul. Nu am ascuns la Quai d'Orsay faptul că voi cere să fiu rechemat dacă se va menţine rechemarea generalului Berthelot. În această eventualitate, care ar fi dovedit neputinţa mea de a obţine pentru regele Ferdinand o satisfacţie pe care el punea cel mai mare preţ, ce nu ne costa nimic şi era conformă cu interesele noastre şi cu interesul comun al aliaţilor, nu voi avea autoritatea necesară ca să reprezint Republica cu folos. În aceste vremuri, cînd reprezentanţii Franţei în străinătate puneau onoarea şi demnitatea mai presus de orice, Paléologue îmi dăduse exemplul declarînd lui Poincaré, în 1914, că îşi va părăsi postul dacă nu va fi restabilită în scurt timp durata de trei ani a serviciului militar, cerută de Nicolae al II-lea. Menţinerea generalului Berthelot era mai uşor de obţinut. Oficial nu mi se răspunse niciodată. Unele scrisori cu caracter personal mă avertizau însă că atitudinea mea producea impresia cea mai defavorabilă şi că, dacă perseveram în acest sens, nu voi mai obţine alt post.

Dacă plecarea generalului Berthelot aducea după ea, aşa cum cereau ruşii, cei din noul şi din vechiul regim, plecarea întregii noastre misiuni, în ciuda rugăminţilor regelui şi alor mele, însemna că mă făceam de rîs şi mai mult. Totuşi, dacă era doar

înlocuit, situaţia mea risca să devină prea echivocă şi prea ridicolă ca s-o pot accepta. Guvernul neglijase să reglementeze prin instrucţiuni raporturile misiunii militare cu legaţia. O misiune atît de importantă, fiind fără precedent, nu cunoştea nici o lege, mai ales la Quai d'Orsay, unde precedentele creează legea. Această anarhie de principiu nu prezenta nici un inconvenient de fapt, atîta timp cît şeful misiunii era prietenul meu şi prietenul prietenilor mei de la Marele Cartier general.

Pentru ca acest haos să fie pe cît posibil limitat în sectorul meu, am fost nevoit să insist de mai multe ori asupra necesităţii reglementării raporturilor mele cu viitorul şef al misiunii noastre militare care, din lipsa unor instrucţiuni ce-i recomandau să mă ţină la curent şi să-mi ceară părerea, aşa cum procedase întotdeauna generalul Berthelot, s-ar putea considera autorizat să nu ţină seama de reprezentantul guvernului Republicii.

Dacă şeful misiunii noastre militare nu întreţine cu reprezentantul guvernului nostru decît raporturi de curtoazie, acesta va fi redus la un rol pur formal, cu influenţă redusă, cu un personal diminuat şi mijloace modeste, pe lîngă o misiune condusă de un şef militar cu grad înalt, aflat, prin funcţia sa, în contact zilnic cu suveranul, dispunînd de credite practic nelimitate şi de un personal numărînd 1 200 de subordonaţi, dintre care 500 de ofiţeri, majoritatea din cadrele de rezervă reprezentînd toate profesiile, toate aptitudinile, toate competenţele, ceea ce îi pune la îndemînă toate organele unui cabinet de război: stat major, materiale, transporturi, aprovizionare, serviciu sanitar, siguranţă, informaţii etc. Dacă îl ignoră pe reprezentantul diplomatic al Franţei, atunci care vor fi puterile acestui „plenipotenţiar"?

Statul nostru major, exceptînd desemnarea atît de fericită a generalului Berthelot şi componenţa foarte larg înţeleasă a misiunii noastre militare, înfăptuise atîtea greşeli în Orient şi mai ales în România, încît îmi era mereu teamă să nu facă altele. Înainte să fiu numit, nu rechemase oare pe ataşatul nostru militar, la cererea statului major rus pentru a-l pedepsi pentru clarviziunea de care făcuse dovadă declarînd că, pentru a proteja frontiera de sud a României şi a asigura libertatea ei de mişcare împotriva Austriei, ar fi nevoie de o armată de 200 000 de oameni în Do-

brogea? Nu-l înlocuise, la cererea legației României de la Paris, printr-un camarad al generalului Iliescu, același general Iliescu care fusese trimis de atunci în misiune în Franța unde, suspectat, era supravegheat de Siguranță? În sfîrșit, dintr-un exces de respect față de puterea civilă, într-o chestiune în care interesul militar avea întîietate față de interesul politic și de care depindea, dacă nu soarta, cel puțin durata războiului, nu-l menținuse pe Sarrail la Salonic, refuzîndu-i însă mijloacele de a începe ofensiva?

Guvernul sau statul nostru major — departajarea responsabilităților între ele este greu de făcut — și-ar fi bătut propriile recorduri de incoerență sau de slăbiciune în cazul în care, complexul lor de inferioritate față de țarism supraviețuind țarismului, succesorii lui, noii stăpîni ai Rusiei, în timp ce respingeau angajamentele anterioare, ar fi obținut de la noi concesii la care nimic nu ne silea și pe care totul ne poruncea să le refuzăm. Cel mai grav lucru ar fi fost rechemarea misiunii noastre, sau — soluție pe punctul de a fi adoptată — mutarea ei în Rusia, sub autoritatea reprezentantului statului nostru major.

Cu două treimi din teritoriu ocupate de inamic și cu a treia parte copleșită de armate rusești, lăsată pradă dublei și concertatei propagande revoluționare și germane, România vedea în legația Franței, sprijinită de o misiune militară mai numeroasă și mai activă decît la oricare alt aliat, salvgardarea a tot ce-i rămînea ca autonomie, legătura ei cea mai puternică cu Antanta, garanția cea mai sigură a speranțelor sale în reparațiile viitorului. „Sînteți, ne spuse într-o zi regele Ferdinand generalului Berthelot și mie, colacul nostru de salvare." Dacă acest colac ce nu-i insubmersibil pare gata de a fi înghițit de furtună, atunci România se consideră pierdută. Stările de alarmă s-au succedat pînă în luna mai, de fiecare dată cînd se răspîndea vestea rechemării noastre, fie pentru a da o dovadă de încredere noii Rusii (!), fie pentru a evita ca numeroșii noștri ofițeri, de care frontul francez ducea lipsă, să fie „prinși ca într-o cursă de șoareci", invazia Moldovei fiind considerată inevitabilă din cauza anarhiei rusești.

Doar după 1 mai am fost în măsură să-l asigur pe rege că guvernul meu, de neclintit ca şi el în fidelitatea sa faţă de alianţă, menţinea misiunea noastră la Iaşi, în frunte cu generalul Berthelot. Suveranul era atît de emoţionat încît i-au dat lacrimile. „Este ca şi cum aţi anunţa unui condamnat la moarte că a fost graţiat!" El simţise într-adevăr cum a trecut vîntul morţii pentru ţara şi tronul său, în această zi de 1 mai, sărbătoarea muncii. „Delegaţii" frontului ruso-român au sărbătorit-o la Iaşi printr-o manifestaţie revoluţionară cu concursul trupelor din regiune, numeroşi ofiţeri din statul major al comandantului, generalul Saharov şi a agitatorului român de origine bulgară, Rakovski[2], socialist germanofil, după ce asaltaseră, pentru a-l elibera, închisoarea unde era deţinut. După cîţiva ani, îl voi regăsi pe acest Rakovski ca ambasador al Sovietelor la Londra şi mare prieten

[2] Cristian (Hristo) Rakovski (1873–1941), om politic bulgar. Reprezentant al Bulgariei la Congresul de la Zürich al celei de a Doua Internaţionale Socialiste, apoi cetăţean român şi unul din conducătorii Partidului Social-Democrat român pînă în 1916. Arestat de mai multe ori, apoi expulzat din ţară, în 1909, de către Ion I.C. Brătianu, în ciuda protestelor ziarelor *Adevărul* şi *Dimineaţa*. Arestat apoi în Rusia ca agent al serviciilor secrete germane, iar după 1916, arestat din nou în România, ca organizator al propagandei pacifiste în favoarea Germaniei. Eliberat cu forţa de soldaţi ruşi la Iaşi la 17 aprilie/1 mai 1917, a fugit în Rusia, unde s-a înscris în Partidul Comunist, conducînd apoi guvernul Ucrainei Sovietice şi organizînd atacuri armate împotriva României şi în calitate de responsabil al Cominternului (Internaţionala a III-a) pentru Europa de Sud-Est. A fost unul din semnatarii apelului, împreună cu Lenin şi Troţki, pentru convocarea primului congres al Cominternului de la Moscova. Numit ambasador la Londra (1923–1925) şi la Paris (1925–1927), a inspirat o campanie de presă necontenită împotriva „regimului de teroare impus României de către Brătieni". Intrat în conflict cu Stalin, a fost eliminat mai întîi din CC al PCUS (b) în 1925, şi apoi din partid şi deportat în 1928 în Asia Centrală. În pofida unei scrisori autocritice în care recunoştea justeţea tezelor lui Stalin, Rakovski a apărut ca acuzat la una din marile înscenări judiciare implicînd trădătorii partidului şi a fost condamnat la temniţă grea în 1938. A murit în închisoare în 1941. (Cf. Jean Maitron, *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français*, vol. XIV, partea a 3-a, Paris 1976 p. 338; G. Haupt, J.Y. Marie, *Les bolcheviks peints par eux-mêmes*, Paris 1969).

al liderilor noştri de stînga. Pentru a evita un conflict inegal, autorităţile române, dispunînd numai de poliţie, au lăsat deplină libertate acestei manifestaţii. De acord cu mine, generalul Berthelot consemnase întregul personal al misiunii noastre, a cărui atitudine a fost mereu exemplară.

Tema dezvoltată de vorbitori la manifestaţie, în aplauzele mulţimii, compusă exclusiv din soldaţi şi ofiţeri ruşi, a fost următoarea: războiul trebuie purtat mai departe pe frontul ruso-român cu două condiţii: el va rămîne pur defensiv, Muntenia neinteresînd deloc Rusia, iar Moldova nemeritînd să fie apărată decît dacă-l alungă pe regele Ferdinand.

Această manifestaţie a provocat cea mai vie alarmă la palat, parcă dovedind că soarta dinastiei era la discreţia unei lovituri a soldăţimii ruseşti, nu toţi „ambuscaţii"[3] şi trădătorii fiind în spatele armatelor; informatorii noştri ne semnalau lipsa oricărui spirit combativ în prima linie, unde ofiţerii ruşi benchetuiau cu camarazii lor din armata germană.

În armata română, redusă la 250 000 oameni, tifosul a făcut 80 000 victime. În populaţia civilă, mai prost hrănită decît armata, procentul era desigur mai mare, dar nu poate fi precizat din lipsă de statistici. În Germania, în lagărele de prizonieri, mortalitatea atingea 40%. Numai Franţa, la cererea mea, a ameliorat oarecum soarta lor, provocînd o inspecţie a Crucii Roşii şi organizînd trimiterea de colete.

La Iaşi, ziua de 1 mai nu a fost singura alertă. La 5 mai, domnul Take Ionescu, ministru ad-interim al Afacerilor Externe în timpul unei călătorii a domnului Brătianu în Rusia, mă convocă împreună cu reprezentanţii celorlalte ţări aliate pentru a ne exprima temerile sale asupra urmărilor eventuale ale unei noi manifestaţii proiectate pentru a doua zi. Instigaţi de comitetul muncitoresc de la Petrograd, extremiştii ruşi de la Iaşi voiau să înconjoare palatul şi să aresteze sau să măcelărească familia regală. „Regele şi prinţul moştenitor, ne spuse el, se duc azi pe frontul românesc. Regina cu ceilalţi copii ai ei vor petrece ziua

[3] „Ambuscaţi" erau numiţi cei repartizaţi prin protecţie în unităţi necombatante, în spatele frontului.

într-un adăpost sigur. Dintre membrii guvernului, eu sînt singurul la curent cu aceste deplasări, unii dintre colegii mei nefiind destul de discreţi. Familia regală nici n-ar putea să părăsească oraşul dacă intenţiile sale ar fi divulgate. Ţin nu numai să o salvez, dar şi să evit între trupele româneşti şi cele ruseşti un conflict ale cărui consecinţe ar fi incalculabile. Atitudinea ruşilor inspiră armatei române o atare ură, încît ar trece de partea nemţilor mai curînd decît să se asocieze cu ei pentru a răsturna regimul actual. Ar începe prin a ucide bucuros o bună parte dintre ruşi, dar ce se va întîmpla după aceasta?"

La cererea domnului Take Ionescu ne-am dus la generalul Şcerbacev, noul comandant şef pe acest front, pentru a-l face să înţeleagă toată responsabilitatea care-i revenea dacă, după ce lăsase România pradă invaziei şi foametei, armata rusă răsturna ceea ce mai rămăsese şi crea o situaţie ameninţătoare pentru Rusia însăşi. În aparenţă plin de bunăvoinţă, dar depăşit de situaţie şi nu destul de sigur pe colaboratorii săi, generalul Şcerbacev ne înfăţişă un plan judicios, dar prea tardiv pentru a comporta măsura cea mai eficace, anume scoaterea de pe front a unor unităţi pe care şefii lor le mai ţineau îndeajuns în mînă pentru a restabili ordinea la spatele frontului şi, la nevoie, pentru a se interpune între ruşi şi români — dacă aceste unităţi mai existau.

În starea de neputinţă în care se afla, generalul Şcerbacev acceptă imediat oferta noastră de a-i pune la dispoziţie toţi ofiţerii aliaţi prezenţi la Iaşi, îndeosebi membrii de toate gradele ai misiunii noastre militare, ofiţeri, subofiţeri, simpli soldaţi, cu o echipă de interpreţi, în vederea unei acţiuni morale care, susţinută de cîteva cadouri bine plasate, ar face ca manifestaţia să devină inofensivă, localizînd-o la periferia oraşului. Aşa s-a şi întîmplat.

Totuşi, orizontul nu era mai puţin întunecat, încărcat cum era, înspre Rusia, cu nori ideologici vestitori de furtună. La Iaşi, eram prea aproape ca să ne lăsăm pradă iluziilor răspîndite de revoluţia rusă în Franţa, şi încă mai mult în Anglia, care o finanţa din două motive contradictorii, sau poate necontradictorii doar pentru ilogismul britanic: pe de o parte pentru a obţine ridicarea în masă a poporului rus împotriva inamicului comun

[Germania] sau, dacă nu, ridicarea ipotecii acordate cu părere de rău vechiului regim rus asupra Constantinopolului.

La Iaşi, post de observare a Rusiei mai bun decît Parisul sau Londra, prietenii noştri români vedeau în comunism Anticristul sau fiara Apocalipsului. Şi totuşi, grozăviile viitorului vor depăşi aceste viziuni de groază.

V
ÎNVIEREA ROMÂNIEI

Noul curs al istoriei şi luna de miere a frontului ruso-român cu revoluţia. — În cursul iernii din 1917, şi după ce trecuse prin încercări din ce în ce mai cumplite, România părea să fie pe moarte lîngă uriaşa Rusie, aflată în plină anarhie, între cele două blocuri inamice, unul triumfător, celălalt nimicit. Totuşi, ea conta, ca şi Franţa, pe ponderea decisivă a intervenţiei americane, a cărei importanţă sporea în fiecare zi, de pe acum superioară din punct de vedere moral, pînă cînd avea să fie şi din punct de vedere material, faţă de intervenţia Rusiei, mereu nesigură şi în curînd istovită. Guvernul român nu împărtăşea iluziile guvernelor de la Paris şi Londra asupra înnoirii Rusiei prin revoluţie, dar era foarte atent la campania care se desfăşura acolo pentru revizuirea angajamentelor luate de vechiul regim. Campanie mai periculoasă pentru România vecină decît pentru oricare alt aliat, cu atît mai mult cu cît Rusia, chiar şi mai ales în haos, rămînea mai redutabilă ca oricînd. Ea nu putea decît să pună în prima linie a angajamentelor de revizuit pe cele smulse de Franţa în favoarea României, pe care o trăda mereu, angajamente impuse la cererea noastră de către ţarul detronat guvernului său şi care, cum se spunea deja la Petrograd, cădeau o dată cu el.

Pe de altă parte, înlocuirea militară a Rusiei prin Statele Unite nu se aplica şi domeniului diplomatic. În timp ce Rusia vorbea de revizuirea angajamentelor sale, înainte de a le renega, Statele Unite erau libere de orice angajament faţă de noii săi aliaţi. Or, în virtutea nedreptăţii inevitabile a forţei în ceea ce se chema războiul Dreptului, cei din urmă la război vor fi

cei dintîi la pace, pînă într-atît încît s-o dicteze. Nedreptate fatală şi logică, întrucît aceia care suferă mai puţin în timpul războiului sînt cei mai puternici după război. În democraţiile noastre, supuse legii numărului, morţii nu votează. Altfel, ai noştri, la Versailles, ar fi acordat Franţei vocea precumpănitoare. România se temea de vocea Statelor Unite de-acum încolo precumpănitoare. Prin altă nedreptate, de altfel ca şi Rusia ţarilor şi pentru acelaşi motiv, România era prost văzută de Statele Unite. Sub aceeaşi anatemă cu vechea Rusie, America cuprindea nevinovata Românie, unde evreii, mult mai uman trataţi decît în Rusia, rămîneau totuşi supuşi unui regim de excepţie, ce-i drept imputabil tot Rusiei, un regim fără de care milioanele de evrei ar fi copleşit ţara vecină, refugiindu-se acolo.

Fără să prevadă mai mult decît alţii consecinţele incalculabile ale înlocuirii Rusiei cu Statele Unite în tabăra noastră, oamenii de stat români se întrebau cu îngrijorare dacă patria lor şi Franţa, identificate de ei în temerile sau speranţele lor, vor avea pînă la urmă de cîştigat. Pe de o parte, ei se bucurau de prăbuşirea unui regim, oficial aliat cu România, dar în realitate cel mai mare duşman al ei. Pe de altă parte, ei presimţeau că, dacă nu va fi repede stăpînită, revoluţia va dezlănţui o nesecată forţă de distrugere, imposibil de controlat.

Cu toate că ghicea că revoluţia de la Petrograd ascundea o tragică necunoscută, elita românească, deşi mai clarvăzătoare sau mai bine plasată ca marii aliaţi ca să observe criza rusească, nu îşi dădea seama mai mult ca aceea din alte ţări de urmările ei în timp şi în spaţiu. Aceste sumbre prognoze nu întunecau lumina pe care telegramele de la Paris şi Washington o răspîndeau asupra viitorului apropiat: lumina unei victorii a cărei certitudine îi ascundea fragilitatea.

În ceea ce priveşte poporul român, în ciuda unor suferinţe inexprimabile şi a unui holocaust evaluat la un milion de victime pe altarul acestui triplu moloh: războiul, tifosul, foametea, credinţa sa în victorie era mai emoţionantă pentru că era mai puţin chibzuită. Parcurgînd Moldova la sfîrşitul iernii 1917, am văzut peste tot femei şi copii care, de cum se topise zăpada, înlocuiau bărbaţii morţi sau mobilizaţi pentru a pregăti noua re-

coltă. Ofiţerii noştri, care-i observau mai îndeaproape decît mine, mi-au spus că au văzut deseori femei-plugari născînd pe ogor, încredinţînd nou-născutul bunicii şi întorcîndu-se la brazdă.

La rîndul lor, bărbaţii pregăteau o recoltă de altă natură. În pofida bolilor, lipsurilor, aprovizionării insuficiente, armata română, încadrată de misiunea noastră, se reconstituia. Din amînare în amînare, obţinusem de la Paris ca generalul Berthelot să fie menţinut în România pînă la căderea regimului rusesc căruia guvernul nostru fusese destul de slab spre a-i promite rechemarea. Cum se putea persevera în această aberaţie, atunci cînd duşmanii misiunii noastre militare, generalul Alexeev, delegatul său în România, generalul Belaev şi fostul prim ministru Sturmer, se aflau în dizgraţie, sub acuzare, sau chiar în închisoare? Într-o zi cînd, în ciuda protestelor mele, ale regelui Ferdinand şi ale guvernului său, ordinul notificat generalului Berthelot să se înapoieze în Franţa nu era încă anulat, domnul Brătianu îmi arătă, nu fără un strop de ironie, un articol publicat în marele nostru ziar oficios, *Le Temps* din 3 aprilie, al cărui autor îl considera pe Sturmer trădător şi insinua că primul ministru român i-ar fi fost poate complice, după ce se lăsase înşelat printr-o ciudată orbire. Dar domnul Brătianu fusese primul care denunţase trădarea lui Sturmer care (potrivit altor extrase din ziarele noastre) complotase cu generalul Alexeev zdrobirea României, pentru a justifica o pace separată. „Ciudată orbire" era aceea a guvernului nostru şi a statului nostru major care, în virtutea unui vechi complex de inferioritate faţă de Rusia, semnalat de mine mai sus, deveneau complicii ei inconştienţi sacrificînd pretenţiilor unui aliat perfid interesele vitale ale unui aliat credincios. Un asemenea paradox nu se mai putea susţine după revoluţia din martie. Generalul Berthelot, în teorie rechemat la Paris, conducea efectiv formarea unei armate române noi şi reînarmarea acesteia cu armament francez, tranzitat prin Rusia sub controlul ofiţerilor noştri. Reînnoit şi întinerit, comandamentul românesc colabora frăţeşte cu misiunea noastră şi privea cu încredere viitoarele operaţiuni. Printr-o coincidenţă ce pare simbolică, în toiul sărbătorilor Paştelui, de 10 mai, sărbătoarea naţională a României, o paradă a diviziilor reconstituite a căror înfăţişare mar-

ţială, în ţinută de campanie a stîrnit aclamaţiile publicului, a scos la lumină reînvierea armatei române. Curînd, o lege specială, votată în unanimitate, conferea generalului Berthelot, care oficial mai era jertfa răzbunării germanofililor ruşi, titlul de cetăţean de onoare al României.

Cîteva zile după sărbătoarea naţională, acest sentiment de reînviere militară şi speranţa într-o eliberare naţională au fost întărite prin defilarea la Iaşi a primelor eşaloane ale unui corp de armată recrutat prin voluntariat printre prizonierii transilvăneni din Rusia. Acest corp de armată, cu un efectiv de 40 000 de oameni, era, după cum se spunea, avangarda unui al doilea eşalon, poate al unui al treilea şi chiar al unui al patrulea, ce urmau să fie recrutate printre nenumăraţii prizonieri transilvăneni sau cehi. Toţi aceşti soldaţi, admirabil antrenaţi, echipaţi şi hrăniţi, erau o dovadă în favoarea regimului care le fusese aplicat în Rusia şi a bunăvoinţei cu care noul guvern înlesnea încorporarea lor în armata română.

Înainte de a se distinge pe frontul din Moldova, aceste unităţi cîştigau prima lor bătălie pe frontul revoluţiei printr-o influenţă foarte favorabilă asupra stării de spirit a armatelor ruseşti. „Comitetele de soldaţi", sau soviete militare, au înţeles că aceşti voluntari, nerăbdători să se bată în rîndurile armatei române împotriva foştilor lor stăpîni pentru a le smulge propriile lor pămînturi, erau, de acum înainte, sub ordinele regelui Ferdinand, nu unelte ale unui proiect imperialist, ci ale unei opere de eliberare. Această bruscă schimbare de atitudine a „Sovietelor" s-a accentuat cînd i-au văzut pe membrii guvernului şi ai aristocraţiei, aceşti „reacţionari", dansînd în piaţa publică hora naţională, ţinîndu-se de mînă cu simpli soldaţi.

Fraternitatea democratică a claselor sociale, împreună cu influenţa ofiţerilor noştri şi cu ţinuta admirabilă a trupelor româneşti, explică un alt paradox: faptul că armatele ruseşti din Moldova, singurele care, aflîndu-se pe teritoriu străin şi lipsite de sentimentul de a apăra pămîntul patriei, ar fi putut să fie primele care să se descompună, au fost dimpotrivă ultimele care şi-au părăsit poziţiile.

Deocamdată, formidabilul seism care avea să zdruncine lumea şi să răstoarne atîtea lucruri repunea altele la locul lor la Iaşi. De exemplu, generalul Şcerbacev, departe de a-i imita pe predecesorii săi care îl tratau de sus, în public, pe generalul Berthelot şi purtau cu el din umbră un război la cuţite, îi manifesta cu atît mai mult respect şi încredere cu cît vedea în înalta lui autoritate cea mai bună garanţie pentru puţina autoritate pe care o mai păstra el însuşi în mijlocul anarhiei crescînde. El îi solicita concursul binevoitor pentru a menţine un rest de disciplină cu ajutorul numeroşilor noştri ofiţeri „rusofoni", care vorbeau Sovietelor militare pe tema democratică a „războiului pentru drept şi libertate" şi au redactat chiar o fiţuică, menită să aprindă în inima mujicului rus o flacără din focul sacru care-i însufleţise pe voluntarii noştri din 1792. Prestigiul fără seamăn al Franţei, eroină sublimă a primului război mondial şi pe deasupra ţară a Revoluţiei, le asigura ofiţerilor noştri atenţia conducătorilor ruşi, pînă în clipa cînd a devenit prea evident că revoluţia lor nu se inspira din revoluţia noastră, cel puţin nu din punct de vedere militar. Deseori, generalul Şcerbacev, instalat într-o vilă vecină cu a mea, venea foarte smerit să mă roage să prezint generalului Berthelot cereri cu care se temea să nu-l plictisească, sau să insist la Paris, în numele său, să nu fie înlocuit Berthelot din fruntea misiunii noastre militare. Revoluţia îl făcea atît de mlădios, încît între el şi şeful misiunii noastre, pe care-l trata odinioară aproape ca pe un subaltern, rolurile erau inversate.

Am crezut deci de datoria mea, la cererea regelui Ferdinand, să supun telegrafic guvernului meu următoarea sugestie, fiind totuşi conştient că era pe cît de bine cumpănită, pe atît de irealizabilă: „Dacă unitatea frontului ar fi o realitate şi dacă Rusia ar înţelege, dacă nu interesele generale ale coaliţiei, măcar interesele ei particulare, atunci generalul Berthelot, sub autoritatea regelui României, comandant suprem al armatelor ruso-române, ar trebui să fie cel care să exercite comanda cu un adjunct rus şi un adjunct român. Ar trebui cel puţin să fie însărcinat cu comanda unei mari părţi a acestor armate, de exemplu a celor care trebuie angajate pe frontul din sud împotriva Bulgariei în cooperare cu armata de la Salonic, rămînînd sub comandamentul ru-

sesc trupele exclusiv ruseşti chemate să opereze în legătură cu armatele din Galiţia şi din Bucovina." Recunoscînd oficial o situaţie de fapt, o înţelegere pe acest temei ar oferi şansa cea mai bună de a imobiliza în Orient o parte însemnată a armatelor germane. Însă, chiar dacă ar fi fost uşor de aplicat la Iaşi, sugestia nu era acceptabilă nici la Petrograd şi nici chiar la Paris, pentru că nu era acceptabilă la Salonic, căci ar fi implicat subordonarea generalului Sarrail (în ajunul rechemării sale la cererea Angliei) generalului Berthelot. Telegrama mea nu a primit nici un răspuns.

Vîrsta de aur a revoluţiei ruseşti. — La faţa locului, cel puţin, cooperarea franco-româno-rusă, imposibilă sub vechiul regim, se dezvolta pe tărîm militar pentru a accelera reconstituirea şi fuziunea armatelor în vederea viitoarei ofensive, şi pe tărîm politic pentru a frîna progresul revoluţiei. Dublu obiectiv, care de fapt era unul singur.

Pentru generalul Şcerbacev, steaua care trebuia consultată la Iaşi pentru a evita prăpastia era steaua — sau stelele — generalului Berthelot. Îi adunam deseori la masa mea cu generalul Prezan, şeful statului major românesc. Cu tot atîta fineţe cîtă sinceritate, generalul Berthelot, fără să pară, prezida acest consiliu de război unde, dînd doar simple sfaturi, îşi convingea interlocutorii să-i adopte opiniile, prezentîndu-le ca fiind ale lor. Termenul de interlocutori este impropriu, căci argumentele generalului Berthelot erau întotdeauna atît de bune, încît nimeni nu le discuta. Generalul Şcerbacev le discuta chiar mai puţin decît colegul său român, care de altfel nu le comenta decît cu intenţia de a le da mai multă pondere. Comandantul armatelor ruseşti, înalt, subţire, foarte distins, tipul desăvîrşit al ofiţerului de cavalerie, vorbea puţin şi bea mult. Cu toate că se exprima ca toţi ruşii din mediul lui într-o franceză foarte elegantă, care, lipsită de argou şi de neologisme, reînvia vocabularul secolului al XVIII-lea, se mulţumea să asculte, să aprobe dînd din cap, şi nu rîdea niciodată, ceea ce contrasta puternic cu jovialitatea generalului Berthelot. Atîta distincţie, muţenie şi gravitate constituiau aproape toată autoritatea lui, care se impunea tuturor, cu excepţia lui

Robert de Flers. La una dintre aceste agape, unde era aşezat în stînga mea, generalul Berthelot fiind în dreapta, iar comandantul şef al armatelor ruseşti în faţa mea, autorul atîtor vorbe de duh cunoscute şi citate, se aplecă spre mine şi-mi spuse pe şoptite: „Dacă Şcerbacev nu vorbeşte şi nu rîde, asta nu înseamnă că este mut sau trist, ci că se teme să nu-i cadă dinţii în farfurie. Proteza lui e rusească, aşa că e ca şi frontul lui: nu rezistă."

Suflul revoluţiei ameliora raporturile mele cu diplomaţii ruşi, ca şi raporturile generalului Berthelot cu comandantul armatelor ruse. După dizgraţia lui Sazonov, reprezentantul acestuia la Iaşi, Poklevski, socotit prea favorabil cauzei româneşti, fusese înlocuit cu generalul Molosov, directorul cancelariei imperiale, din clanul germanofil, protejat de noul prim-ministru Sturmer şi, după cum se spunea, de Rasputin. Bucurîndu-se de mare încredere la Curtea Rusiei, precum şi de credite nelimitate la Iaşi, el făcea aici figură de satrap sau de vice-rege. Relaţiile mele cu el s-au stabilit imediat pe picior de curtoazie extremă şi de neîncredere pe măsură. Îmi arăta însă mai multă consideraţie decît tuturor colegilor săi la un loc. Umila mea persoană şi epopeea Franţei în război nu aveau nici un amestec aici. Datoram acest privilegiu siguranţei şi regularităţii curierilor noştri Iaşi-Paris, *via* Sankt-Petersburg. Îmi ceruse autorizaţia să le încredinţeze săptămînal corespondenţa lui particulară, serviciul poştal, spunea el, nefiind bine organizat în imperiul rus, pe cînd cenzura funcţiona prea bine. De fapt, cum nimeni nu scăpa spionajului reciproc, cei mai înalţi în grad fiind şi cei mai vizaţi, el avea mai mare încredere în discreţia mea decît în cea a colaboratorilor lui cei mai intimi. În ziua în care curierul nostru pleca, el se prezenta dimineaţa la locuinţa mea, pentru a nu atrage atenţia printr-o vizită la biroul meu oficial, şi îmi înmîna, cu „titlu confidenţial", două plicuri, unul foarte subţire adresat doamnei general Molosov, rămasă la Sankt-Petersburg, celălalt foarte gros — desigur o scrisoare recomandată — adresată d-rei X..., fostă actriţă la Comedia Franceză, acum vedetă la Teatrul Michel, teatrul francez din Sankt-Petersburg, „o femeie delicioasă", repeta el pe un ton, cu un zîmbet şi o privire în care nostalgia se întrecea cu recunoştinţa.

Prea legat de vechiul regim pentru a nu se prăbuşi o dată cu el, Molosov a fost revocat brutal încă din luna martie, în ciuda demersurilor unite pe care ne-a cerut să le facem, mie şi domnului Brătianu, pentru menţinerea lui, noi scontînd în schimb pe recunoştinţa şi complezenţa sa. Expulzat din cea mai frumoasă vilă din Iaşi şi aruncat de la o zi la alta în stradă, fără nici un mijloc de trai, el a preferat totuşi să nu se mai întoarcă în Rusia, unde avea mari averi. Potrivit expresiei actuale, devenită tot atît de banală ca evadarea din paradisul sovietic, „a ales libertatea". Ca pe vremea măririi lui, Molosov îmi aducea în fiecare săptămînă corespondenţa, compusă acum doar dintr-o singură scrisoare pentru soţie. Îl reţineam la masă, spre a-i da posibilitatea să mănînce o dată pe săptămînă pe săturate. M-a rugat să intervin pe lîngă guvernul român ca să-i asigure subzistenţa, plasînd-o pe fiica lui ca dactilografă, şi s-a adaptat noii sale condiţii cu un stoicism surîzător.

Brătianu şi cu mine am avut mai mult noroc intervenind la Petrograd prin mijlocirea legaţiei române şi a ambasadei noastre, pentru a rezerva succesiunea generalului Molosov predecesorului său, Poklevski, rămas la Iaşi unde, cu toate că era în dizgraţia vechiului regim, nu avea încredere în cel nou, şi alesese şi el libertatea. În cele cîteva săptămîni care s-au scurs între revocarea generalului Molosov şi reintegrarea predecesorului şi succesorului său, interimatul legaţiei ruseşti era asigurat de consilier, prinţul Gagarin, diplomat de carieră pe care-l cunoscusem la Viena şi care prin nimic nu merita încrederea noului regim. Din această cauză, era cu atît mai plin de zel. Cînd se apropia vreo manifestaţie revoluţionară de legaţia sa, el deschidea fereastra şi se repezea la pian apăsînd cu nădejde pe pedala forte ca să execute *Marseieza*, imnul nostru naţional fiind în acele vremuri îndepărtate şi imnul *Internaţionalei*. Neprimind nici o comunicare de la guvernul său, neîndrăznind să se informeze nici prin comandantul şef, nici prin preşedintele Sovietului soldaţilor, de teamă să nu se compromită faţă de unul prin contactele sale cu celălalt, îl trimitea pe portarul legaţiei să asiste la adunările publice şi să-i facă raportul. Dar întrucît acest servitor cinstit a fost odată pe punctul de a fi linşat drept răsplată pentru

fidelitatea sa, prinţul Gagarin, îndatorat Franţei ca şi generalul Şcerbacev, mă rugă să-i comunic informaţiile culese de agenţii de legătură de care dispunea misiunea noastră militară pe lîngă cercurile revoluţionare.

În această fază a revoluţiei, mai mult efemeră decît idilică, aceste informaţii îndreptăţeau oarecare speranţă. Informatorii noştri constatau lipsa oricărui fanatism revoluţionar în masa soldaţilor ruşi. Niciodată foarte numeroşi la mitingurile organizate de agitatori, care erau plătiţi probabil de Germania, ei aplaudau în egală măsură tezele cele mai contradictorii, războiul pînă la capăt avîndu-şi avocaţii lui (inspiraţi de misiunea noastră militară), ca şi defetismul. Oratorul cel mai aplaudat era cel care răcnea mai tare. Lăsaţi în voia lor, dezertorii nu se dedau la nici un act de violenţă, nu se gîndeau decît să se întoarcă în Rusia, sau să se organizeze pentru a trăi confortabil în România. Aşa se face că la Iaşi, în piaţa mare a oraşului, goală de mult din lipsă de aprovizionare, ei instalaseră numeroase tarabe încărcate cu alimente, rufărie, cearceafuri, blănuri, parfumuri, tutun etc., toate provenind din nesecatele stocuri ale intendenţei ruseşti, jefuită cu conştiinţa împăcată, potrivit principiului etimologic al comunismului: totul aparţine tuturor. Eu însumi eram un client al acestei pieţe în persoana bucătarului meu care, în calitatea lui, îmi procura lucruri alese la preţuri de favoare, Franţa, ţara revoluţiei, fiind mai bine servită decît România, considerată ca ţara reacţiunii. Este singura împrejurare cînd, după ce mi-a ruinat familia, revoluţia mi-a adus un folos. Treceam adesea prin această piaţă militară rusească, atunci cînd mă duceam dimineaţa pe jos la biroul meu de la legaţie. Ordinea era menţinută de santinele cu baioneta la puşcă, singurii care mai purtau arme. În spatele tarabelor erau soldaţi care îşi prinseseră cu toţii pe tunică o fundă de panglică roşie, ca un accesoriu de cotilion pe fracul dansatorilor din vremea tinereţii mele. Printre cumpărători erau mulţi ofiţeri ruşi, purtînd acelaşi însemn de civism, în locul vechilor decoraţii ţariste.

Această acalmie şi cuminţenia relativă a soldaţilor ruşi, eliberaţi de orice disciplină, impun altă constatare: groaznica teroare care va decima curînd opoziţia în chinuri, fără însă a scandaliza

lumea „civilizată", nu este un produs spontan al poporului rus. Este un viciu rafinat sau o armă ştiinţifică a viitorilor lui stăpîni, semi-intelectuali sadici, mai curînd asiatizaţi decît europenizaţi, pînă acolo încît au recurs la concursul tehnic al călăilor chinezi, virtuozi în ale torturii.

Parcurgînd Moldova în primăvara anului 1917, am trecut prin multe sate, unde soldaţii ruşi, încartiruiţi în casele sătenilor, se împăcau foarte bine cu ei. Îi puteai vedea jucîndu-se cu copiii, ajutînd bătrînii şi femeile la muncile cîmpului şi cedîndu-le, în loc să le vîndă în oraşul vecin, prisosul raţiilor lor sau al prăzii luate din magaziile intendenţei. Personal, m-am înţeles foarte bine cu ei şi am apreciat spiritul lor evanghelic în timpul unei scurte şederi într-o casă de odihnă, unde mă trimiseseră doctorii noştri. În această casă, atribuită de curînd misiunii noastre, după ce fusese ocupată de ofiţeri ruşi care dezertaseră înaintea ostaşilor, ordonanţele lor asigurau serviciul nostru. Nu laud evanghelismul lor după atenţia, plătită, pe care mi-o acordau. Însă, într-un pavilion vecin, rezervat subofiţerilor noştri bolnavi, infirmierii ruşi îi îngrijeau cu un devotament pe cît de dezinteresat, pe atît de părintesc. Desigur, ei nu practicau principiile economiei casnice a gospodinelor noastre. Pentru a-mi aprinde focul în sobă, cazacul din serviciul meu folosea balustrada unei scări sau cîteva scînduri smulse din podeaua unei camere vecine. Pentru a-mi înveseli camera, el nu se mulţumea cu primele viorele, ci rupea din albumul familiei — această casă era o vilă rechiziţionată de autoritatea militară — fotografiile celor mai frumoase femei şi le aşeza pe biroul meu, lîngă cele ale soţiei şi copiilor mei.

Această vilegiatură coincidea cu Paştele. Mă aşteptam la o revărsare de misticism slav. Dar biserica vecină n-a fost frecventată decît de români. Nici unul din numeroşii soldaţi ai Sfintei Rusii, cantonaţi în parohie, nu a sărbătorit Paştele, cu toată prezenţa printre ei a unor popi de aceeaşi naţionalitate. Cu cîteva zile înainte, printr-un comunicat la postul de radio, modalitate pe care o folosea pentru ukazurile sale, Sovietul suprem de la Petrograd aducea la cunoştinţă armatelor noua lege care le acorda libertatea să ţină sau nu sărbătorile Paştelui, potrivit rînduielilor

tradiţionale. Nu ştiu dacă acest comunicat a fost interpretat ca un ordin să se abţină. În orice caz, după rapoartele ofiţerilor noştri, soldaţii ruşi care sărbătoreau Paştele reprezentau doar o infimă minoritate.

Mitropolitul român al regiunii, informat de prezenţa mea, a venit să-mi facă o vizită. În termeni prea stăruitori ca să-i pot refuza invitaţia, a insistat să-mi închei cura într-una din mînăstirile lui. Acest sfînt personaj, patriarhal prin maiestate, prin barba lungă şi, se spunea, prin poligamie, a vrut să mă însoţească el însuşi într-una din aceste mînăstiri (sau harem, dacă ar fi să credem ce spuneau unii din enoriaşii săi). În Grecia, femeilor le este interzis accesul în mînăstirile de la Muntele Athos. În România, mai puţin austeră, accesul bărbaţilor nu este interzis în mînăstirile de femei. Totuşi, în cea în care am fost găzduit, nu am constatat nimic echivoc. Scriu acest ultim cuvînt amintindu-mi de replica unui prieten român, faţă de care îmi justificam prin acest exemplu părerea mai favorabilă decît a lui asupra castităţii acestui prinţ al Bisericii: „Pentru a nu şoca prejudecăţile dumneavoastră catolice în această privinţă, v-a dus într-una din mînăstirile unde nu sînt decît bătrîne."

Am profitat de această cucernică vilegiatură — o retragere în sensul că mă scosese cu totul dintr-o lume mai neliniştită ca oricînd — pentru a vizita mai multe mînăstiri. Aveam impresia că eram transportat pe altă planetă, ca pe covorul fermecat din *O mie şi una de nopţi*. Nici un ecou din lumea exterioară nu putea fi perceput, nici măcar cel al tunului, care trăgea totuşi aproape, dar a cărui voce era înăbuşită de dealurile înalte şi pădurile dese interpuse. Aceste mînăstiri, văruite proaspăt în fiecare an, în alb sau în diverse tonuri, care se detaşau atît de luminoase şi micuţe de tot pe fondul întunecat al imenselor păduri de brad, semănau cu jucării nou-nouţe inventate pentru a trezi vocaţia unor fetiţe. Compuse din mai multe pavilioane grupate în jurul bisericii, cu un acoperiş conic ca o căciulă, străluceau ca nişte flori uriaşe de culoarea trandafirului sălbatic, albastru de sineală sau de albeaţa crinului, în mijlocul unor flori adevărate, unde printre trandafiri şi begonii dominau muşcatele. Chiliile erau legate prin ghirlande de viţă de-a lungul pridvoarelor de

lemn. Nimic nu evoca abnegaţia creştinului care, după ce a părăsit totul, se părăseşte pe sine pentru a nu mai aparţine decît Dumnezeului său. Totuşi, cu ochii credinţei, în mijlocul acestor îngrămădiri de flori, cînd în biserică se înălţau cîntările liturghiei, te puteai crede în faţa unui loc de popas, cu soarele de pe cer drept chivot. Cînd se opreau cîntările, simfonia olfactivă fiind tot atît de bogată şi de suavă ca aceea a culorilor — ozon, terebentină, tămîie, trandafiri, tuberoze, iasomie —, soarele devenea cădelniţă în loc de chivot. Interiorul mirosea mai ales a ceară, cu podeaua lui ceruită cu grijă şi, la vorbitor, domnea o mireasmă de dulceţuri, dulceaţă de tradafiri şi şerbeturi diverse, pe care stareţa le oferea tuturor musafirilor. Într-adevăr, mînăstirea a fost pentru mine un loc de popas, atît ziua cît şi noaptea, căci stareţa a avut grijă să-mi dea ghemotoace de vată de pus în urechi, mulţumită cărora bătăile toacei nu-mi întrerupeau somnul.

Încă o trăsătură care trebuie trecută la activul poporului rus şi la pasivul „eliberatorilor" săi. În timp ce aceştia din urmă aveau să transforme în curînd bisericile în săli de cinematograf şi de baluri populare, soldaţii ruşi, în România, au respectat întotdeauna bisericile şi mînăstirile.

Albert Thomas[1], *apărătorul monarhiei.* — Înapoindu-mă la Iaşi în primele zile ale lunii mai, nu mă aşteptam să regăsesc

[1] Albert Thomas (1878–1932), om politic francez. Profesor de istorie, autor al unui studiu referitor la *Sindicalismul german* (1903), a colaborat cu Jean Jaurès la ziarul *l'Humanité*. A fost influenţat de şcoala reformismului social şi a sindicalismului muncitoresc, „cu condiţia ca acestea să se manifeste într-o societate fără clase, în afară de influenţa bisericii, a statului şi a partidelor". Orator talentat (deşi, după părerea lui I. G. Duca, „mai mult demagog") şi de o neobosită energie, ziarist, deputat, în mai 1915 subsecretar de stat pentru furniturile de artilerie şi de echipamente militare, din decembrie 1916 pînă în septembrie 1917 ministru al Armamentului, obţine acordul premierului englez Lloyd George pentru expediţia franco-engleză de la Salonic, sub comanda generalului Sarrail. În august 1917 a fost numit ambasador la Petrograd pentru a întări legătura cu autorităţile revoluţionare ruse tentate de pacea separată cu Germania, cu atît mai mult cu cît la Paris se conta pe influenţa francmasonului Thomas asupra francmasonului Kerenski. În pofida insuccesului misiunii sale, care

seninătatea mînăstirească. Totuşi, situaţia, dominată tot de evenimentele din Rusia, se prezenta relativ favorabil.

Revoluţia rusă, care avea să sară rapid etapele, trecînd direct de la faza 1789 la faza 1793, era acum în faza zisă „liberală", adică a iluziilor.

Antanta a recunoscut fără greutate noul guvern, şi l-a încurajat chiar în mod mai semnificativ. Astfel, Cabinetul Ribot a trimis în misiune pe lîngă el, ca o „marcă de afecţiune şi de curtoazie", pe membrul său cel mai de vază, Albert Thomas, ministru al Armamentului şi lider al partidului socialist.

---

se încheiase cu vizitarea frontului românesc, Thomas a fost numit apoi Comisar al Guvernului cu o funcţie puţin precisă legată de problemele efectivelor militare, şi a reluat colaborarea cu ministerul Apărării, ceea ce a contribuit în mare măsură la slăbirea prestigiului de care se bucura în rîndurile stîngii franceze, rămasă pacifistă. Dezamăgit de modul sîngeros în care se desfăşura revoluţia rusă, Albert Thomas a devenit apărătorul tezelor reformiste în dauna tacticii revoluţionare, în coloanele periodicului întemeiat de el în 1918, *L'Information ouvrière*. A refuzat să asiste la congresul partidelor socialist şi comunist de la Tours în 1920, pentru aderarea la a III-a Internaţională, Cominternul. Albert Thomas şi-a sfîrşit cariera ca preşedinte al Biroului Internaţional al Muncii ce urmărea formularea şi aplicarea unei noi legislaţii internaţionale a muncii. Succesul lucrărilor acestei organizaţii nu a fost pe măsura marilor eforturi ale lui Albert Thomas, datorită şi faptului că, faţă de propaganda comunistă, el susţinea teza „eficienţei economice prin armonie socială". După război, Albert Thomas a revenit în România cel puţin o dată, pentru o scurtă vizită, şi a fost la rîndul său vizitat în Biroul său de la Geneva, printre alţii, în mai 1927, de către ministrul român al Muncii, Grigore Trancu-Iaşi. În 1932, acesta a organizat o şedinţă comemorativă la sediul Academiei de Înalte Studii Comerciale din Bucureşti, după ce s-a aflat de moartea la Paris a marelui lider sindicalist francez. Ceea ce reiese din amintirile evocate cu acel prilej de către Trancu-Iaşi este modul oarecum dezamăgitor cu care Thomas primea oaspeţii străini, oricare le-ar fi fost părerile şi ţara de origine, cu discursuri avîntate, deseori fără substanţă, potrivite pentru oricine şi pentru orice împrejurare. (Cf. Grigore Trancu-Iaşi, „Albert Thomas şi România", *Îndreptarea* 13 mai 1932, pp. 1, 2; „Comemorarea lui Albert Thomas", *Îndreptarea,* 18 mai 1932, p. 3; Madeleine Rebérioux, P. Fridenson, „Albert Thomas, pivot du réformisme français", *Le Mouvement social,* no. 87, Paris 1974; Martin Fine, „Albert Thomas", *The Journal of Contemporary History,* 12 (1977), pp. 545–564; Nina Berberova, *Les francmaçons russes du XX-e siècle. Des hommes et des Loges,* Paris 1990).

Pe de altă parte, Anglia, ce suferea mai puțin ca noi de pe urma războiului, și considera intervenția americană drept garanția unei victorii sigure, privea cu bunăvoință o revoluție pe care o socotea ca fiind opera sa — ambasadorul Sir George Buchanan o ajutase cît putuse — și ca un omagiu adus instituțiilor sale. Pe deasupra, ea se resemna ușor „la pacea fără cuceriri" sau la „revizuirea țelurilor războiului", cerute în egală măsură și de „Comitetul muncitorilor și soldaților", cea mai bună șansă după opinia ei pentru a anula promisiunea făcută Rusiei cu privire la Constantinopol prin acordurile din februarie 1915.

La Iași, unde nu știam nimic de această cîrdășie secretă anglo-rusă, ne linișteam citind declarațiile prietenești ale lui Miliukov, care promitea României o aprovizionare mai bună și un sprijin fără rezerve pentru realizarea aspirațiilor ei naționale.

Totuși, cei care cunoșteau mai bine sufletul slav insinuau că ursul moscovit nu este niciodată atît de periculos ca atunci cînd pare blînd. Periculos în planul politicii externe, el devenea periculos în România în planul politicii interne, prin încurajările neprecupețite date revoluției nu atît de guvernul francez, cît de presa noastră de stînga. Domnul Take Ionescu însărcinat ad interim cu președinția Consiliului și cu Afacerile Externe în timpul călătoriei lui Brătianu în Rusia, a fost destul de neliniștit pentru a mă convoca și a-mi împărtăși îngrijorarea sa. El se bizuia nu numai pe anumite articole din ziarele noastre, ci și pe rapoartele generalului Iliescu, însărcinat cu o misiune de propagandă la Paris. Astfel, el trăgea concluzia că partea cea mai „dinamică" a opiniei noastre publice dorea proclamarea republicii în România, ca în Rusia, pentru că vedea în ea nu doar o victorie a democrației, ci și condiția unei alte victorii pe acest front, printr-o cooperare mai sigură a celor două țări, unite de-acum prin fraternitatea instituțiilor și aspirațiilor lor.

De la bun început, mi-a arătat o telegramă pe care generalul Iliescu i-o adresase domnului Brătianu, fără să prevadă că, în lipsa acestuia, vicepreședintele Consiliului însărcinat cu interimatul va afla ce cuprinde. Telegrama se încheia cu aceste cuvinte, precedate de mențiunea: *foarte confidențial*: „În urma recomandărilor dumneavoastră, voi avea grijă să nu se vorbească

prea mult de Take Ionescu." În România, ca şi în Franţa, războiul nu reprezintă un armistiţiu între partide şi Uniunea sacră nu implică întotdeauna solidaritatea ministerială.

Asupra fondului acestei chestiuni, Take Ionescu îmi spuse următoarele: „Aş putea, de acord cu altă personalitate, să fac ca Republica să fie proclamată în cincisprezece zile. Moldova este ocupată de un milion de ruşi, care au aclamat cu toţii noul regim de la ei. Influenţa unui focar atît de vast şi de puternic ca Rusia, mai ales în situaţia prezentă care ne pune la discreţia ei, este irezistibilă asupra unei ţări vecine mici, redusă la o treime din teritoriul ei şi devenită, de fapt, zonă militară rusească. Supravieţuirea absolutismului este cu atît mai paradoxală cu cît, sub acoperirea unei dinastii străine, este absolutismul unei familii burgheze, familia Brătianu, în folosul membrilor şi clientelei ei."

Take Ionescu nu-mi ascunse că al doilea personaj al cărui concurs i-ar fi indispensabil era generalul Averescu, comandantul şef al singurei armate organizate din România şi care, fiu de ţăran şi înţelegător cu soldaţii, se bucura în toată ţara de o popularitate fără seamăn.

„Am, i-am spus lui Take Ionescu, o primă obiecţiune. Dacă Averescu este generalul cel mai popular în România, dumneavoastră sînteţi omul de stat cel mai important. Nu ştiu dacă sînteţi de acord cu el asupra distribuirii rolurilor într-o Republică pe care nu mi-o închipui cu doi preşedinţi."

Însă interlocutorul meu, pe care-l ştiam prea patriot pentru a sacrifica interesul ţării sale unei ambiţii personale, îmi confirmă acest sentiment asigurîndu-mă că acest proiect nu va fi luat în serios decît dacă ar fi încurajat de Franţa. „Republica, am spus eu, ca şi anticlericalismul, nu este un articol de export pentru noi, şi mai ales nu aici."

În raportul meu oficial asupra acestei convorbiri, am adăugat:

„I-am declarat domnului Take Ionescu în mod clar că orice tentativă antidinastică ar fi în momentul de faţă o greşeală gravă, chiar o crimă faţă de România şi o trădare faţă de aliaţi.

De la începutul războiului, atitudinea suveranilor a fost ireproşabilă, dar aici nu este vorba de dreptate, nici de recunoştinţă.

Este vorba de interesele comune ale aliaţilor. Iar regele şi regina, angajaţi profund în aceeaşi cauză, ne oferă garanţii al căror echivalent nu ni l-ar da nici un partid. Nu trebuie să le compromitem avînd în vedere nesiguranţa certurilor interne al căror arbitru este regele. Aceste certuri ar putea chiar să trezească germanofilia care, orice-ar fi, dormitează în anumite cercuri româneşti, şi acest element, combinîndu-se cu anarhia care frămîntă trupele ruseşti, ar risca să provoace reacţiile şi surprizele cele mai supărătoare. Chiar dacă lucrurile n-ar ajunge pînă acolo, prăbuşirea dinastiei, simbol al unităţii naţionale, ar oferi Germaniei un pretext foarte bun pentru a constitui la Bucureşti un nou guvern cu care ar trata şi cu concursul căruia, exploatînd ura poporului pentru Rusia, ar mobiliza o armată română.

Domnul Take Ionescu m-a asigurat că bat la uşi deschise şi că, într-adevăr, chestiunea nu se putea pune înainte de sfîrşitul războiului. «Nu sînt preocupat, mi-a spus el, decît de binele ţării şi sînt hotărît să mă comport cu o lealitate absolută faţă de rege. Îl voi sfătui să ia iniţitiva unor reforme democratice atît din punct de vedere agrar, cît şi electoral.»

Regele a şi urmat aceste sfaturi într-un punct esenţial, ducîndu-se pe front unde a pronunţat un discurs răsunător, promiţînd ţăranilor care au apărat glia naţională «pămînt şi o largă participare la treburile publice». Menţinerea monarhiei va fi oare asigurată după război prin îndeplinirea acestor promisiuni? Trebuie să o dorim, avînd însă grijă ca originea germană a regelui să nu-l desprindă niciodată din blocul franco-englez.

Acest pericol este foarte puţin probabil. Este în orice caz mai puţin sigur decît acela ca România, devenită republicană, să fie absorbită de Rusia, unde ar fi instalat acelaşi regim. Marele val democratic rusesc ar îneca în acest caz România. Este foarte important ca această ţară să-şi păstreze independenţa şi să-şi afirme individualitatea pentru care, în raport cu republica rusă, monarhia va fi, chiar după război, cea mai bună chezăşie. Socotesc deci că trebuie să evităm cu grijă, atît la Paris cît şi aici, să creăm impresia că încurajăm direct sau indirect aspiraţii poate conforme intereselor noastre viitoare, dar cu siguranţă contrare intereselor noastre prezente."

Departe de a-mi atribui un merit cît de neînsemnat dînd astfel guvernului meu lecţii asupra punctului esenţial al crezului său, cu riscul să-mi atrag cenzura sau poate chiar răzbunarea sa, m-aş acuza mai curînd de timiditate dacă aş compara tonul obiectiv al pledoariei mele pentru monarhia română cu tonul ditirambic pe care-l va adopta curînd, pentru gloria acesteia, cu mult mai multă autoritate decît mine, domnul Albert Thomas, membrul cel mai progresist al acestui guvern, lider pe atunci al socialismului francez. Nu am fost deloc surprins. Provocînd vizita sa la Iaşi, mă aşteptam la acest ajutor decisiv în virtutea unei legi deseori verificată în cursul carierei mele: în străinătate, printre parlamentarii noştri în misiune şi diplomaţii noştri se produce un schimb reciproc între dreapta şi stînga; cei mai violenţi anticlericalişti sînt cei mai hotărîţi susţinători ai altarului şi ai congregaţiilor noastre, iar cei care au convingerile cele mai republicane devin cei mai înfocaţi apărători ai tronului.

Ştiam că, la Petrograd, Albert Thomas provocase indignarea unora şi încîntarea altora prin entuziasmul sacru pe care-l manifesta faţă de primele bîjbîieli ale noii Rusii, dar trăgeam concluzia că, pentru ca acest entuziasm să-i fie iertat la curtea de la Iaşi, el se va strădui cu atît mai mult să afişeze convingeri nobiliare în locul celor republicane. Vedeam o garanţie sinceră şi momentană a acestei convertiri în patriotismul, inteligenţa şi vanitatea lui de orator, adică de actor, atent înainte de toate să atragă aplauzele oricărui public, în orice rol.

Pentru a-l pune pe Albert Thomas în stare de graţie monarhică, am insistat, în numele suveranilor, ca să nu uite frontul ruso-român în programul său de deplasări. Comportarea lui mi-a întrecut toate aşteptările. Poftit la Curte într-o intimitate măgulitoare, de acord cu mine în lipsa mea, a cucerit imediat familia regală şi, aşa cum se întîmplă deseori, a fost cucerit de cucerirea sa. A înveselit-o foarte mult pe regina Maria prin verva lui, a inspirat încredere regelui Ferdinand prin bonomia şi prin luciditatea mai mult latină decît socialistă cu care îi judeca pe ruşi, în sfîrşit, prin jovialitate şi anecdote, i-a sedus pe copiii regali, dintre care cei mai mici i se urcau pe genunchi numindu-l „oncle Albert". Cum îl felicitam de acest succes: „Nu e nici o scofală,

îmi răspunse el, pe aceşti oameni trebuie să ştii să-i faci să se simtă la largul lor. Şi cum în meseria lor ei nu văd decît oameni plicticoşi..." „Da, îl întrerupsei, ca diplomaţii, dacă-i faci să rîdă, obţii de la ei tot ce vrei."

Mai cu seamă de la el am obţinut tot ce am vrut. În telegramele lui la Paris, el aproba şi depăşea „românofilia" care mi se reproşa şi pleda mai energic ca mine cauza monarhiei, fără nici una din rezervele pe care le socoteam oportune. El o consolida, consolidîndu-mi şi situaţia la Quai d'Orsay. Consolida totodată şi frontul românesc, intensificînd şi accelerînd livrarea armamentului, în calitatea sa de ministru al Armamentului pe care o cumula cu misiunea sa temporară în Rusia.

Întocmai ca şi Curţii, Albert Thomas a plăcut oraşului. Sărbătorit de toate clasele societăţii ieşene, el a fost aclamat la marele teatru, unde Parlamentul a fost convocat în onoarea lui. A rostit pe scenă un discurs strălucit, din al cărui lirism tactul nu lipsea, ridicînd în slavă virtuţile sublime pe care întreaga Românie „începînd cu Palatul şi pînă la cea mai umilă colibă" le înfăţişa lumii, precum şi înalta înţelepciune şi vitejie a regelui care, prin reformele iniţiate, se situa în avangarda progresului social. Ceea ce, pentru regele Ferdinand, reprezenta consfinţirea democraţiei de către unul din fruntaşii ei.

Ciudat însă, acest ambasador al Republicii pe lîngă revoluţie a avut cel mai puţin succes pe frontul armatelor ruseşti. Eu reprezentam pentru el cel mai bun public, pentru că îi aduceam sincere felicitări pentru tonul convins cu care se adresa acestor soldaţi necombatanţi în vederea unei viitoare şi fulgerătoare ofensive, imbolduri vădit lipsite de orice sinceritate. Cînd vorbea franţuzeşte, era deseori aplaudat călduros de un auditoriu care nu înţelegea nici un cuvînt. Traducerea în ruseşte prin interpretul lui, a cărei exactitate, este adevărat, nu o puteam controla, era primită cu o tăcere de gheaţă. Între două opriri în cursul acestui circuit, Albert Thomas îmi spunea: „Ei aplaudă cînd nu înţeleg şi nu mai aplaudă cînd înţeleg. Este foarte firesc. După cum vedeţi, eu spun peste tot acelaşi lucru şi, cu excepţia unor variante potrivite cu împrejurările, le spun mereu acelaşi lucru, le servesc aceleaşi clişee ca alegătorilor mei din suburbia pari-

ziană care, dacă înţeleg sau nu, aplaudă aceleaşi pasaje, deoarece în tonul, în gestul, în privirea unui orator ce îşi cunoaşte meseria există un fluid care, independent de cuvinte, comandă aplauzele. Elocvenţa este ceva fizic, sau mai curînd ceva fiziologic, fără legătură cu materia cenuşie." El îmi mai mărturisi acest „truc" oratoric: „Pe frontul rusesc, ca şi la mitingurile socialiste, mă adresez de la începutul pînă la sfîrşitul discursului auditoriului ce mi se pare cel mai receptiv, pentru a stabili curentul care, prin el, se propagă mai mult sau mai puţin în toată sala. Într-o zi, la un miting în suburbia Ménilmontant, l-am întrebat pe preşedintele biroului: «Cine-i activistul din cutare rînd, care, în timp ce vorbeam, mă urmărea cu o privire atît de pătrunzătoare?» — «Este, îmi răspunse el, cel mai prost dintre noi toţi.»"

Albert Thomas îmi vorbea astfel foarte liber în fundul maşinii, fără să fie auzit de ofiţerul său de ordonanţă-interpret, aşezat lîngă şofer, şi care, cu toate că era revoluţionar, sau poate din această cauză, îi inspira mai puţină încredere decît mine. Acest „ofiţer", comandantul R..., fost comandant, spunea el, în Legiunea străină, cu pieptul plin de decoraţii, vorbind la fel de bine franceza şi rusa, fusese plasat pe lîngă el de Sovietul Suprem de la Petrograd în calitate de înger păzitor. Serviciul nostru de informaţii a descoperit că acest spion era un fals ofiţer, că purta decoraţii false şi un nume de împrumut. Evreu rus în solda revoluţiei, el nu se dezlipea de ambasadorul nostru, ministrul Armamentului la Paris. I-am adus la cunoştinţă această descoperire, de care nu se arătă mirat, dar care nu puse capăt colaborării lor, făcînd-o, sper, mai puţin periculoasă.

Misiunea lui Albert Thomas în Rusia se apropia, este adevărat, de sfîrşit. Cîteva zile după plecarea sa din România, el se înapoie la Paris, dezamăgit, cred, de o revoluţie care fusese mai uşor de dezlănţuit decît de stăpînit şi de condus în interesul aliaţilor. „Îmi voi servi mai bine ţara, îmi spuse el, la Ministerul Armamentului", unde, efectiv, a fost, după cum mi s-a spus, un bun artizan al victoriei.

Albert Thomas a condus timp de cîteva luni Ambasada noastră în Rusia fără a stîrni criticile tagmei diplomaţilor de carieră. Într-o vreme cînd aceasta socotea că guvernul Republicii încre-

dinţa prea des misiuni diplomatice unor outsideri, parlamentari lipsiţi de strălucire, a delegat pe unul din decanii săi pe lîngă ministru pentru a-i spune: „Domnule ministru, dacă numiţi oameni superiori din afara tagmei noastre, ne supunem, dar dacă aveţi nevoie doar de oameni mediocri, sîntem aici." Albert Thomas nu intra în această ultimă categorie. Era superior prin cultură, elocvenţă, putere de muncă şi, aşa cum dovedeşte vizita sa la Iaşi, prin realismul şi rapiditatea cu care se adapta unor situaţii noi. Era calificat, după opinia mea, pentru o misiune pe lîngă revoluţia rusă abia născută, nu atît prin părerile lui oficiale, cît prin calităţile sale personale pe care le întregea prin fizicul său de mujic, cu barba încîlcită şi părul care-i atîrna pe ceafă. „Seamănă cu un popă, mai curat şi mai inteligent decît ceilalţi", îmi spunea necredinciosul de Take Ionescu. Fizicul a contribuit la popularitatea lui mai mult decît elocvenţa. În timpul raitei noastre pe frontul rusesc, după fiecare din cuvîntările sale, şeful Unităţii, apoi preşedintele Sovietului local îl sărutau îndelung pe gură, în timp ce eu, din respect şi de scîrbă, mă îndepărtam cu cîţiva paşi pentru a-i lăsa monopolul acestui rit.

Acest „oropsit al vieţii"[2] era tot numai aur: ochelari de aur, dinţi de aur, un lanţ gros de aur la jiletcă. El se va acoperi şi mai mult cu aur cînd, ca mare favorit al socialismului internaţional, va deveni titularul celei mai mănoase sinecuri din lume, direcţia Biroului Internaţional al Muncii de la Geneva.

În România, îi spusesem acestui apostol bărbos, care propovăduia războiul total unei armate ruse în descompunere: „Sînteţi un misionar *in partibus infidelium*, la canibali. Să dorim să se mănînce între ei şi să ne lase în pace." Pe el nu l-au mîncat. A plecat din Rusia mai gras decît venise şi bun de pus la îngrăşat intensiv la Geneva, din care cauză a şi murit, încă tînăr. L-am regretat sincer, nu numai pentru că mi-a dat un ajutor preţios şi mi-a arătat pînă la sfîrşit o simpatie înduioşătoare, dar şi pentru că, în statul major al Republicii şi al partidului său, îl consi-

[2] „Oropsit al vieţii": vers al *Internaţionalei* care desemna proletariatul mondial („Sculaţi voi oropsiţi ai vieţii").

der mult superior altora, astăzi mai puţin uitaţi: Jaurès[3], Viviani[4], Briand[5], sînt specimene exclusiv oratorice.

Albert Thomas nu îşi făcea iluzii asupra neputinţei regimului parlamentar în timp de război. Odată, cînd deplîngeam în prezenţa lui slăbiciunile sau ocaziile pierdute pe frontul din Orient din cauza acestui regim, mi-a spus: „L-aţi judeca şi mai sever dacă l-aţi cunoaşte ca mine şi de atîta vreme. Cînd am intrat la Cameră la vîrsta de douăzeci şi cinci de ani, în calitate de deputat de Champigny, unul din deputaţii bătrîni mi-a spus: «Tinere, intri azi într-o casă unde îţi trebuie o locomotivă ca să mişti o scobitoare.»" Unele fenomene se explică prin viteza pe care o ating. Sub regimul parlamentar, multe evenimente se explică prin încetineala cu care se mişcă. Cînd locomotiva trebuie să remorcheze o jumătate din mapamond, să nu ne mirăm că multă vreme scapă trenul victoriei.

---

[3] Jaurès, Jean (1859–1914), om politic, filozof şi istoric francez. Deputat socialist (1893), a luptat pentru unitatea mişcării socialiste. A fondat jurnalul *L'Humanité* (1904), iar ca parlamentar, a acţionat pentru introducerea învăţămîntului şi s-a împotrivit politicii colonialiste şi războiului. A fost asasinat de un naţionalist în ajunul izbucnirii primului război mondial.

[4] Viviani, René (1863–1925), om politic francez. Deputat socialist (1893–1902), apoi socialist independent (1906–1922), fondator al Partidului Republican Socialist. Ministru al Muncii (1906–1910), al Instrucţiunii publice (1913–1914), preşedinte al Consiliului (iunie 1914). Înlocuit în octombrie 1915 de Aristide Briand, a fost numit ministru al Justiţiei (1915–1917). A reprezentat Franţa la Societatea Naţiunilor (1920–1921).

[5] Briand, Aristide (1862–1932), om politic şi jurnalist francez. A fost secretar general al Partidului Socialist (1901) pe care l-a părăsit în 1905. În calitate de deputat (1902), a contribuit la adoptarea legii separării Bisericii de stat. A fost de peste 20 de ori ministru — îndeosebi al Afacerilor Externe — şi de 11 ori preşedinte al Consiliului. A promovat o politică de pace şi de colaborare internaţională semnînd Pactul de la Locarno (1925), Pactul Briand-Kellog (1928) care scotea războiul în afara legii. Laureat al Premiului Nobel pentru pace, 1926, împreună cu Streseman.

Alți doi misionari — Vandervelde[6], *Masaryk*[7]. — Inspectarea frontului ruso-român de către Albert Thomas dovedea că România nu este o colonie rusească și că Franța, cea mai dezinteresată din punct de vedere material dintre toate puterile în această parte a Europei, are dreptul să-și spună cuvîntul și chiar să dea cuvîntul de ordine în numele interesului general al aliaților. Enunțat de unul dintre fruntașii socialismului internațional, acest cuvînt a avut un răsunet cu atît mai mare.

Vizitele noastre pe front subliniau o anomalie stranie: armatele ruseşti vizitate de doi civili francezi, de Albert Thomas şi de mine, nu erau niciodată vizitate de înaltul lor comandament a cărui autoritate se exercita exclusiv, sau mai degrabă se volatiliza în întregime, numai prin hîrțogărie. Într-una din convorbirile mele cu comandantul şef al ruşilor, generalul Saharov, l-am întrebat, prefăcîndu-mă că-l credeam în contact personal cu armatele sale, ce impresie a cules din ultima sa vizită pe front. El mi-a răspuns: „Nu mă duc pe front niciodată." Şi, pentru a-mi da o lecție și a mă abate de la intenția de a-i pune întrebări indiscrete, a adăugat: „La noi, armata se administrează tot atît cît se comandă." Cum ar putea oare acest „cin", fără alt mijloc de acțiune decît birocrația și fără alt ideal decît plăcerea pașnică a unor chilipiruri imense, să inspire armatelor noii Rusii același ideal ca al Revoluției franceze? Succesorul generalului Saharov, generalul Şcerbacev, fără să se ducă pe front mai mult ca el, ceea ce ar fi însemnat altă revoluție, apela cel puțin la noi pentru a-l suplini. El îmi ceru să pun pe cineva să comenteze declarațiile monarhico-belicoase ale lui Albert Thomas în *Petit Journal*, destinat trupelor sale, sub formă de scrisori adresate de un soldat francez unui soldat rus. Aceleași declarații, care cuprindeau un omagiu adus spiritului reformator al regelui Ferdinand, au fost de asemenea traduse în rusește și afișate pe ziduri

---

[6] Vandervelde, Émile (1866–1938), om politic belgian. Deputat socialist, membru al Internaționalei a II-a (1900), ministru al Afacerilor Externe (1925–1927). A semnat pactul de la Locarno.

[7] Masaryk, Thomas (1850–1937). Om politic cehoslovac, filozof și sociolog. Primul președinte al Republicii Cehoslovace creată de el în 1918.

la Iaşi şi în oraşele unde Sovietele militare aveau un sediu. Astfel, Albert Thomas, revoluţionar în teorie, devenea, practic, un apostol al contrarevoluţiei. Rezultatul: un ordin de zi al „Comitetului soldaţilor" în favoarea războiului cu scop defensiv, adică fără anexiuni, însă ofensiv ca mijloace, ceea ce am fi socotit suficient. În lipsa ofensivei militare, de care armata rusă era incapabilă, era cel puţin o defensivă provizorie împotriva ofensivelor propagandei germane.

Iniţiativa lui Albert Thomas a mai avut avantajul să provoace şi alte vizite care au confirmat efectul vizitei sale. În zorii revoluţiei sale, Rusia şi, prin extensie, România deveneau o ţară de misiune pentru capii mai mult sau mai puţin inspiraţi ai partidelor socialiste din ţările aliate sau din alte ţări: Anglia, Italia, ţările scandinave. Toţi erau părinţii adoptivi ai unei revoluţii în faşă. Pînă cînd paternitatea lor avea să fie contestată, acest patronaj îi autoriza să-i dea sfaturi bune cu mai mult zel decît a dat ea dovadă pentru a le urma. Printre aceşti *missi dominici* care au propovăduit neofiţilor ruşi cruciada democraţiilor împotriva imperialismului, nu voi aminti decît pe Vandervelde, şeful socialismului belgian, singurul care prin autoritatea sa personală şi analogia între drama Belgiei cotropite şi drama şi mai mare a României, a fost primit cu aceleaşi onoruri, dar cu mai puţin entuziasm decît Albert Thomas, căruia lumea i se adresa mult mai mult ca reprezentant al Franţei decît ca reprezentant al socialismului. Totuşi, discursul pe care l-a rostit în cursul primirii solemne ce a adunat în jurul său guvernul, Parlamentul şi corpul diplomatic, a fost aplaudat cu căldură; însă vocea lui a părut ascuţită şi rece celor care ascultaseră vocea răsunătoare şi înflăcărată a lui Albert Thomas. Anumite cuvinte ale sale au fost totuşi folosite de misiunea noastră militară în scopuri de propagandă, prin manifeste, afişe şi articole în ziarul frontului rusesc.

Acelaşi joc în timpul vizitei profesorului Masaryk, preşedintele Comitetului naţional cehoslovac, dar cu mai multă eficacitate, cu toate că el nu arbora steagul socialismului internaţional; acest „frate slav", vorbind în numele unei naţiuni oprimate, era însă

mai calificat să recunoască în războiul împotriva Germaniei un război de eliberare, deci un război legitim.

Prezența lui a coincis cu un incident, care a putut fi rezolvat în avantajul României. Domnul Brătianu tocmai ordonase să fie executați un anumit număr de spioni, majoritatea evrei ruși, plătiți de Germania. „Comitetul soldaților" s-a sesizat și a amenințat să-i elibereze prin violență pe cei care nu fuseseră încă executați, Revoluția rusă, care avea să se dedea celor mai groaznice măceluri din istorie, neadmițînd pedeapsa cu moartea. Autoritatea lui Masaryk, combinată cu aceea a misiunii noastre militare, a temperat cîtva timp acest exces de umanitarism.

Prezența lui Masaryk coincidea și cu negocierile întreprinse de împăratul Carol de Habsburg[8] în vederea unei păci separate. După părerea lui, dacă s-ar fi aflat la Berlin de aceste negocieri, împăratul Austriei ar fi fost suprimat, cum fusese arhiducele Franz-Ferdinand. Aceste negocieri, spunea el, nu puteau să reușească, deoarece aliații aflaseră de la Praga de un raport secret, venit de la statul major austriac, și din care reieșea că pacea trebuia neapărat încheiată, dubla monarhie austro-ungară fiind prea sleită pentru a continua războiul. Deci, pentru ce să se mai înceapă tratative cu ea, anume spre a cumpăra prin concesiuni o pace care-i va fi impusă oricum de forța împrejurărilor? Profesorul Masaryk părea să regrete acest lucru. El vorbea despre Habsburgi fără patimă, cu nepărtinire și nu uita că Franz-Iosef, după ce recunoscuse drepturile istorice ale Boemiei, vroia să se încoroneze la Praga, lucru pe care doar coaliția germano-maghiară îl împiedicase să-l facă. De asemenea, nu uita că moștenitorul său, arhiducele Franz-Ferdinand, plătise cu viața într-un atentat, provocat, după opinia lui, de pangermaniști, programul său de federație în trei, menită să asigure Boemiei aceeași autonomie ca Austriei și Ungariei, sub egida împăratului. El medita la problema viitoarei Europe, desigur ca un patriot ceh, însă ca

[8] Carol I (1887–1922), împărat al Austriei și rege al Ungariei, sub numele de Carol IV, i-a urmat la tron unchiului său Franz-Iosef, în 1916. După ce puterile aliate i-au respins ofertele de pace, iar Austria s-a proclamat republică, a abdicat în noiembrie 1918. Refugiat în Elveția, a încercat o lovitură de stat care a eșuat.

istoric, nu cu mentalitate de partizan. Preferinţele sale mergeau către o Cehoslovacie independentă, dar în cadrul unei federaţii dunărene, aliată a imperiului habsburgic reînnoit. După destrămarea acestui imperiu, Masaryk, devenit şef al statului, preconiza o uniune vamală între statele succesoare, prefaţă, după opinia lui, a unei colaborări politice.

Aceleaşi vederi mi-au fost expuse de şeful slovacilor, Stefanik, cînd, după ce luptase în armata noastră cu grad de general francez, a vizitat şi el frontul românesc. Cîteva luni după aceea, a pierit într-o catastrofă aeriană. A fost o mare nenorocire pentru patria sa, pentru Franţa, pentru pacea lumii. Cu aceleaşi vederi largi ca ale lui Masaryk, dar cu mai multă voinţă şi fără nici o iluzie asupra revoluţiei ruseşti, el ar fi făcut, fără îndoială, ca această politică să prevaleze asupra încăpăţînării lui Beneş.[9] Amintindu-mi de spusele înţelepte ale preşedintelui Masaryk şi ale generalului Stefanik pe frontul românesc în 1917, nu mă pot împiedica să gîndesc că, dacă în locul lui Stefanik ar fi murit Beneş într-un accident aerian, atîtea catastrofe, socotite ulterior inevitabile, ar fi putut fi evitate.

Încă o ocazie pierdută. — Întîlnirea mea cu Masaryk îmi aduce aminte de altă ocazie pierdută, printre atîtea altele, de către aliaţi. În programul şederii sale la Iaşi, de acord cu generalul Berthelot, am cerut să se prevadă o vizită pe front, pentru a-i permite să vadă în trupele române o mostră a ceea ce ar fi în stare să facă misiunea noastră militară din contingentele cehe neutilizate în Rusia. Masaryk şi-a dat seama imediat de avantajul considerabil pe care l-ar prezenta pentru cauza cehoslovacă, ca şi pentru interesul general al aliaţilor, încorporarea acestor contingente sub egida misiunii noastre. El şi-a exprimat intenţia să susţină acest proiect din toate puterile pe lîngă organizaţiile cehe şi guvernul provizoriu de la Petrograd, unde se ducea. Proiect cu atît mai uşor de realizat cu cît ministrul Statelor Unite

[9] Beneş, Edvard (1884–1948). Om politic cehoslovac. Era opus oricărei cooperări între Austria şi Cehoslovacia, urmărind distrugerea Austriei cu orice preţ.

la Iaşi, dl Vopicka, de origine cehă, îl adoptase cu entuziasm şi-i asigura concursul financiar al guvernului său. Proiect susceptibil să aducă de partea noastră o armată de cinci sau şase sute de mii de oameni, dacă s-ar extinde şi la prizonierii sîrbi şi polonezi, cu concursul reprezentanţilor lor la Iaşi: ministrul Serbiei, care admira opera misiunii noastre, şi ministrul Rusiei, domnul Poklevski, care o admira şi el, deşi mai discret, dar care, faţă de descompunerea patriei sale oficiale, acorda primul loc în inima sa patriei sale de origine.

Pentru recrutarea acestei armate menite să înlocuiască un număr cît mai mare de trupe ruseşti, am obţinut şi sprijinul colegului meu englez. Ca şi mine, el a insistat ca guvernul său să facă din formarea acestei armate una din condiţiile de impus Rusiei în schimbul sprijinului financiar pe care ni-l cerea. Exigenţă justificată prin argumente fără replică: guvernul de la Petrograd nu putea, fără să dezvăluie gînduri ascunse de trădare, să împiedice — în timp ce armata sa nu se mai bătea — recrutarea unor contingente nerăbdătoare să lupte împotriva duşmanului comun al neamului lor, dar cu condiţia să nu fie puse în subordinea unui comandament rusesc a cărui incapacitate era cunoscută; acest comandament, care nu dispunea nici măcar de un număr suficient de ofiţeri pentru a menţine la datorie o mică parte a trupelor sale, evident nu putea să pună alţi ofiţeri la dispoziţia unor trupe noi ce refuzau să se supună autorităţii sale şi o solicitau pe a noastră. O anchetă condusă de ofiţerii noştri dovedea că, în noua Rusie „liberă", prizonierii cehi, sîrbi şi polonezi erau victimele unui adevărat trafic de sclavi, practicat la îndemnul germanilor de către comandanţii lagărelor de concentrare, şi în profitul lor: aceşti prizonieri, în loc să fie încorporaţi, erau închiriaţi, în schimbul unor comisioane, unor întreprinderi industriale şi agricole. Potrivit delegaţilor Crucii Roşii şi ai altor organizaţii de ajutorare a prizonierilor, cărora Rusia nu le interzicea inspecţiile, aşa cum a făcut-o în timpul şi după cel de al doilea război mondial, peste 60 000 cehi, sîrbi sau polonezi muriseră de mizerie şi de boli în aceste lagăre. Rusia, oficial „aliată", omora mai mulţi aliaţi la ea acasă decît inamici pe front. Înainte ca Antanta să fi încercat ceva pentru a-i folosi pe aceşti

nefericiţi, Germania organiza metodic exterminarea lor în înţelegere cu conducătorii ruşi plătiţi de ea.

Argumentele erau atît de puternice, interesul formării acestei armate noi era atît de evident şi prestigiul misiunii noastre militare atît de strălucit, încît chiar colegul meu, ministrul Italiei, cel mai invidios pe poziţia noastră în România, propunea şi el guvernului său, ca toţi ceilalţi reprezentanţi aliaţi, programul pe care l-am rezumat mai sus. Această unanimitate rară i-ar fi asigurat realizarea, dacă „Antanta" şi-ar fi meritat mai mult numele şi ar fi fost la fel de capabilă de acţiune, precum era de inerţie.

În ceea ce priveşte valoarea acestei viitoare armate, experienţa nu permitea să fie pusă la îndoială. Divizia sîrbească angajată în Dobrogea împotriva bulgarilor pe lîngă corpul expediţionar rusesc făcuse dovada celor mai strălucite calităţi de disciplină, rezistenţă, instruire, curaj. S-a aflat mereu în linia întîi, numai trei mii de oameni, majoritatea răniţi, dintr-un efectiv de douăzeci de mii de oameni, putînd fi aduşi în spatele frontului. Statul major rus, cu toate rugăminţile patetice ale comandamentului local, nu a vrut în nici un chip să scoată din uriaşele lui rezerve întăririle care ar fi ajuns ca să-i pună pe bulgari pe fugă.

În Galiţia, divizia cehă pierise aproape toată în cursul ofensivei generalului Kornilov. Ca şi sîrbii în Dobrogea, se sacrificase în zadar, debandada ruşilor aducîndu-i mult mai încoace de linia frontului de unde plecaseră.

În vreme ce toţi reprezentanţii aliaţi la Iaşi stăruiau pentru crearea unei armate ceho-sîrbeşti sub comandament francez, statul major rus sacrifica tot o divizie sîrbească în regiunea Galaţi.

Şi astfel faptele demonstrau că trupele sîrbeşti şi cehe, recrutate în Rusia, reprezentau o forţă preţioasă, dar irosită fără folos pentru Antantă dacă, la fel ca în trecut, soarta lor depindea de nepriceperea sau de ticăloşia comandamentului rusesc. Dimpotrivă, dacă aceste trupe ar fi luptat sub ordinele unui stat major francez, aşa cum cereau reprezentanţii lor autorizaţi, ele ar fi fost capabile, în mîinile noastre, de cele mai mari eforturi şi ne-ar fi

permis să menţinem frontul oriental în ciuda dezertării ruse, şi, poate chiar să rupem echilibrul acolo în avantajul nostru.

Chiar dacă valoarea acestor contingente nu ar fi fost verificată prin proba focului, ne-am fi putut bizui pe ele ca pe trupe de elită, toate condiţiile contribuind la aceasta mai mult ca oriunde. Ele se aflau în condiţii militare, fizice şi morale pe care, fără îndoială, nici o altă armată nu le întrunea în acelaşi grad, la acea dată. Instrucţia lor militară, deosebit de îngrijită, era mult superioară celei a majorităţii trupelor care combăteau în 1917, în ambele tabere. În sfîrşit, aceste trupe venind *voluntar* să ia parte la lupta împotriva imperiilor centrale, se putea spune că încheiau un pact cu victoria sau cu moartea. Ridicînd armele împotriva suveranilor cărora fuseseră siliţi să le jure credinţă, aceşti oameni ştiau că nu se vor putea întoarce la căminele lor decît învingători.

Dovada era făcută că astfel de trupe noi, însufleţite de acelaşi gînd şi puse sub controlul ofiţerilor noştri, ar fi înlocuit în mod avantajos armatele ruseşti şi ar fi menţinut chiar, prin exemplul lor, o disciplină relativă în alte sectoare ale frontului oriental. După rezultatele obţinute în România, această metodă părea să fie mai uşor de aplicat chiar în Rusia şi în apropiere de Polonia, cu o armată autonomă de 4 la 500 000 de prizonieri polonezi, efectivul lor după preluarea pentru frontul ruso-român a celor circa 100 000 de prizonieri cehi şi polonezi care se găseau în lagărele cele mai apropiate.

Pe aceste baze, ofiţerii noştri considerau că frontul putea fi stabilizat pînă în momentul prielnic unei ofensive care ar fi avut mari sorţi de reuşită, dacă reînnoirea frontului se producea fără să afle de ea inamicul german care, cunoscînd valoarea forţelor ruseşti, nu dispunea în zona aceea de formidabile organizări defensive ca în altă parte. Succesul părea cu atît mai sigur — lucru pe care noi îl ştiam din corespondenţa dintre aceşti prizonieri şi fraţii lor de neam încă înrolaţi în armatele duşmane — cu cît mijlocul cel mai sigur de a provoca dezertarea lor în masă ar fi fost constituirea unei armate sîrbo-ceho-poloneze, pregătită să-i primească şi pe ei.

Dar trebuia acționat repede, pentru a se putea profita de scurtul interval de timp între căderea vechiului regim și bolșevizarea celui nou, pînă într-atît încît acesta din urmă să devină incompatibil cu orice cooperare interaliată. Principiile vechiului regim se opuneau formării acestei armate: politica sa, dominată de panslavism, plănuia pe ascuns absorbirea naționalităților „surori" și condamna orice încălcare a unuia dintre principiile sale fundamentale, credința față de monarhie. Principiu sau sentiment atît de imperios încît, după cum mi s-a povestit, marele duce Nicolae a refuzat să strîngă mîna ofițerilor croați care-i aduceau o divizie întreagă să lupte sub ordinele sale.

În schimb, principiile noului regim îi ordonau să respecte dreptul la autodeterminare al popoarelor și să nu pună piedici eforturilor lor de a-și cuceri independența, de a-și afirma vitalitatea și de a-și crea drepturi, participînd la luptă cu armate distincte, sub drapelele lor proprii. Însă, dacă principiile noului regim rus favorizau planurile noastre, moravurile sale le vor compromite curînd. Agenții săi nu vor renunța ușor la „chilipirul" reprezentat de existența și exploatarea a șase sau șapte sute de mii de prizonieri. Sub acțiunea conjugată a pacifismului și a germanofiliei, idealul se potrivea cu corupția la cei care și-ar fi făcut un caz de conștiință din faptul de a contribui la victoria noastră sau la prelungirea războiului, procurîndu-ne noi soldați.

De acord cu generalul Berthelot și cu toți colegii mei, miniștrii plenipotențiari aliați, un plan foarte amănunțit pentru recrutarea, echiparea, înarmarea, aprovizionarea acestor armate a fost elaborat, apoi supus guvernelor noastre. După refacerea trupelor române, contrar tuturor prevederilor, în pofida foametei, a epidemiilor și mai ales a ostilității comandamentului rus, ofițerii noștri ar transforma mai ușor o altă materie primă foarte bună în luptători de elită. Așa cum scriam la Paris: „Superioritatea matriței franceze care a modelat armata română este recunoscută și proclamată aici de toți aliații. Dar, după cum în fabricarea tunurilor este mai greu și durează mai mult să faci o matriță nouă decît să o folosești apoi pentru a obține piese noi, este mai simplu azi, pentru misiunea noastră militară, să

organizeze trupe noi, decît să călească această matriță și să-i dea structura cea mai potrivită acestui scop."

Acțiunea admirabilă a misiunii noastre militare făcea ca prestigiul ei să se întindă mult dincolo de frontul ruso-român. Peste tot unde erau oameni asupriți, nerăbdători să se elibereze, în sînul comitetelor naționale poloneze, cehe, sîrbești, în lagărele de prizonieri, ea apărea ca un pol de atracție, o forță de organizare, o chezășie a victoriei.

Avantajele politice ale acestui plan le egalau pe cele militare. Condusă de Franța, dispunînd pe frontul oriental de o forță care nu numai ar fi înlocuit armata rusă ajunsă la capătul puterilor, dar ar fi fost chiar superioară celei pe care vechea armată rusă a avut-o și ar fi avut-o vreodată fără revoluție, Antanta ar afla în ea, după victorie, mijlocul să impună și să organizeze condițiile unei păci juste și durabile.

Toți colegii mei din Antantă își invitau guvernele să nu precupețească nimic pentru a crea, conform legilor justiției și echilibrului, această continuitate de state naționale și aliate, care ar deveni una din bazele cele mai puternice ale Europei viitoare. În ceea ce mă privește, fără a comunica reprezentanților Antantei corespondența mea asupra acestei teme, semnalam la Paris imensul avantaj pe care l-ar avea Franța din această ligă, constituită de ofițeri ai Antantei, conform dorinței popoarelor lor, ligă cuprinzînd șaizeci–șaptezeci de milioane de suflete (cuvîntul „suflete" fiind mai puțin impropriu aici, decît în majoritatea statisticilor), a cărei alianță ne-ar fi cîștigată.

Formarea, datorită nouă, a acestor armate destinate să lupte, ca trupele românești, sub un comandament în realitate francez, ar fi deci un eveniment important, care ar scurta războiul, ar orienta pacea pe calea cea bună și, repercutîndu-se în favoarea noastră asupra întregii noastre situații viitoare în lume, ar constitui, poate, principalul rod al sacrificiilor noastre.

Vis prea înțelept, în sine, pentru a nu fi nesăbuit în planul acțiunii sau inacțiunii interaliate. Întruchipîndu-l într-un plan elaborat de cei mai buni tehnicieni ai misiunii noastre militare, îndeplineam mai curînd un act de credință, decît unul de speranță. După uriașele greșeli comise de aliați pe acest front, nu

mă voi mira văzînd acest proiect rămas în stare de nebuloasă cum dispare apoi în dublul haos al Rusiei şi al Antantei.

Degeaba repetam la Paris că, dacă rolurile ar fi inversate între ei şi noi, germanii nu ar fi aşteptat atîta timp ca să folosească trupe cerînd să lupte sub ordinele lor, aşa cum cereau cehii, sîrbii, polonezii să combată sub comandament francez.[10] În zadar încheiam raportul scriind: „Dacă s-ar pierde această şansă de succes pe teatrul de război oriental, unde Antanta a comis deja atîtea greşeli atît de grave, atunci Franţa ar purta răspunderea mai mult ca oricare altă putere."

Istoricii Revoluţiei ruse vor constata că statele democratice, ca Franţa şi Anglia, nu au practicat niciodată în Rusia, şi de altfel nici în altă parte, decît o diplomaţie de cabinet, cea a vechiului regim, în timp ce numai statele autocrate, Germania şi Austro-Ungaria, au excelat în ceea ce numeam o „diplomaţie integrală", o diplomaţie care, fără a neglija centrele de decizie oficiale, prelucrează clandestin, prin agenţi şi mijloace potrivite, toate mediile care reprezintă sau conduc forţele vii ale ţării, în timp ce statele care se laudă că întruchipează voinţa poporului ignoră popoarele. Aşa se face că duşmanii noştri dobîndeau o influenţă considerabilă asupra acelor forţe obscure care domină puterile oficiale şi care aveau totuşi mai puţine afinităţi cu principiile lor decît cu ale noastre. Aşa se face că Germania şi Austro-Ungaria sînt mai puternice în Rusia revoluţionară decît erau în Rusia autocrată, în timp ce Franţa, specialistă în revoluţii, este mai puţin puternică. În ansamblu, Antanta se mulţumeşte, ca barbarul lui Demostene, să încaseze loviturile fără să le pareze sau să răspundă cu aceeaşi monedă.

Vizită pe front cu regina Maria. — Dintre misionarii care duc vestea cea bună pe front, regina Maria se desprinde mai pregnant şi mai strălucitor decît toţi ceilalţi.

Regina Maria a intrat în război aşa cum se intră în cinul călugăresc. S-a claustrat, renunţînd la tot ce era lumesc pentru mîn-

[10] Aluzie, poate, la formarea sub comandament german a unor armate naţionale ucrainene, baltice, finlandeze, deci a unor unităţi militare antiruseşti.

tuirea țării ei, a dinastiei ei și a cauzelor sacre care îi uneau atunci pe aliați. În timpul acestei claustrări, care nu excludea, ci dimpotrivă, conducerea spitalelor și drumurile pe front, ea a urmat și a impus în jurul ei, fără a se odihni nici o singură zi, îndemnurile la stoicism, caritate, devotament și speranță, oricare ar fi fost piedicile ce-i stăteau în cale. Pînă în ziua victoriei, nu am văzut-o niciodată decît în uniformă de infirmieră sau în fruntea regimentului ei, al 4-lea Roșiori, cu dolman albastru cu mănătăluță garnisită cu blană, prins pe umăr și căciuliță de blană, cu pană de egretă. Atunci, în galop, această amazoană, înghițind aerul și obstacolele, îi obosea și-i lăsa în urmă pe cei mai îndrăzneți călăreți.

Făcînd aluzie la frumusețea ei nordică, asemănătoare unei aurore boreale, doamnele ei de onoare o numeau *Frosty morning* (dimineață cu chiciură). Subînțelegeau astfel și diminețile de iarnă, scînteind cu mii de diamante, aprinse de prima rază de soare, așa cum privirea ei luminoasă făcea să strălucească toate celelalte priviri. Analogia nu se referea însă la temperatură: flacăra reginei Maria era tot atît de arzătoare în interior, pe cît era de luminoasă în afară. „*Frosty,* dacă vreți, spunea una dintre doamne, dar atunci este un vulcan sub un aisberg." Flacăra aceasta i-a cuprins cu cel mai curat spirit de sacrificiu pe toți cei și toate cele care i-au urmat exemplul de-a lungul calvarului României, copleșită în același timp de invazie, de trădarea aliaților, de foamete, de epidemii. Niciodată nu a fost regina Maria mai frumoasă decît sub această cunună de diamante negre. Nobila ei familiaritate nu-i știrbea cu nimic din maiestate. În clipa cînd apărea, fără nici un semn exterior al rangului ei, gîndeai ca poetul latin: *Incessu patuit dea*[11]. În Antichitatea păgînă, mai aproape ca noi de Olimp, muritorii ar fi făcut din ea o zeiță. Astfel, era mai regină, mai femeie, mai maternă și mai soră pentru toți nefericiții pe care-i ajuta.

Era astfel și mai virilă prin acele virtuți care, dacă ar fi să-i credem pe bărbați, sînt apanajul lor, dar pe care femeile le practică adeseori mai bine, lăudîndu-se mai puțin. Am auzit spunîndu-se: „Cine este mai ordonat ca un francez? O franțuzoaică."

[11] Umbletul ei dezvăluia o zeiță.

Nu s-ar putea oare spune: „Cine este mai tenace decît bărbatul? Femeia." Fapt este că atunci cînd, după atîtea strădanii zadarnice la Sankt-Petersburg, toate autorităţile civile sau militare româneşti ori aliate renunţaseră să încerce să mai obţină ceva de la Rusia, regina Maria nu se descurajase şi nu încetase să-l hărţuiască pe vărul ei, ţarul Nicolae, fie direct, fie prin mijlocirea surorii ei, marea ducesă Kiril. În corespondenţa cu ei, din care îmi citea extrase cînd mă primea, nu se mulţumea să facă apel la lealitatea suveranului şi la sentimentul onoarei pentru a obţine îndeplinirea angajamentelor privind cooperarea militară a celor două ţări, ea îi semnala şi deosebirea scandaloasă de tratament între soldaţii ruşi care nu luptau, jefuiau depozitele de alimente, primeau un kilogram de pîine şi 600 de grame carne zilnic, în timp ce soldatul român, care se bătea cît doi, primea în ţara sa, una din cele mai rodnice din lume, 300 grame de mălai pe zi şi 300 grame de carne de două ori pe săptămînă. În altă scrisoare, după ce soldaţii ruşi, ca să se încălzească, arseseră toate sicriele disponibile, precum şi depozitele de scînduri de brad din care trebuiau fabricate altele, astfel încît numeroasele victime ale tifosului erau aruncate într-o groapă comună, fără cele patru scînduri rituale cerute de religie, regina Maria îl ruga pe ţarul Rusiei, atît de bogată în păduri şi din cauza cărora erau atîtea cadavre în România condamnată la foamete, să procure cel puţin scîndurile necesare unei înhumări mai decente. Ţarul răspundea în termeni plini de afecţiune, prin făgăduieli tot atît de sincere, pe cît erau de obicei sterile, indolenţa naturală a birocraţiei sale fiind, în acest caz, agravată de rea-voinţă. Totuşi, cine ştie dacă această corespondenţă nu a neutralizat în oarecare măsură ostilitatea administraţiei ruseşti şi nu a fost mai puţin zadarnică decît calea diplomatică? Şi mai ales datorită ascendentului ei asupra generalului Şcerbacev, comandantul şef al armatelor ruse, care avea mai multă admiraţie pentru suverana României, decît simpatie pentru România, a făcut acesta tot ce a putut pentru a împiedica comitetele revoluţionare de soldaţi să intervină în treburile interne ale ţării.

Într-o zi, în cursul unei deplasări în care era prevăzută o oprire într-o gară invadată de soldaţi ruşi, regina Maria aflase că

aceştia îi pregăteau primirea scoţînd portretul ei şi pe cel al regelui Ferdinand şi pregătindu-se să o huiduie cînd va sosi. În ciuda sfaturilor suitei sale, ea merse mai departe, deschise surîzînd portiera vagonului şi se adresă soldaţilor ruşi care o aplaudară frenetic.

Această întîmplare, care, din păcate, nu se putea generaliza pe tot frontul, îi insuflase reginei dorinţa să o repete în linia întîi a trupelor ruseşti. Ea mă rugă să mă alătur suitei sale ca reprezentant al Republicii franceze, fiică a Revoluţiei şi chezaşă, pe lîngă suveranii României, a ortodoxiei lor democratice. Modest urmaş al unei familii masacrate şi ruinate de marea noastră Revoluţie, nu eram oare calificat ca, prin prezenţa mea faţă de apostolii revoluţiei ruse, să dau nepoatei ţarilor un certificat de aderiune la spiritul vremilor noi şi la un program de emancipare politică şi de progres social? Tocmai, pe acest teren, regele Ferdinand, prin proiectul său de reformă electorală şi agrară, arătase Rusiei calea de urmat. Cred totuşi că această temă, cu toate că era potrivită faţă cu un asemenea auditoriu, a contat mai puţin în succesul reginei — mult superior celui repurtat de Albert Thomas — decît îndrăzneala, frumuseţea, magnetismul ei fermecător prin graţie şi îmblînzitor prin energie, sau decît bricheta de aur cu care aprindea chiar ea ţigările pe care le dădea acestor mari copii care erau soldaţii ruşi. Au aclamat-o şi au purtat-o în triumf cu urale strigînd: „Ah! Dacă am fi avut o împărăteasă ca tine, am fi păstrat-o şi am fi murit pentru ea." Chateaubriand a scris: „Există o virtute în privirile unui mare bărbat." Este şi mai multă virtute în privirile unei femei frumoase care, dacă şi-ar schimba sexul, ar fi un mare bărbat.

Pentru a nu trăda o intenţie de propagandă, această vizită nu fusese anunţată. Regina profita de o inspecţie pe frontul românesc pentru a-şi dovedi simpatia pentru „bravii ei aliaţi". Deci nimic nu fusese prevăzut ca să-i ia ochii printr-un decor trucat *ad usum Reginae*, ca pe vremurile călătoriilor străbunei ei Ecaterina cea Mare, căreia favoritul ei Potemkin îi arăta de departe vesele sate de carton. Şampania care i-a fost servită de ruşi purta o marcă de la Hamburg, fără îndoială procurată de „companiile de înfrăţire" ale frontului german, care-i bombardau mai eficient

pe aceşti „bravi aliaţi" cu sticle şi manifeste pacifiste decît cu obuze. Unul din ofiţerii ataşaţi reginei ne-a arătat că, pe acest front, firele de sîrmă ghimpată, în loc să fie dispuse paralel cu tranşeele, pentru a le proteja, erau aşezate perpendicular ca să servească de puncte de sprijin firelor telefonice germano-ruse care, între cele două tabere, făceau schimb de propagandă pacifistă.

14 iulie 1917 la Iaşi. — La Iaşi, capitala României cotropite, însă recent reînviată cu concursul misiunii noastre militare, acest 14 iulie a fost aniversat ca sărbătoare naţională a celor două ţări ale noastre. În Conservatorul devenit legaţia Franţei, sala de concert era prea mică pentru a-i cuprinde pe ofiţerii, infirmierele, călugăriţele etc., care se înghesuiau în jurul generalului Bethelot şi generalului Prezan, generalisimul armatei române. Mulţimea umpluse camerele vecine, scara şi imensa curte, aclamînd Franţa şi cîntînd *Marseieza.* Punctul de atracţie al serbării a fost prezenţa între Franţa şi România a marii lor aliate, noua Rusie, întruchipată în membrii cei mai de seamă ai „Comitetului de soldaţi" şi a multor acoliţi, sensibili la atracţia combinată a nemuritoarelor principii şi a unei şampanii, care nu provenea de la Hamburg. Unison fără precedent şi fără urmare.

Cu cîteva zile mai înainte, secretarul general şi adevăratul şef al acelui Comitet, personaj curios pe care-l voi prezenta mai pe larg în capitolul următor, îmi expuse motivele participării lui la sărbătoarea noastră naţională, sărbătoarea tuturor popoarelor libere. Cunoscînd mai bine ca mine istoria relaţiilor franco-ruse, îmi destăinui, potrivit unui raport al contelui de Ségur, ambasador al lui Ludovic al XVI-lea la Sankt-Petersburg în 1789, că ruşii, aflînd de luarea Bastiliei, strigau prin pieţe şi pe străzi, cîntau, se îmbrăţişau, plîngînd de bucurie. Dacă aşa a fost sub ţari, cum o fi acum delirul Rusiei libere? El îmi exprimă dorinţa să asiste la recepţia noastră împreună cu numeroşi membri ai Sovietului său şi să ia cuvîntul. Cu toate că eram destul de îngrijorat în privinţa riscurilor elocinţei lui, am socotit că nu era cazul să o supun unei cenzuri prealabile. El nu a justificat temerile unora şi a depăşit speranţele altora. A omagiat virtuţile Franţei

şi ale României, şi a afirmat că, urmînd exemplul lor, Rusia regenerată va lupta pînă la victorie pentru eliberarea popoarelor. Ne-a mai asigurat că, pe front, ne vom da seama foarte repede de realitatea acestei hotărîri. Pentru a explica lunga sa inerţie, a repetat cuvîntul lui Gorceakov[12]: „Rusia nu este supărată, se reculege." Se reculegea pentru a lua conştiinţă de noile ei îndatoriri şi pentru a se pregăti să le îndeplinească. „Sus inimile", a încheiat el. „Sus paharele", am replicat eu, pentru a ciocni în sănătatea Rusiei şi a închina pentru viitoarele ei victorii. După care oratorul mă strînse în braţe, ceea ce, spuse el, avea valoarea unui jurămînt. Reînnoi apoi jurămîntul pe obrazul generalului Berthelot şi pe cel al generalului Prezan. Cum nu puteam să-i las monopolul credinţei revoluţionare, m-am făcut ecoul acestui *sursum corda*, printr-o cuvîntare reprodusă fără cruţare de prietenii mei români:

„Niciodată nu am avut motive mai temeinice să sperăm. Nu voi reţine decît unul din ele, este intrarea în scenă a doi aliaţi noi şi puternici ai Dreptului şi Libertăţii, poporul american şi poporul rus, căci poporul rus este un aliat nou.

Cei care se îndoiesc nu au decît să se lămurească ascultînd tunul din Galiţia, care în acest moment vîră în capul cel tare al austro-germanilor idei juste asupra adevăratului caracter al revoluţiei ruse pe singura cale prin care ele pot pătrunde. Dacă, în psihologia lor opacă, duşmanii noştri se miră, noi francezii nu ne mirăm. Îmi face plăcere să proclam aceasta în faţa membrilor Consiliului central al armatelor ruse, pe care sînt atît de fericit să-i văd la sărbătoarea noastră de familie etc."

Nu credeam nici un cuvînt din ceea ce spuneam şi ştiam că tunul din Galiţia tăcea într-o ruşinoasă derută. Totuşi, acest act de credinţă se justifica în măsura în care credinţa, chiar simulată, îşi creează obiectul. Această manifestare de falsă solidaritate franco-rusă a contribuit poate, în urma unui consemn mai mult sau mai puţin sincer dat de Comitet, al cărui jurămînt nu va fi

[12] Gorceakov, Alexandru Mihailovici, prinţ (1798–1883), om politic rus. Diplomat de carieră, ambasador la Viena (1854), apoi ministru al Afacerilor Externe (1856–1882) şi cancelar al Imperiului (1866). A promovat o politică de expansiune în Balcani.

violat decît după un răstimp convenabil, la menţinerea armatelor ruse pe poziţii, pînă la viitoarele operaţii foarte apropiate.

Astăzi, mi-e mai puţin ruşine de mine pentru uriaşul neadevăr din cuvîntarea mea, impus de buna-cuviinţă diplomatică, cît mi-e ruşine pentru Franţa, care a ales această dată pentru sărbătoarea ei naţională.

Exact la opt zile după acest 14 iulie, la 22 iulie, se declanşa pe acest front o ofensivă după un plan aprobat la Chantilly şi care, de acord cu comandamentul rus, atribuia primul rol armatei române reconstituite. Cu două zile mai înainte, generalul Berthelot, pe care-l însoţeam pe front, îmi spusese arătîndu-mi cu mîndrie noile regimente, unde tinerii din contingentul 1917 şi chiar 1918 se alăturau celor mai vechi: „Albert Thomas nu avea oare dreptate să exclame deunăzi cînd i-a văzut defilînd: «Uitaţi-vă la ei: nu s-ar zice oare că sînt combatanţi ai Franţei?»" Pregătirile pentru ofensivă se făceau cu voioşie. Acolo unde lipseau caii şi boii, oamenii trăgeau tunurile cîntînd.

A fost o luptă îndîrjită timp de cincizeci de zile, cu cele două episoade mai importante, Mărăşti şi Mărăşeşti, două victorii româneşti în care nemţii au fost bătuţi cu toată superioritatea lor în efective şi materiale şi cu toată atitudinea echivocă a ruşilor, atitudine care nu va lua sfîrşit decît prin trădare. În timp ce trupele române erau angajate din plin, Kerenski dădea ordin ca operaţiile să fie suspendate „din cauza situaţiei generale pe frontul oriental". O armată rusă şi-a părăsit atunci poziţiile fără luptă şi fără a-i preveni măcar pe români, care în plină bătălie le ocupară slăbindu-şi poziţiile în altă parte. O altă armată rusă a încheiat cu nemţii o convenţie, prin care se obliga să le semnaleze bateriile ruseşti sau româneşti care ar deschide focul „pentru a le permite să răspundă cu un număr dublu de proiectile". Unităţi ruseşti care-şi părăseau poziţiile fără luptă trăgeau asupra românilor care-i înlocuiau.

Totuşi, această „bătălie a Moldovei", această „Marna românească", cea mai mare încleştare în această zonă din tot războiul, a scăpat de invazie ceea ce mai rămăsese din România, o parte din teritoriul ei şi guvernul ei. Dacă n-ar fi trădat ruşii şi dacă s-ar fi obţinut colaborarea armatei franceze de la Salonic,

bătălia de la Mărăşeşti ar fi grăbit victoria finală. Regimentele formate din prizonierii transilvăneni au săvîrşit minuni. Ofiţerii noştri au tras concluzia că dacă această experienţă i-ar fi cuprins şi pe cei 700 000 prizonieri cehi, sîrbi şi polonezi ce ne întindeau braţele, dar de care Antanta se dezinteresa, am fi dispus pe acest front de o armată de prim ordin, egală ca număr cu cele 75 divizii inamice cărora pacea separată cu Rusia le va permite în curînd să se reverse asupra frontului Occidental.

VI
A DOUA AGONIE A ROMÂNIEI

Anarhia rusească şi inerţia interaliată. — Procesul de descompunere se accelera în Rusia. Armata rusă intra în agonie, ceea ce însemna o nouă agonie pentru România, a cărei soartă era geografic legată mai mult ca oricînd de soarta imensului imperiu vecin, în timpul unui război care-i tăia orice contact cu puterile Antantei.

Pe frontul ruso-român, unde acest proces era mai lent ca oriunde datorită exemplului armatei române şi contra-propagandei misiunii noastre militare, reprezentanţii aliaţi emiteau însă un diagnostic mai pesimist — şi mai exact — decît la Petrograd sau la „Stavka"[1].

Prin armata română intercalată în armata rusă, oraşul Iaşi avea asupra Petrogradului avantajul de a fi cel mai bine plasat pentru a aprecia atît valoarea acestei armate, cît şi ceea ce Parisul, mereu orbit de legenda anului 1792 şi de egocentrismul nostru naţional, care ne reprezintă lumea după chipul nostru, numea dinamismul războinic al revoluţiei. Acest dinamism se exercita în sensul unei prăbuşiri complete cu îndoitul risc, pentru România, ca restul teritoriului care-i rămăsese să fie invadat şi ca retragerea în Rusia să nu se poată realiza din cauza unei înteţiri a anarhiei. Colegii mei aliaţi şi cu mine nu conteneam să înmulţim apelurile de ajutor prin telegrame rămase mereu fără răspuns şi fără efect. Pentru a realiza pe loc unitatea de informare şi de acţiune, noi îi alertam prin telegrame „identice" după

[1] „Stavka", *Starșîi Voionnîi Komitet*, statul major al armatei ruse după revoluţie.

cum indica primul rînd al textului lor. Pentru redactarea acestor telegrame zilnice, ne adunam în fiecare dimineaţă la mine acasă. Cu toate că, dintre toţi reprezentanţii aliaţi, eram cel mai recent acreditat, la cererea lor, eu eram socotit decan. Persoana mea nu avea nimic de-a face cu această anomalie. Dar situaţia specială a Franţei în România, unde misiunea noastră militară constituia un guvern de război, se impunea tuturor în mod imperios. Mai erau şi alte două considerente care o justificau. Apropierea de Preşedintele Consiliului, domnul Brătianu, ne permitea să discutăm cu dînsul fără să pierdem timp, cînd la mine, cînd la el. Apoi, aprovizionarea mea fiind, tot datorită misiunii noastre militare, atît calitativ cît şi cantitativ, superioară celei a colegilor mei, îi reţineam adeseori la masă. Pofta lor de mîncare făcea să cadă protocolul. Cu multă bunăvoinţă, colegii mei veneau în fiecare zi „la raport", cum spuneau ei, în biroul meu şi semnau, aproape întotdeauna fără discuţii, telegramele a căror redactare îmi era încredinţată. Stabileam în prealabil textul în doi, cu colegul meu din Anglia, Sir George Barclay, al cărui concurs, tot atît de leal pe cît era de luminat, mi-a fost preţios în aceste momente critice. Colegul nostru, ministrul Statelor Unite, domnul Vopicka, om de treabă, care neştiind franceza, vorbea mai mult americana decît engleza şi nu cunoştea bine decît limba cehă, semna fără a cere explicaţii. Numai colegul nostru din Italia, domnul Fasciotti, sugera cîteodată cîte o modificare. Însă, în ceea ce priveşte fondul, acordul franco-englez realizat înainte de venirea lui, se bucura de adeziunea lui, iar observaţiile pe care le făcea, întotdeauna fine şi pertinente, nu priveau decît forma. Această „identitate" ne sporea autoritatea, după cum credeam noi, precum şi libertatea de acţiune, permiţîndu-ne să condamnăm colectiv inerţia guvernelor noastre, ceea ce fiecare dintre noi nu putea face separat.

În prima noastră telegramă „identică", începînd cu 31 iulie — anume imediat ce o nouă trădare rusească, spărgînd elanul ofensivei româneşti, lăsa Moldova descoperită, ameninţa Antanta cu un dezastru ireparabil pe front şi îl punea pe regele Ferdinand în alternativa dintre o luptă disperată, în care s-ar fi distrus tot ce mai rămînea din ţara lui şi exodul în Rusia — noi opuneam

inerţia aliaţilor intensei activităţi a imperiilor centrale şi sugeram manevre „psiho-militare" menite să le combată pe ale lor. În timp ce, din punct de vedere militar, ei cîştigau teren fără eforturi, din punct de vedere politic ne subminau poziţiile din spatele frontului, printr-o propagandă care, dacă le lăsam cîmp liber, ar fi adus foarte repede întreaga Rusie la discreţia lor.

Pentru a riposta împotriva acestei ameninţări, noi ceream stăruitor guvernelor noastre să invite guvernul provizoriu de la Petrograd să ţină cu orice preţ o parte a frontului, urmînd ca în caz contrar Antanta să-i retragă orice concurs financiar sau de altă natură. În ipoteza în care exodul ar deveni inevitabil, noi ceream guvernelor noastre să folosească acelaşi mijloc de presiune, pentru a impune Rusiei, în înţelegere cu aliaţii şi cu garanţia lor, stabilirea unui plan de evacuare comportînd acordarea unei zone militare României, cu toate prerogativele suveranităţii pentru rege şi statul român, potrivit precedentului belgian în Franţa. Însă progresele anarhiei ruseşti au făcut ca acest precedent să nu poată fi aplicat înainte ca Antanta să se fi hotărît să încerce ceva pentru a se inspira la timpul potrivit. Pe cînd noi căutam să întărim cu toate garanţiile indispensabile un eventual exod al familiei regale, al guvernului şi al armatei, trupele ruseşti puneau mîna pe toate mijloacele de transport pentru a înlesni propria lor fugă.

Franţa şi Anglia avansau bani şi trimiteau material de război guvernului marionetă de la Petrograd, fără alt rezultat decît mărirea sumei împrumuturilor nerecuperabile şi îmbogăţirea prăzii Germaniei după încheierea unei păci separate, mai uşor de prevăzut decît de evitat. În acest scop, noi insistasem în zadar pentru constituirea unei armate recrutate printre nenumăraţii prizonieri slavi ai Rusiei. Într-una din telegramele noastre constatam cu amărăciune că nu se încercase nimic pentru executarea acestui proiect. Mai rău, noi am primit ordinul să expediem la Salonic, prin Arhanghelsk, unica divizie sîrbească de care dispuneam. Această plecare, în ciuda protestelor noastre, în momentul în care nu trebuia să trecem nimic cu vederea pentru ca, într-o situaţie tragică, să menţinem moralul foarte ridicat al guvernului român şi al armatei sale, le dădea acestora impresia că Antanta

îi părăsea, cu toate că părea să se resemneze la o pace separată pe acest front, pace pe care, de fapt, o grăbea. Fără a ne face iluzii asupra rezultatului, într-una din telegramele noastre emiteam această părere paradoxală, anume că drumul cel mai scurt între Iaşi şi Salonic trecînd prin Sofia şi nu prin Arhanghelsk, cel mai nimerit ar fi ca această joncţiune să fie operată în Bulgaria şi Turcia, potrivit unui plan stabilit de colaboratorii noştri militari, deci un plan care presupunea că între guvernele noastre şi statele majore aliate domnea o unitate de vederi şi de acţiune tot atît de strînsă ca între reprezentanţii lor la faţa locului.

Cînd destrămarea statului rus, practic dominat de Germania, a făcut ca orice colaborare cu el să devină imposibilă, abandonarea planului nostru de a recruta o armată în lagărele sale de prizonieri de război ne-a determinat să ne gîndim la înlocuirea unei părţi a trupelor de pe frontul rusesc cu trupe japoneze. Generalul Berthelot a obţinut chiar de la statul nostru major ca acest proiect să fie studiat şi aprobat. Dar guvernele noastre au refuzat să-l ia în considerare. Eroica tresărire a Rusiei regenerate prin revoluţie nu trebuia oare să fie de ajuns pentru a salva libertatea lumii?

Trebuie să spun că, în această cursă spre prăpastie, campioană a fost Anglia, orbită de „ţarofobia" sa şi de ambasadorul său, Sir George Buchanan, a cărui grijă părintească faţă de revoluţia rusă a supravieţuit multă vreme primelor decepţii. În schimb, noul nostru ambasador la Petrograd, domnul Noulens, care a sosit acolo la 25 iulie, judeca revoluţia fără amor propriu de autor, cu aceeaşi clarviziune ca şi cei doi predecesori ai săi, Paléologue şi Albert Thomas, acesta din urmă după o scurtă dezintoxicare, necesară unui socialist venind de la Paris. Pe domnul Noulens nu l-am întîlnit niciodată, dar ne-am scris şi am colaborat cu el, de departe. Nu pot decît să omagiez bunăvoinţa cu care a sugerat aceeaşi politică precum cea dusă de colegii mei şi de mine la Iaşi.

„Arman", colaborator al lui Robert de Flers şi profesor de revoluţie. — Enormele şi persistentele iluzii ale Franţei şi Angliei păreau pentru noi culmea lipsei de bun-simţ, cu atît mai

mult cu cît primii conducători ai revoluţiei ruse, cei mai serioşi, le pierduseră pe ale lor, dacă le-or fi avut vreodată. Cel mai inteligent dintre toţi, pe cît ştiu eu, secretarul general al „Comitetului de soldaţi" al frontului ruso-român, vorbea despre Rusia liberă în termeni meniţi să stîrnească indignarea ziarelor noastre de stînga. L-am schiţat pe acest personaj în capitolul precedent, cu ocazia sărbătorii noastre naţionale de la 14 iulie, unde a luat cuvîntul. El îmi fusese prezentat de Robert de Flers, incomparabilul „ataşat cultural" ale cărui antene „contactau", cum se spune azi, nu numai culmile geniului românesc prin scriitorii, artiştii, universitarii, toţi iniţiaţi ai spiritului francez, dar şi printr-o gamă întreagă de agenţi interpuşi, scursurile barbariei asiatice, gunoiul revoluţiei ruse. El căpătase asupra adevăratului său delegat la Iaşi — căci preşedintele Comitetului său, un simplu soldat, era numai o icoană a noului cult — un ascendent atît de mare, încît colaborau în mod cordial pentru a îmbunătăţi, pe cît se putea, raporturile ruso-române şi a împiedica intervenţia Comitetului în treburile interne ale ţării. Robert de Flers, colaborator în ale teatrului cu Arman de Caillavet[2], era foarte amuzat de această colaborare în alt gen de spectacole. Pentru a simplifica lucrurile îl botezasem „Arman" pe acest dictator al frontului ruso-român, al cărui nume, mai greu de reţinut decît de pronunţat, l-am uitat. Pentru început, această colaborare produsese discursul lui „Arman" la sărbătoarea noastră de la 14 iulie. „Nu am schimbat nici un cuvînt, îmi spuse Robert de Flers, dar l-am «discutat» în prealabil cu autorul." Este adevărat că printre marii stăpîni ai revoluţiei ruse, fără îndoială nici unul nu era atît de calificat ca „Arman" să se înţeleagă cu Robert: tînăr inginer, mobilizat în geniu cu gradul de căpitan, „Arman" nu cunoştea numai limba franceză pe care o vorbea la perfecţie fără accent, inclusiv argoul; el cunoştea foarte bine Franţa, cu precădere Parisul, unde petrecuse mai mulţi ani. Robert cunoştea mai bine bulevardele, sălile de redacţie şi culisele teatrelor, „Arman" era mai familiarizat cu Montmartre, unde păstrase legături. Iată o

[2] Caillavet, Gaston Arman de (1869–1915), scriitor francez. A scris în colaborare cu Robert de Flers numeroase comedii uşoare.

trăsătură care pe Robert îl încînta şi ne inspira încredere în el. „Arman" se ducea deseori la Moscova, la Consiliul central, singurul guvern mai mult sau mai puţin ocult al Rusiei, „mai mult să văd cum stau lucrurile, decît pentru a primi ordine", spunea el. La înapoiere l-am poftit la masă împreună cu Robert. L-am întrebat, ca de obicei, dar cu inima mai strînsă ca oricînd de îngrijorare şi de curiozitate, ce veşti aducea de la Moscova. „O veste, răspunse el, mai însemnată pentru mine decît toate celelalte: ultima mea broşură despre Picasso se vinde foarte bine." În statul major al revoluţiei la începuturile sale, cazul acestui intelectual sensibil, al acestui primitiv decadent, îmi închipui că nu este izolat. O revoluţie ce se naşte, în Rusia, ca şi în Franţa, exercită o atracţie irezistibilă asupra minţilor şi inimilor acestei categorii lacome de noutăţi şi, în acelaşi timp, de senzaţii tari, care pentru a fi la curent cu actualitatea, pentru a se mulţumi pe sine şi a uimi lumea, scrie capitolele ei următoare, fără să vrea şi fără să ştie. Acest reprezentant al unei elite care, lăudîndu-se că este în avangarda civilizaţiei, îi gustă îndeosebi roadele cele mai otrăvite şi netezeşte calea celei mai crîncene barbarii, ilustrează destul de bine vorba celebră şi profund adevărată a lui Joseph de Maistre[3] despre Rusia „putredă înainte de a fi coaptă". „Arman" cita deseori această vorbă pe care o cunoştea, după cum cunoştea mai bine ca mine şi chiar ca Robert de Flers tot ce au scris francezii despre Rusia. Ilustrează şi mai bine altă zicală a lui Rivarol[4]: „Revoluţiile sînt puse la cale de oameni deştepţi şi îndeplinite de fiare sălbatice."

Am spus că această dorinţă vădită de a uimi, chiar de a mistifica, ne inspira încredere. Ea excludea într-adevăr orice fana-

---

[3] Maistre, Joseph, conte de (1753–1821), scriitor francez. Ambasador al lui Carol Emanuel al IV-lea al Sardiniei în Rusia (1802–1817), a scris eseul *Consideraţii asupra Franţei* (1796), în care susţine ideea originii divine a monarhiei şi a rolului nefast al revoluţiei şi *Les Soirées de St. Petersbourg*.

[4] Rivarol, Antoine, supranumit contele de (1753–1801), scriitor francez. Autor al eseului intitulat *Discurs asupra universalităţii limbii franceze* (1784), premiat de Academia din Berlin; regalist, a trebuit să părăsească Franţa, instalîndu-se la Hamburg (1791).

tism şi implica destul spirit critic pentru a-i permite lui „Arman" să se dedubleze, să judece obiectiv, ca spectator, drama rusească.

Cunoscînd istoria noastră, cel puţin istoria Revoluţiei noastre, mai bine ca noi, îi plăcea să o compare cu revoluţia rusă, să scoată în relief analogiile şi opoziţiile dintre ele.

Îl considera pe Nicolae al II-lea un Ludovic al XVI-lea al Rusiei. Încoronarea, ca şi căsătoria acestuia, fuseseră întunecate de moartea unui mare număr dintre supuşii săi, sufocaţi în mulţimea prea densă ca să le permită să respire. Făcătorii de horoscoape, numeroşi în Rusia, au văzut aici un semn prevestitor de mari nenorociri. Ca şi Ludovic al XVI-lea, Nicolae al II-lea era dominat de soţia sa, şi ca Marie-Antoinette, „Austriaca", împărăteasa Alexandra, născută principesă de Hessa şi foarte legată, după cum se spunea, de patria copilăriei sale, era denumită „Nemţoaica", întruchiparea duşmanului. „Arman" descoperea în Rasputin o sinteză rusească a favoriţilor şi favoritelor Mariei-Antoinette: Fersen[5], principesa de Lamballe[6] etc. Ca şi Ludovic al XVI-lea, Nicolae al II-lea era foarte puţin militar, fără contact personal cu armata, care la Sankt-Petersburg, ca şi la Paris, s-a alăturat, în parte revoluţiei. Şi mai ales, ca Ludovic al XVI-lea, Nicolae al II-lea era nevolnic, cu intenţii excelente, care nu se concretizau niciodată prin hotărîri, „un Hamlet cenuşiu sau kaki", potrivit culorii tunicii sale, spunea „Arman", după Hamlet cel negru al lui Shakespeare şi Hamlet cel alb, Puiul de vultur (*L'Aiglon*)[7]. Un Hamlet, pierdut de Ofelia sa conjugală şi malefică. Nicolae al II-lea este o copie a lui Ludovic al XVI-lea în faptul că amîndoi şi-au pierdut tronul, nu pentru că sînt tirani, ci tocmai pentru că nu sînt. Supuşii lor îi răstoarnă, şi pe unul

---

[5] Fersen, Hans Axel, conte de (1755–1810), nobil suedez. A încercat să înlesnească fuga familiei regale franceze în timpul revoluţiei (1791).

[6] Lamballe, Marie-Thérèse Louise de Savoie-Carignan, prinţesă de (1749–1792), nobilă franceză, prietenă a reginei Maria-Antoaneta, supraintendenta casei acesteia. A fost decapitată cu prilejul masacrelor din septembrie 1792.

[7] *L'Aiglon* (Puiul de vultur), dramă a lui Edmond Rostand (1900), al cărei erou este ducele de Reichstadt (1811–1832), fiul lui Napoleon I şi al Mariei-Luiza.

şi pe celălalt, în numele libertăţii, deoarece, în fond, le poartă pică pentru că nu au destulă autoritate, oamenii simţind nevoia să fie cîrmuiţi, iar în Rusia, să fie tiranizaţi. Nici Nicolae al II-lea, nici Ludovic al XVI-lea nu pot fi răsturnaţi: din lipsa acestei autorităţi, ei cad de la sine. Primul drept al popoarelor este dreptul de a fi guvernate.

Asupra acestui subiect pe care-l numea „filotocraţia" ruşilor, „Arman" era o sursă nesecată. El mi-a împrumutat celebrele scrisori din Rusia ale marchizului de Custine[8], publicate în 1839; nu le citisem niciodată. Am recunoscut, descrisă fără fard, Rusia dintotdeauna şi de mai tîrziu, cu deosebire cea din 1917. Însă nu puteam să dau crezare anumitor exemple specific ruseşti de frenezie în servitute. „Totuşi, sînt prea de tot — îi spuneam eu lui „Arman" — boierul condamnat de Petru cel Mare să fie tras în ţeapă, care moare strigînd: «Trăiască ţarul», şi generalul care rămîne în poziţie de drepţi, fără să se mişte sau să scoată măcar un ţipăt, în timp ce un mare duce îi străpunge piciorul cu sabia, pentru a-i da lui Custine o idee justă asupra disciplinei care domneşte în armată!" „Greşiţi — îmi spuse «Arman» — aşa este sau aşa a fost, şi va fi iarăşi aşa, sub alte forme, şi nu încercaţi să înţelegeţi, iată singura explicaţie: oamenii nu sînt aceiaşi peste tot, aşa cum cred francezii." Francezilor, fii ai dreptului roman şi ai logicii carteziene, cum ar putea să nu le fie de neînţeles şi imprevizibile reacţiile ruşilor? Cum spunea şi Custine, „Arman" îi descria îmbătaţi de sclavie la ei, dar dornici să stăpînească aiurea. Ei nu vor aprecia decît o libertate obligatorie. Vor purta jugul acestei libertăţi ca pe o coroană. Rusia, „singura ţară unde oamenii au ştiut să asculte", declarase Balzac.

Fireşte, totul este minciună în declaraţiile guvernului rus şi în propaganda sa. „Arman" mai nota această asemănare între revoluţia rusă şi a noastră: totul se face în numele poporului, care de fapt nu are nici un cuvînt de spus. Aşa cum, din lipsa unei

[8] Custine, Astolphe, marchiz de (1790–1857), scriitor francez. A publicat impresii de călătorie din Germania, Spania, Italia şi Rusia care prefigurează reportajul modern şi îl prezintă pe autor drept un adversar al despotismului (v. *Scrisori din Rusia*, Humanitas, 1993).

clase mijlocii din care să poată reînnoi cadrele armatei sale, Rusia era incapabilă să susţină un război prelungit, ea este incapabilă de o revoluţie în esenţă burgheză ca a noastră. În contact cu realitatea rusească, noi nu ne puteam explica altfel decît printr-o neruşinată împuiere a capului toate enormele erori ale „marilor democraţii" în aceste două priviinţe.

„Arman" mărturisea — încă o asemănare cu Revoluţia noastră — că revoluţia rusă, opera unei infime minorităţi, se îndeplinea fără popor, fără ştirea lui şi chiar fără voia lui. La nici un nivel, mistica mulţimilor şi a voinţei populare nu altera luciditatea lui „Arman". El admira cu atît mai mult revoluţia, cînd se întîmpla să o admire, cu cît vedea în ea opera nu a maselor, ci a ceea ce el numea o elită. În legătură cu aceasta, îi citam un proverb arab, verificat prin revoluţia rusă, şi pe care-l notă în carnetul său: „O mînă de viespi valorează mai mult decît un sac de muşte."

Încă o analogie cu Revoluţia noastră: în ambele cazuri, precursorii ei sînt viitoarele ei victime, aristocraţi răzvrătiţi şi fără discernămînt. Primul şef al guvernului provizoriu a fost un prinţ, prinţul Lvov. Printre anarhiştii care, cu mai mulţi ani în urmă, au creat un climat favorabil prăbuşirii ţarismului, erau mulţi nobili.

„Arman" care, în calitatea sa de inginer, calcula forţele morale sau materiale prezente, recunoştea că revoluţia rusă era şi mai întîmplătoare ca a noastră. El recunoştea că aurul german juca la ruşi acelaşi rol pe care-l jucase aurul englez la noi. Cu toate acestea, niciodată revoluţia nu ar fi izbucnit fără război, sau dacă aliaţii ar fi profitat de toate ocaziile ca să-l scurteze. Cu tot războiul şi durata lui, chiar un Nicolae al II-lea ar fi evitat revoluţia fără îndoială dacă s-ar fi căsătorit cu vara sa, regina Maria a României. „Arman" aflase într-adevăr, de la alţii, nu de la mine, de primirea entuziastă ce i se făcuse reginei pe frontul rusesc. El recunoştea, de asemenea, că introducerea în Rusia de către Germania, într-un vagon sigilat, ca şi cum ar fi fost vorba de explozibile sau de culturi patogene, a lui Lenin şi a lui Troţki, constituia o cauză mai mult artificială decît naturală. Din clipa aceea, potrivit legii care acordă violenţilor victoria

asupra moderaţilor şi puterii insurecţionale izbînda asupra puterii legale, „Comitetele de soldaţi şi muncitori" anihilau puterea adunărilor de politicieni de la Petrograd, la fel cum se întîmplase pe vremuri cu cluburile de la Paris. „Prefer să fiu secretar al unui Comitet la Iaşi decît ministru la Petrograd", mărturisea el.

Aici se opreau asemănările. La „Arman", se putea ghici, temperat de politeţa sa faţă de reprezentantul Republicii franceze, un dispreţ fără margini pentru Revoluţia noastră, după opinia lui o simplă deplasare a privilegiilor în folosul burgheziei. Viitorul va demonstra de altfel că revoluţia rusă este o deplasare a privilegiilor în folosul unei noi birocraţii. Între timp, apostolii ei, chiar şi cei mai sceptici ca „Arman", proclamau superioritatea revoluţiei lor care, spuneau ei, o încheia, o încorona pe a noastră — sau o dezminţea — promulgînd dogma egalităţii *sociale,* fără de care egalitatea *politică* rămîne o amăgire sau, cum spunea Jules Guesde[9] despre anticlericalism, „un tertip pentru a păcăli proletariatul". Pentru ce să menţii ereditatea singurului privilegiu care, de fapt, le implică pe toate celelalte, privilegiul averii? „De aceea, încheia «Arman» citîndu-l pe Chamfort[10], «săracii sînt negrii Europei»". Şi muncitorii, adăuga el. „Accelerarea istoriei", cum se spune astăzi, nu are de-a face cu triumful aproape instantaneu al comunismului în Rusia. Revoluţia sa este în esenţă socială, căci o revoluţie politică pur şi simplu, ca a noastră, este şi fără obiect şi fără partizani, pentru un popor însetat de servitute mai mult decît de libertate. Ceea ce-i trebuie, spunea „Arman", este nu atît ceva nou, cît o reînnoire. În mod inconştient, el năzuia la un super-Petru cel Mare. Astăzi, cu Stalin, este pe deplin satisfăcut.

---

[9] Guesde, Jules (pe numele său adevărat Jules Bazile, 1845–1922), om politic francez, fondator, împreună cu P. Lafargue, al Partidului Muncitoresc Francez (1880), deputat (1893–1896 şi 1906–1922), ministru de stat (1914–1916).

[10] Chamfort, Nicolas de (pe numele său adevărat Sebastien Roch Nicolas, 1741–1794), moralist francez. A scris *Éloge de Molière* (1769), *Dictionnaire dramatique* (1776), *Tableaux de la révolution* (1790), *Maximes et pensées et anecdotes* (apărută postum, 1795). Membru al Academiei franceze (1781).

Între cele două revoluţii, iată o altă poziţie fundamentală a cărei necunoaştere generează în Franţa şi în Anglia iluzii, care pe „front" — dacă această expresie nu este de pe acum paradoxală — ne uluiesc: revoluţia rusă este tot atît de pacifistă pe cît de războinică a fost Revoluţia franceză. Pacifism de ocazie, nu de principiu, expedient mai mult decît doctrină, efect în acelaşi timp al propagandei germane şi al unui calcul bazat pe necesitatea unei păci, cel puţin provizorie, pentru a organiza revoluţia. Pacifism bazat şi pe imposibilitatea de a continua războiul cu o armată care era deja descompusă sub vechiul regim.

„Arman" ne învăţa aceste noţiuni elementare ale catehismului sovietic *cum grano salis* în folosul nostru, cu un surîs în doi peri. Poate aparţinea acelei categorii de revoluţionari care, în revoluţii, apreciază mai ales schimbarea şi frămîntarea lor proprie, ca voluptate de a trăi primejdios.

„Arman", care îl citea pe Custine, îl cita şi pe prinţul de Ligne[11], pentru a scuza revoluţia, sau ca s-o explice şi să prevadă cîteva dintre consecinţele ei. Să dea Dumnezeu, spunea el despre prima noastră Republică, să fie morală timp de şase luni şi va fi distrusă. Republica, după părerea lui Montesquieu, care se bazează pe morală, s-ar „odihni" în sensul funerar al cuvîntului, sensul pe care-l are în inscripţiile de pe morminte. Ea moare din virtute, dar trăieşte din opusul acesteia, teroarea.

Prinţul de Ligne considera că rezultatul cel mai evident al Revoluţiei noastre şi al teroarei ar fi acela de a întări peste tot principiul monarhic, deoarece un astfel de regim, întocmai ca un ilot beat, va stîrni sila de a-l imita. Sfînta Alianţă, sub dictatura lui Metternich, va justifica acest pronostic: „Arman" prevedea acelaşi efect la revoluţia rusă, dar îl înţelegea altfel. El

[11] Ligne, Charles Joseph, prinţ de (1735–1814), feldmareşal austriac. A luptat în Războiul de 7 ani în armata austriacă, a îndeplinit diferite misiuni diplomatice pe lîngă curţile europene, bucurîndu-se de aprecierea a numeroase personalităţi politice importante şi a întreţinut relaţii cu elita spirituală a epocii. A publicat *Povestiri imorale sau conversaţii cu Belial* (1801), *Povestea contelui de Bonneval* (1802), *Memoriile prinţului Eugeniu de Savoia* (1809). A întruchipat cosmopolitismul luminat al secolului al XVIII-lea.

anunţa că dictatura lui Lenin, salutată ca fiind triumful libertăţii, o va suprima, fie prin imitaţie, fie prin reacţie.

El prevedea, de asemenea, că revoluţia rusă, al cărei leagăn este Revoluţia franceză, îi va fi mormîntul. În ceea ce priveşte marxismul, acesta nu era pentru „Arman" decît o plămadă intelectuală, încolţită de pe urma revoluţiei noastre, chiar fără ajutorul lui Karl Marx. Însă, o dată cu marxismul care o depăşeşte, revoluţia noastră mai conţine şi sămînţa propriei sale dispariţii, deoarece, bazată pe un individualism excesiv, ea ajunge la sacrificarea individului pe altarul comunităţii sau al statului care o întruchipează. Prin aceasta, potrivit lui „Arman", Marx îl anunţă pe Freud şi colaborează cu el în cadrul revoluţiei ruse: şi unul, şi altul reduc fenomenele psihice la reflexe, sau superiorul la inferior, sufletul la „gaster", dezumanizează omul şi fac din el un robot. „În aceasta, observam eu, Revoluţia noastră se opune revoluţiei voastre, deoarece ea onorează persoana umană pînă într-atît încît o divinizează, aşezînd-o pe altare lîngă zeiţa Raţiune." „Nicidecum — replica «Arman» — cu sufragiul vostru universal, neorganic, fără nici un respect pentru persoana umană, pentru ceea ce o deosebeşte de alta, voi trataţi oamenii ca pe nişte cifre într-o operaţie aritmetică, ca pe abstracţii toate egale. Acesta este principiul comunismului". „În ambele cazuri, omul este un atom, electoral în Franţa, social în Rusia."

„Arman" admitea, fără să prevadă mai mult ca mine cît de mult se va adeveri în viitor, ipoteza că cele două revoluţii colaborau în favoarea Germaniei. Imperiul german datorează Revoluţiei noastre naşterea sa, el îi datorează revoluţiei ruse salvarea în 1917, apoi îi va datora reînvierea.

După ce debutase în revoluţie sub guvernul ucenicilor vrăjitori, Miliukov & Co., „Arman" evolua o dată cu evenimentele şi părea să se bucure de încrederea maestrului vrăjitor, Lenin. În timp ce colabora în secret cu Robert de Flers la redactarea ziarului destinat armatelor ruse, „Arman" se conforma în declaraţiile sale publice doctrinei „maximaliste" pure. Acest joc dublu măgulea diletantismul spiritului său dezamăgit în privinţa revoluţiei, totuşi nu desprins de ea, ci dimpotrivă: se interesa de revoluţie cu atît mai mult cu cît credea în ea mai puţin; ea căpăta

astfel în ochii lui întreaga ei valoare de experienţă de laborator. Intru în ea, spunea el, din curiozitate, ca s-o observ din interior, ca într-o retortă sau o eprubetă. „Dacă amestecul se dovedeşte exploziv, el este cu atît mai ciudat." Faţă de mine, nu ascundea că totul era minciună în programul de la Moscova, dar îl aproba pe Lenin care afirma că minciuna, cu cît este mai mare, cu atît este mai credibilă, cu condiţia să conţină un dram de adevăr.

Nu ştiu ce a devenit „Arman". Sper că, în colaborarea lui cu Robert de Flers, el s-a familiarizat cu arta de a deznoda, în acest vodevil tragic, situaţiile încîlcite şi că supleţea spiritului şi caracterului său îl va fi înarmat împotriva pericolelor „deviaţionismului", menţinîndu-l mereu pe linia mişcătoare, la voia întîmplării, a ortodoxiei marxist-leniniste.

David şi Goliat. — În acest război, numit al „Dreptăţii", ca în toate războaiele, numai forţa contează, inclusiv forţa morală însă. Ea susţine multă vreme o ţară mică, ruinată, decimată, redusă la o treime din teritoriul său, în lupta lipsită de orice ajutor exterior împotriva celor două imperii cele mai puternice, imperiul austro-german duşman şi imperiul rus. Este ceea ce face din această luptă a lui David cu Goliat un duel între Ariel şi Caliban.

La sfîrşitul anului 1917, spectrul foametei şi al tovarăşului ei tifosul se iveşte din nou între armata rusă ai cărei soldaţi primesc, în afară de şampania şi bomboanele germane, raţiile cele mai bogate din toate cele distribuite armatelor beligerante, şi românii, constrînşi mai mult ca oricînd la tainul de supravieţuire prin neputinţa Franţei şi Angliei. În timp ce această armată română îl apără murind de foame, Rusia reţine la Odessa alimentele care-i erau destinate şi copleşeşte guvernul român cu pretenţii ruinătoare.

Mai indignat ca oricînd, domnul Brătianu mă cheamă împreună cu colegul meu englez pentru a ne comunica aceste exigenţe şi a se sfătui cu noi cum trebuie să le dea urmare. „Ni se cere o chirie enormă pentru clădirile pe care le-am reţinut la Odessa în vederea unui eventual exod, cu toate că ele sînt încă ocupate de proprietarii lor, şi ni se refuză, aşa cum am propus

eu, compensarea acestei sume pe care nu o datorăm cu suma de o sută de ori mai mare pe care ne-o datorează Rusia pentru nenumăratele clădiri pe care le ocupă armata ei la noi fără să plătească. Mai mult, mi se cere o despăgubire pentru deteriorarea materialului feroviar şi rutier care, zice-se, serveşte pentru aprovizionarea noastră, în timp ce serveşte mai ales ca să jefuiască şi să care prada în Rusia. Aceasta îmi aminteşte de taxa pe care, în trecut, ienicerii turci înainte de plecare, după ce «mîncaseră», cum spuneau ei, o ţară creştină, o încasau pentru «uzura fălcilor».“

Spre a reduce pe cît posibil tensiunea ruso-română, l-am sfătuit pe domnul Brătianu să satisfacă pe cît posibil aceste pretenţii, chiar şi pe cele mai puţin justificate, dar să se tocmească, adăugînd că vom cere guvernelor noastre să ia aceste cheltuieli în sarcina lor. „Ah, bună treabă! a exclamat Brătianu. Cum să contez pe guvernele dumneavoastră ca să obţin ceea ce nu-mi datorează, cînd îmi refuză ceea ce îmi datorează în virtutea unui tratat solemn, pe care l-aţi semnat în numele lor?“

Cu multă amărăciune, Brătianu s-a ridicat împotriva excluderii României de la o conferinţă reunită la Paris. Şi asta, după ce, la ultima conferinţă, şefii guvernelor englez şi francez proclamaseră sus şi tare principiul egalităţii în drepturi între puterile mari şi cele mici, înscris în tratatul nostru.

El ne aminti de asemenea că ultima conferinţă financiară de la Londra nu adusese nici o uşurare în situaţia critică a vistieriei româneşti, cu toate străduaniile noastre. „Nu s-a ocupat de noi, spuse el, decît pentru a reduce tonajul destinat României prin Arhanghelsk. Astfel, guvernele dumneavoastră, fie prin inerţie, fie chiar prin acţiunea lor, colaborează cu cei mai mari duşmani ai noştri ca să ne dea lovitura de graţie.“

În timp ce eram la Preşedintele Consiliului, un apel telefonic de la palat ne invită să ne ducem urgent acolo. După rechizitoriul mai mult decît îndreptăţit al Preşedintelui Consiliului, eram destul de îngrijoraţi de această convocare, pe care o credeam pusă la cale de comun acord cu el. Nu ne chema oare suveranul pentru a ne sonda în legătură cu o „pace separată“?

Introduşi în cabinetul regelui Ferdinand, ne-a liniştit imediat cordialitatea cu care ne-a întîmpinat şi prezenţa reginei. Regele nu s-a plîns decît de trimiterea la Salonic a diviziei sîrbeşti de la Galaţi, fără să se fi ţinut seama de „telegrama mea regelui Angliei, nici de protestele unanime ale reprezentanţilor diplomatici şi militari ai Antantei, nici de bunul simţ care, chiar dacă această divizie nu era indispensabilă aici, se opunea transferului ei de la un capăt la altul al acestui front imens, prin Vladivostok, cale mai sigură decît cea prin Arhanghelsk".

Şi iată că fiind cu toţii prizonieri la Iaşi, întocmai ca regele şi regina, ai conjuraţiei româno-ruse, suveranii ne invită să călătorim cu ei în jurul lumii pentru a scăpa de această dublă strînsoare.

„Dacă, ne spuse regele, situaţia se înrăutăţeşte într-atît încît rezistenţa şi exodul devin imposibile şi inutile, nu mă voi resemna să suport ceea ce ar fi nu o pace separată, ci o capitulare impusă de foamete. Împreună cu regina şi cu guvernul meu, socotesc că onoarea şi interesul ne-ar comanda să ne legăm pînă la capăt soarta de cea a aliaţilor, şi dacă drumul spre Anglia este tăiat, să căutăm azil mai degrabă în America sau în Japonia, decît să tratăm cu inamicul. Vă cer să studiaţi cu colaboratorii dumneavoastră militari un plan de călătorie spre Pacific, prin Siberia."

Această hotărîre extremă s-ar impune în cazul cînd, potrivit anumitor informaţii de la Berlin, după o pace separată cu Rusia şi de acord cu ea, Germania ar declara că nu vrea să trateze cu regele Ferdinand şi l-ar înlocui cu unul dintre fiii kaizerului pe tronul unei Românii mari, care ar cuprinde Basarabia şi Bucovina. Miraj de natură să seducă nu numai întreaga facţiune germanofilă, rămasă în teritoriul ocupat, ci şi un popor care îi ura mai puţin pe nemţi decît pe ruşi.

Înlesnită de exasperarea ofiţerilor şi soldaţilor împotriva „camarazilor ruşi", o propagandă dibace pe această temă făcea din ce în ce mai nepopulară în armată ideea exodului în Crimeea, hotărît la început de guvernul român şi de reprezentanţii aliaţi. Regele ne-a spus că generalul Averescu, comandantul singurei armate române organizate, declara că se va opune: „Cunoaştem prea bine egoismul şi ostilitatea ruşilor pentru a ne face iluzii

asupra soartei ce ne-ar aştepta. De altfel, nici nu ştim cum am putea ajunge acolo. De pe acum ei pun mîna pe toate mijloacele de transport pentru propria lor fugă. Cînd le-am cerut vagoane pentru exodul nostru, ne-au oferit vagoane de clasa a III-a sau vagoane de vite, în timp ce comisarii poporului nu călătoresc cu nevestele sau cu amantele lor decît în vagoanele salon ale marilor duci din familia imperială. În aceste condiţii, ofiţerii şi soldaţii care ar reuşi să treacă în Rusia după ce îşi vor fi lăsat familiile pradă răzbunării nemţilor ar face un sacrificiu al cărui unic rezultat ar fi acela că vor fi consideraţi trădători de cetăţenii viitoarei Românii Mari constituită sub egida Germaniei." Generalul Averescu recomanda rezistenţa pînă la capăt, dar numai pe teritoriul românesc. El ar fi preferat capitularea exodului în Rusia. „Expuneţi, încheia regele, această situaţie guvernelor dumneavoastră şi întrebaţi-le ce ne sfătuiesc să facem dacă, aşa cum mă tem, sînt neputincioase să obţină din partea Rusiei consideraţia pe care o meritäm. Nu văd cum aş putea să intru cu armata în Rusia, şi fără ea nu am nici securitate, nici demnitate pentru familia şi guvernul meu. Precedentul reprezentat prin instalarea guvernului şi armatei belgiene în nordul Franţei nu se poate aplica la cazul nostru. Eu vă sînt tot atît de ferm ataşat ca regele Belgiei, dar Rusia nu este o aliată ca Franţa."

Regina Maria ne adresă aceeaşi cerere şi adăugă: „Noi sîntem de acord să îndurăm toate lipsurile, toate sacrificiile, toate riscurile, dar nu putem tolera nici o atingere la demnitatea noastră, nici să ne lăsăm batjocoriţi la noi acasă de nişte laşi şi trădători." Ea, ca şi regele, era de părere să se retragă cu el, cu copiii lor şi cu guvernul în Anglia, în Statele Unite sau în Japonia.

În timp ce regele şi regina vorbeau de expatriere la capătul pămîntului, colegii mei din Anglia, din Italia şi cu mine nu obţineam de la guvernele noastre nici măcar asigurarea că-şi vor îndeplini, orice s-ar întîmpla, obligaţiile asumate prin alianţa lor cu România. Era astfel alimentată o periculoasă propagandă germano-rusă pe tema: niciodată victoria Antantei nu va fi destul de strălucită pentru a-i permite să respecte faţă de România nişte angajamente de care nici nu mai îndrăzneşte să vorbească. Cu atît mai mult cu cît obţinusem, pe cînd era Kerenski la putere,

să subordonăm ajutorul financiar pe care ni-l cerea alimentării prealabile a României şi vizitei sale pe frontul ruso-român unde, din consideraţie pentru extremiştii din partidul său, refuzase să-l însoţească pe Albert Thomas, cu toate că regele îl invitase. Prin telegrame „identice" zilnice, nu conteneam să cerem toate măsurile necesare şi posibile în vederea evitării sau întîrzierii unui dezastru al cărui rezultat cel mai puţin însemnat ar fi fost să-i livrăm inamicului un material de război imens şi să-i permitem să-şi concentreze toate forţele pe frontul occidental. Toate strigătele noastre de disperare rămîneau fără ecou.

Totuşi, regele şi regina nu protestau împotriva guvernelor noastre. Dacă le menţionau greşelile, le declarau, ca şi noi, neînsemnate pe lîngă cele ale ruşilor.

Înainte de sfîrşitul acestei întrevederi, regele şi regina au repetat că nimic nu-i va despărţi vreodată de cauza noastră, dar că ar vrea să poată conta pe guvernele noastre aşa cum şi acestea puteau să conteze pe ei. „Noi nu am înţelege din partea lor, ne spuse regele Ferdinand, nici cea mai mică dovadă de bunăvoinţă pe care ar arăta-o pentru revoluţia rusă, în clipa cînd noi ştim că ea negociază o pace separată şi se înţelege cu Berlinul ca să pregătească răsturnarea mea şi proclamarea unui fiu al Kaiserului în locul meu."

Puteam cu atît mai puţin să contest această informaţie pe care tocmai i-o spusesem suveranului, cu cît în ajun primisem vizita fostului ministru al Rusiei, generalul Molosov, care, după ce socotise mai prudent să rămînă la Iaşi, îşi lua acum rămas bun de la mine pentru a pleca urgent la Petrograd. El îmi mărturisi, fără urmă de jenă, că guvernul îl convoca pentru a-i folosi relaţiile personale cu Wilhelm al II-lea. Nu-mi ascunse că spera să fie numit ambasador la Berlin.

„Nu am ajuns, ne mai spuse regele, la capătul curajului, dar am ajuns la capătul răbdării. S-a întrecut măsura de cînd omul de încredere al revoluţiei la Iaşi este, sub uniformă de colonel rus, un spion austriac, fost agent notoriu al propagandei germane la Bucureşti, internat imediat după intervenţia României, apoi predat Rusiei ţariste care-l cerea pentru că spionase împotriva

ei. Sper că dacă pun să-l aresteze şi să-l împuşte, guvernele voastre nu vor protesta pentru a fi pe placul bolşevicilor."

— „Sire, am răspuns eu, dacă rămîne la Iaşi, misiunea noastră militară va avea grijă de el, ceea ce va înlesni lucrurile şi va elibera de răspundere guvernul român."

Cîteva zile mai tîrziu, domnul Brătianu îmi spuse că acest conducător a ceea ce încă nu se chema Coloana a V-a[12], auzind ameninţările proferate împotriva lui de unii ofiţeri francezi şi români, revoltaţi de asemenea scandal, se înapoiase în Rusia. „Mă felicit, îmi spuse Preşedintele Consiliului, căci, cu toate că am refuzat să-l primesc, prevenindu-l că voi pune să-l aresteze dacă rămîne la Iaşi, n-aş fi îndrăznit să o fac, de teamă să nu provoc un conflict cu Comitetele ruseşti care-l acreditau." Preşedintele Consiliului mi-a arătat în dosarul acestui individ scrisorile sale de serviciu şi paşapoartele prevăzute cu vizele autorităţilor legale, inclusiv aceea a generalului Şcerbacev, comandantul-şef al frontului ruso-român. Invitat să ordone arestarea sa, după o anchetă care a dovedit că organiza o agenţie de dezertare, generalul Şcerbacev a refuzat, pretextînd că actele lui erau în regulă. Nu îndrăznea să ia măsuri împotriva unui spion confirmat, acoperit de comitetele revoluţionare. Colegul rus, domnul Poklevski, îmi mărturisi că spionul fusese atras la Iaşi de comandantul-şef cu speranţa că guvernul român sau ofiţerii noştri l-ar scăpa de el. Acest coleg fermecător, cu care raporturile mele au fost întotdeauna foarte cordiale, devenise unul din cei mai buni informatori ai mei din ziua în care, invitat de preşedintele „Comitetului soldaţilor" la o serbare de binefacere, am răspuns că nu pot să mă duc decît dacă invitaţia îmi era adresată şi de reprezentantul oficial al Rusiei. „Uitasem complet de existenţa lui", îmi răspunse preşedintele Comitetului. Foarte recunoscător, domnul Poklevski se comportă ca un aliat credincios al nostru, mai ales împotriva armatei ţării sale. De nenumărate ori mi-a dat indicaţiile necesare pentru a face să dispară, cu

[12] „Coloana a V-a": expresie jurnalistică apărută în vremea războiului din Spania (1936–1939) pentru a desemna organizaţiile clandestine fasciste sau comuniste care puneau la cale spionajul din spatele frontului inamic.

concursul ofiţerilor francezi, spioni germani camuflaţi în ruşi, dar mai puţin căptuşiţi cu documente oficiale ca acela al cărui dosar îmi fusese comunicat de domnul Brătianu. El a contribuit să menţină mai mult ca în altă parte faţada unui front rusesc, permiţîndu-ne să reacţionăm împotriva eforturilor germano-ruse de a submina cît mai temeinic spatele frontului, pînă cînd va cădea de la sine.

Tot datorită lui am putut alerta la timp guvernul român pentru a dejuca încercările de lovitură de forţă, pregătite la instigaţia agenţilor germani de unităţi bolşevizate împotriva guvernului, familiei regale şi legaţiilor aliate. Întrucît generalul Şcerbacev, invitat să le asigure protecţia, declarase că nu putea pentru că îi trimisese lui Kerenski singurele sale regimente rămase relativ credincioase, comandamentul român, cu concursul misiunii noastre, a concentrat trupe la Iaşi şi a anunţat că era hotărît să folosească forţa pentru a reprima orice dezordine. Colegii mei aliaţi şi cu mine, considerînd mai elegant să pierim, la nevoie, alături de suveranii României, ne-am anunţat intenţia să ne ducem la palat cînd va suna ora cea mai critică. Agitatorii, intimidaţi, au renunţat la orice proiect de atentat.

Tot indicaţiile domnului Poklevski ne-au permis, cu fondurile importante de care dispunea misiunea noastră militară şi legaţia Angliei, să cumpărăm „fidelitatea" unora dintre agitatori şi să o controlăm.

Cea mai bună garanţie a noastră rămînea fidelitatea mai sigură a trupelor române. Fidelitate de nezdruncinat, mai ales după ce regele le promisese pămînt, însă după victorie. Pentru un principe luminat, cel mai bun mijloc de a evita o revoluţie este să o facă la timp şi în măsura necesară. Şi atunci cînd, dimpotrivă, trupele ruseşti vor dezerta în masă pentru a fi de faţă, în satele lor, la o împărţire a pămîntului imediată şi violentă, trupele româneşti, cu maximum de disciplină, vor reduce devastările la minimum. Un batalion românesc va canaliza atunci exodul unei divizii ruseşti. Un David român, păstrîndu-şi praştia şi sîngele rece, se impunea pe propriul său teritoriu unui Goliat beat şi dezarmat.

„Rumcherod". Şedere la Odessa. — Dorind să examinez la faţa locului posibilităţile sau imposibilitatea de evacuare, la

sfîrşitul lui octombrie 1917 am plecat la Odessa. Mă duceam şi pentru a coordona activitatea diverşilor agenţi francezi, detaşaţi de misiunile noastre militară şi navală în această metropolă a Rusiei meridionale, baza materială a frontului ruso-român, cu cei 1 500 000 de oameni, parte încă relativ solidă a întregului front oriental datorită valorii armatei române. Acolo se puneau probleme vitale pentru această armată, care, comandată şi încadrată de misiunea noastră, constituia pentru noi echivalentul unei armate franceze. Soarta ei depindea mai strîns de aceasta, de cînd Odessa era totodată baza politică a întregii regiuni prin crearea unui Comitet revoluţionar care, dispunînd de mijloace puternice, pretindea să domine toate celelalte Comitete locale prin delegaţia sa de la Iaşi. Comitetul se numea „Rumcherod". Această prescurtare sintetică (analogă cu „Benelux") însemna că jurisdicţia sa se întindea pe tot frontul românesc, în Cherson şi în sectorul Odessa. Acest „Rumcherod", condus de evrei şi de germanofili, cumula puteri civile şi militare, ceea ce făcea din el principalul focar de anarhie în toată Rusia de Sud. Deşi guvernul român era la discreţia Rumcherodului, nu avea cu el nici un contact. De aceea mă rugase pe mine să profit de şederea mea la Odessa pentru a-l neutraliza pe cît se putea.

În afară de locotenentul de vas de Bréda, eram însoţit de comandantul de Belloy, şeful misiunii noastre navale care, fost ataşat naval la Sankt-Petersburg, păstrase numeroşi prieteni printre ofiţerii de marină ruşi, cei mai mulţi acum refugiaţi în acest mare port de unde, dacă se înrăutăţea situaţia, puteau emigra mai uşor în străinătate. Ştiind că în Rusia transporturile, ca şi toate serviciile, erau dezorganizate şi că această deplasare comporta cîteva riscuri, eram însoţit de un tehnician al călătoriilor anevoioase, fără îndoială cel mai bun din generaţia sa, André Iagerschmidt, un tînăr fermecător, mobilizat în misiunea noastră militară, în viaţa civilă reporter cunoscut prin cîştigarea unui concurs de viteză în jurul lumii, organizat în 1912 de ziarele *Excelsior* şi *Le Matin*.

Spectacolul care mă aştepta la Odessa depăşea previziunile mele cele mai pesimiste. Imediat am avut impresia că mă aflam într-o lume răsturnată cu susul în jos sau într-o imensă casă de

nebuni, deseori nebuni de legat, în decorul cel mai clasic, cel mai armonios, cel mai francez din toată Rusia, datorită ducelui de Richelieu*. Dacă, la sfîrşitul anului 1917, ducele ar fi contemplat, de pe lumea cealaltă, opera sa demnă să servească drept cadru desfăşurării fastuoaselor ceremonii de pe vremea lui Ludovic al XIV-lea, ar fi fost cuprins de amărăciune, faţă de un dezmăţ mai îngrozitor decît cel de care fugise pe vremea revoluţiei din ţara sa.

Gara Odessa era năpădită de dezertori fără arme, care luau trenurile cu asalt. În oraş însă, în timp ce bărbaţii fugeau, femeile se pregăteau să lupte. În pieţe, între maiestuoasele faţade, batalioane de femei, în aparenţă foarte disciplinate, făceau instrucţie cu puştile părăsite de soldaţi.

La principalul hotel al oraşului, Hôtel d'Angleterre, ne regăseam în România. Holul, care amintea de Sala paşilor pierduţi a Parlamentului de la Bucureşti, era plin de deputaţi şi senatori, avangardă a retragerii în Rusia. „O nenorocire tot serveşte la ceva", îmi spusese Brătianu, explicîndu-mi că revoluţia îl scapă de Parlamentul lui.

La ora mesei, publicul devenea ruso-român, ca frontul. Însă egalitatea proclamată de noul regim suferea unele excepţii: emigranţii români nu beau decît apă, ruşii nu beau decît şampanie. Masa „doamnelor-ofiţeri" era deosebit de veselă. Egalitatea nerecunoscută între naţiuni constă, între clase, în răsturnarea inegalităţilor: printre ordonanţele noilor ofiţeri, recunoşteam foşti ofiţeri ţarişti de la Iaşi, acum în serviciul foştilor lor soldaţi proşti, deveniţi şefii lor. Nu se arătau deloc stînjeniţi, ne strîngeau mîna, erau la largul lor vorbind cu noi pe picior de adevărată egalitate, de care nu se bucurau cu foştii lor soldaţi-ofiţeri, ce-i tratau mai de sus decît erau ei înşişi trataţi înainte de „reforma" armatei. Poate că se bucurau şi mai mult de umilinţa lor atunci cînd ne spuneau: „La urma urmei, ceea ce ni se întîmplă este din vina noastră."

Am depus cărţi de vizită la palatul guvernatorului, devenit sediul comitetului „Rumcherod". Cîteva minute mai tîrziu, pre-

---

* Emigrat în Rusia, ducele de Richelieu a fost numit de ţarul Alexandru I guvernator al Crimeei, obţinînd credite ce i-au permis să construiască oraşul care, în toată Europa, semăna cel mai mult cu Versailles (*n. a.*).

şedintele său, un spion evreu plătit de nemţi, o depunea pe a sa la hotelul nostru împreună cu o invitaţie pentru aceeaşi seară la Operă, în loja guvernatorului. Imposibil să ne sustragem, „Rumcherod" informîndu-ne că în onoarea noastră se va prezenta o operă franceză, *Carmen*. Cînd am intrat în loja guvernatorului, toată sala se sculă în picioare şi strigă „Trăiască Franţa!", în timp ce orchestra atacă *Marseieza* pe un ritm atît de lugubru, încît semăna cu un marş funebru. În *Carmen*, chiar aria toreadorului se tîra ca un bocet.

După ce fusesem primit cu onoruri aproape demne de un suveran, am fost tratat aproape ca un răufăcător. În toiul nopţii, în cursul unei percheziţii, nişte comisari ai poporului au năvălit în camera mea, însoţiţi de soldaţi cu baioneta la puşcă, şi mi-au cerut actele. După ce le-au cercetat, s-au retras scuzîndu-se. A doua zi dimineaţa, preşedintele „Rumcherod" şi-a cerut şi el scuze, adăugînd că pentru ca asemenea eroare să nu se mai repete, doi agenţi ai poliţiei secrete vor fi ataşaţi persoanei mele. În tot timpul şederii mele, agenţii nu m-au părăsit nici ziua nici noaptea, ceea ce m-a făcut să o scurtez.

A doua zi după sosirea noastră, am fost poftiţi la masă de văduva unui amiral pe care comandantul de Belloy îl cunoscuse la Sankt-Petersburg. Ne-a primit în salon cu pălăria pe cap şi cu mănuşi. „Vă duc, a spus, la restaurant, la mine cratiţa e în grevă. Bucătăreasa mea face un stagiu militar, iar jupîneasa asistă la o întrunire a Sovietului din cartierul nostru."

Restaurantul era plin de perechi vesele care, între felurile de mîncare, se sculau ca să danseze pe muzica unui taraf de ţigani. Seara, în toate locurile de distracţie, inclusiv în biserici, balurile se prelungeau pînă noaptea tîrziu. Pradă ameţelii în faţa prăpastiei, lumea bea, juca, dansa, masacra, iubea. La Odessa, care era în acelaşi timp Marsilia, Toulon, Cannes, Nisa şi Monte Carlo a Mării Negre, unde toamna aducea o a doua primăvară, zilnic erau bătălii cu flori[13], singurele bătălii care interesau publicul.

[13] „Bătălii cu flori": doamne elegante, în caleşti împodobite cu buchete, ieşeau la plimbare pe bulevardul de pe faleză şi îşi aruncau una alteia flori. La urmă se împărţeau premii celor mai frumoase trăsuri.

Întorcîndu-ne la hotel, am observat statui uriaşe, acoperite cu văluri, pe piedestalele lor. Unul din îngerii mei păzitori, care vorbea franţuzeşte, mă lămuri: sînt statuile foştilor tirani, Petru cel Mare, Ecaterina cea Mare etc. Nu ştiu dacă revoluţia poseda deja la Odessa o statuie a Libertăţii, ce ar fi fost prima care ar fi trebuit acoperită cu văluri de vreme ce nu pot să fac nici o mişcare fără cei doi păzitori. Am întîlnit o maşină deschisă în care un om, al cărui cap dispărea sub o cască uriaşă, emitea urlete sălbatice între doi tovarăşi care-l menţineau cu greu. Acest om, vom afla cîteva clipe mai tîrziu, era un scafandru rechiziţionat pentru a explora, în portul Odessei, epava unui crucişător recent scufundat de echipajul său, care în prealabil îi aruncase pe toţi ofiţerii peste bord, fiecare cu o ghiulea prinsă de picior. Depus în mijlocul acestui stat major, care părea să ţină un consiliu de război sub preşedinţia amiralului, toţi în picioare, deoarece ghiuleaua le impunea poziţia verticală, şi gesticulînd sub acţiunea curenţilor astfel încît păreau vii, nefericitul explorator al adîncurilor revoluţiei înnebunise subit.

Nu era singurul, nici cel mai periculos. Iată încă un exemplu al lumii răsturnate cu susul în jos: în timp ce eu, reprezentant al Franţei, oficial aliată a Rusiei revoluţionare şi încă efectiv bancherul ei, eram pus sub supravegherea poliţiei, nemţii controlau această poliţie şi se comportau ca stăpîni ai ţării, cu complicitatea stăpînilor ei nominali, membrii „Rumcherodului". Zilnic, avioane germane aterizau liniştit în satele regiunii populate de colonişti de origine germană, depuneau ofiţeri în uniformă, care primeau raportul agenţilor lor şi le dădeau instrucţiuni. A doua zi dimineaţă plecau înapoi, dar reveneau seara.

La Odessa, ca şi la Iaşi, dar aici mai mult pentru că erau în contact cu focarul de infecţie, toţi ofiţerii ruşi francofili sau ataşaţi alianţei (erau numeroşi, dar erau suspecţi sub vechiul regim, şi încă şi mai suspecţi sub cel nou) ne spuneau acelaşi lucru: „În realitate, pacea este încheiată între Germania şi guvernul provizoriu rus, dar acesta nu o proclamă pentru a nu fi lipsit de concursul financiar al aliaţilor, care-i este indispensabil ca să poată trăi." Cu toţii (chiar cei care spuneau: este vina noastră)

în unanimitate, incriminau inerţia şi nevolnicia Antantei, ca şi orbirea ei, cu precădere cea a Angliei.

Prevăzînd catastrofa ce se va abate asupra ţării lor, mulţi dintre aceşti ofiţeri îşi propuneau serviciile ca voluntari în România, fie ca simpli soldaţi în armata regulată, atît timp cît va mai dăinui, fie, dacă evenimentele ar obliga-o să se supună unei păci separate, într-o rezistenţă clandestină, de gherilă. Misiunea noastră militară se va folosi de un număr mare dintre ei, şi va fi foarte mulţumită de acest ajutor. Înţelepciune şi nebunie, credinţă şi trădare, îndrăzneală şi fatalism, eroism şi laşitate, aroganţă şi umilitate, straniu amestec, tipic rusesc.

Am constatat la Odessa, cum au constatat de altfel toţi ofiţerii şi refugiaţii români, o stare de anarhie incompatibilă cu evacuarea armatei române. Nimic nu fusese pregătit pentru a o primi şi totul concura la a nu-i lăsa în Rusia altă perspectivă decît să moară de foame şi de frig. Admiţînd că accepta să părăsească teritoriul naţional pentru a se lăsa în grija celui mai mare duşman al ţării ei, cum s-ar fi dus armata română cu arme şi bagaje, mai ales cu artileria, cînd i se refuzau vagoanele pe care nu le putea lua cu forţa fără a provoca un conflict deschis cu revoluţia, conflict prin forţa lucrurilor mortal, în timp ce nemţii, profitînd de dezertarea rusă, ameninţau s-o împresoare şi s-o distrugă? Şi dacă rămăşiţele ei ar fi ajuns la Odessa, ce ar fi devenit oare sub autoritatea unui „Rumcherod" vîndut nemţilor, dominat de evrei violent românofobi, care nu iertau României supunerea coreligionarilor lor unui regim de excepţie, impus pentru ca ţara să nu devină depozitul de gunoaie al tuturor ghetourilor ruseşti? Şi dacă, prin imposibil, o armată română refugiată la Odessa ar fi păstrat o oarecare coeziune, germanii ar fi făcut din predarea ei una din condiţiile păcii separate, deja virtual încheiată. Însă Germania nu ar mai avea grija ei, pentru că armata română nu ar mai exista. Rusia, „putredă înainte de a se fi copt", devenise o cameră de fermentare puternică, după metode adaptate de la caz la caz. Ea ar fi descompus mai abitir armata română prin înfometare, cu un coeficient de ură ce nu exista faţă de sîrbi.

Am constatat, de asemenea, că alt plan acceptat de regele Ferdinand şi de guvernul său era imposibil de realizat: să-şi

deschidă cu forţa o trecere prin Rusia meridională, nu ca să rămînă acolo, ci pentru ca să ajungă în Persia şi, dacă se putea, la frontul englez deschis în Mesopotamia. Acest plan prevedea, în afară de vagoanele necesare trecerii în Rusia, vase pentru a traversa Marea Neagră. Dar echipajele bolşevice scufundaseră cea mai mare parte a navelor, iar autorităţile mai mult sau mai puţin legale ale Rusiei deţineau flotila României.

Înainte de a părăsi Odessa, i-am primit pe reprezentanţii presei locale, toţi evrei germanofili şi românofobi, care insistau să-mi ia un interviu. La început i-am trimis la plimbare, fiindcă nu-mi dădeam seama ce puteam să le spun care să fie util pentru aliaţi şi acceptabil pentru publicul şi stăpînii lor.

Dar, fiind informat de intenţia lor de a mă întreba despre zvonurile de pace separată ale României, mi-a fost teamă ca tăcerea mea să nu fie interpretată ca o confirmare a acestor zvonuri şi exploatată împotriva României. Apoi, ofiţerii francezi detaşaţi la Odessa, ofiţerii ruşi credincioşi alianţei noastre, precum şi toţi refugiaţii români considerau că declaraţiile mele asupra situaţiei României ofereau singura şansă spre a obţine ceva pentru aprovizionarea României, printr-o presiune exercitată asupra părţii încă sănătoase a publicului. Ceea ce mă hotărî să sacrific ultimele lăzi de şampanie şi de ficat de gîscă, evacuate cu o parte din arhiva legaţiei la Odessa, cînd, situaţia părînd mai puţin precară ca la Iaşi, guvernul român se gîndise să se stabilească acolo şi invita corpul diplomatic să se mute şi el.

Regăsesc depeşa mea din 24 octombrie 1917 către Quai d'Orsay: „Am acceptat să-i primesc pe reprezentanţii ziarelor locale, toţi împreună, pentru a-i obliga să se controleze reciproc. În chip de precauţie suplimentară, am convocat în acelaşi timp pe reprezentantul agenţiei Havas, care şi-a asumat sarcina de a face un rezumat din declaraţiile mele, moderîndu-le în acelaşi timp, pentru ziarele cele mai ostile Franţei şi României.

Partea cea mai puţin delicată a declaraţiilor mele a fost reprodusă întocmai de ziarele locale. M-am străduit să fac apel la cîtă inimă şi ruşine a putut păstra democraţia rusă, insistînd cu precădere asupra scandalosului contrast între belşugul şi inerţia în care trăia Rusia meridională şi eroismul pe care îl desfă-

şura alături, în ciuda foametei şi a lipsurilor de tot felul, armata română. Am subliniat că dacă nu ţine seama de datoria sa de solidaritate, nu numai pe front, dar şi în spatele lui, unde nu costă nimic, dimpotrivă, dat fiind că furniturile sale îi erau bine plătite de celelalte puteri aliate, rezultatul acestei noi trădări va fi să facă să moară de foame nu boieri şi burghezi, care chiar în România şi în timpul războiului au ce mînca, ci femeile şi copiii poporului."

Înfrumuseţat cu cîteva expresii înflorite, dar cu totul artificiale, la adresa „Rumcherodului", ca şi a revoluţiei ruseşti, şi mai ales stropit din belşug, acest limbaj care n-ar fi reuşit să treacă rampa doar datorită meritului de a fi sincer şi evident, a inspirat auditorilor mei o campanie de presă fără urmare, dar nu fără efect pentru aprovizionarea „soldatului" român, opus cauzei proprietarilor şi ofiţerilor. Nu omisesem să beau cu aceşti germanofili în cinstea victoriei solidare (!) a democraţiei ruse şi a democraţiilor aliate. Nu ştiu în ce măsură s-au combinat mustrările de conştiinţă şi recunoştinţa stomacurilor pentru trimiterea la Iaşi a cîtorva trenuri cu cereale. Dacă menţionez acest miracol, anume prefacerea vinului de Champagne şi a ficatului de Périgord în grîu, o fac pentru a da un exemplu cu privire la ceea ce ar fi putut face folosirea aceleiaşi metode pe o scară mai largă, cînd criza rusească era mai puţin acută, ca să-i modifice cursul.

În ziua plecării mele, mi se arătară, în gara Odessa, nişte încărcături de grîu cu destinaţia România. Intendenţii din misiunea noastră militară le însoţeau pentru a evita să fie deviate spre Constanţa în folosul nemţilor, pe care ruşii îi aprovizionau mai bucuros decît pe aliaţii lor.

„Rumcherodul" informîndu-mă că erau locuri rezervate pentru mine şi tovarăşii mei de drum într-un tren care se îndrepta spre Iaşi, m-am încrezut mai puţin în asigurările acestuia decît în talentul „tehnicianului meu pentru călătorii anevoioase", André Iagerschmidt, şi bine am făcut. Priceperea lui mi-a întrecut aşteptările. Pe peronul gării, am constatat că trenul meu, inclusiv locurile rezervate pentru mine, era tixit de dezertori nerăbdători să se întoarcă acasă. Erau ca ciorchinii pe acoperişurile,

pe treptele, pe tampoanele vagoanelor. Trebuie ştiut că Rusia fiind o ţară de şes, netedă, deci fără tuneluri, călătorii de pe acoperiş nu riscă să fie decapitaţi. Anumiţi călători, ofiţerii, erau însă supuşi altor riscuri.

Surîzător, Iagerschmidt mă anunţă că toate lăzile mele, uşurate de conţinutul lor de şampanie şi ficat de gîscă, sînt în vagonul de bagaje sub paza a doi oameni cu baioneta la puşcă. Apoi mă conduse la un superb vagon de dormit ce-mi era rezervat şi a cărui intrare era păzită de un pichet de zece oameni, tot cu baioneta la puşcă. Cum mă miram că eram tratat la fel de bine ca un comisar al poporului şi că acest vagon superb nu era invadat ca celelalte, el mi-a explicat că, printr-o răstălmăcire potrivită împrejurărilor, inscripţia *internationale* de pe vagon, tradusă în ruseşte şi izolată de context (Compagnie *internationale* des wagons-lits), însemna pentru cetăţenii soldaţi că acest vagon, rezervat unui important personaj din Internaţionala proletară, era inviolabil. Deoarece mai erau numeroase cuşete libere după ce mă instalasem împreună cu cei trei tovarăşi de drum ai mei, l-am rugat pe comandantul de Belloy să le ofere acelor ofiţeri ruşi pe care-i cunoştea şi care plecau. Se poate ca asta să le fi salvat viaţa.

A doua zi dimineaţă, în unele gări, am întîlnit numeroase transporturi de grîu românesc expediat în Rusia. Se încrucişau cu trenurile cu grîu rusesc a căror expediere în România o obţinusem. Comandantul de Belloy, care cunoştea Rusia mai bine ca mine, nu se mira nici de această incoerenţă, nici de acest jaf.

În alte gări, în timpul lungilor opriri, un spectacol mai dureros ne lămurea asupra fraternităţii claselor în noua Rusie. Soldaţi şi ofiţeri coborau ca să-şi dezmorţească picioarele şi să prade bufetele. Beţi, poate fără metaforă, îmbătaţi fără îndoială de vodcă ideologică de marcă germană, unii oameni îi înjurau pe ofiţerii pe care-i recunoşteau cu toate că nu purtau însemnele lor. Trecînd de la sudălmi la lovituri, unii smintiţi îi loveau în cap cu buşteni groşi, stivuiţi în toate gările ruseşti pentru locomotive.

O insuliţă de onoare într-un ocean de noroi. — În secolul al XVIII-lea, un diplomat transferat din Prusia în Austria scria:

„Sosind de la Berlin la Viena, mi se pare că ies dintr-un grajd şi că intru într-un salon." Regăsind la Iaşi, chiar în zilele cele mai întunecate, lumină şi aer curat, m-am crezut pe o altă planetă, într-un salon, cel al elitei româneşti, soră prin cultură cu elita franceză, într-o tabără ordonată, unde armata română trata misiunea noastră militară ca pe o soră mai mare, şi chiar într-un templu, cel al virtuţilor cele mai rare, dar cele mai obişnuite la Iaşi, unde toate clasele societăţii dădeau exemplu: eroism fără trufie, credinţă fără slăbiciune şi fără vorbe mari, seninătate în sacrificiu, virtuţi pure ca roua de pe culmi.

Totuşi, Rusia nu se lăsa uitată. Umbra ei de moarte se întindea şi în fiecare zi apăsa mai mult asupra a ceea ce rămăsese din România.

La Iaşi, alertele se înmulţeau o dată cu atentatele organizate împotriva familiei regale şi guvernului de către agenţi germani, cu concursul trupelor ruseşti în descompunere. Generalul Şcerbacev, care nu recunoscuse guvernul „maximalist" după căderea lui Kerenski, pierdea ultimele rămăşiţe ale autorităţii sale şi se găsea el însuşi expus atentatelor majorităţii „bolşevizate" a trupelor sale.

În cursul lunii noiembrie, am fost trezit în toiul nopţii şi anunţat că vecinul meu, comandantul şef al armatelor ruseşti, mă aştepta în biroul meu, alături de camera mea de culcare, pentru o comunicare foarte urgentă. Fără a pierde timp pentru a-mi schimba pijamaua cu o ţinută mai protocolară, m-am grăbit să merg la el. Foarte demn şi foarte calm, mi-a spus următoarele:

— Chiar acum am aflat din sursă sigură că o coloană de dezertori înarmaţi se îndreaptă spre Iaşi pentru a da foc casei mele şi a mă arde de viu, dacă mă găsesc acolo. În situaţia în care se află Rusia, viaţa nu mai are nici un sens pentru mine, dar furia revoluţionară nu poate fi îngrădită şi dacă găseşte cîmp liber, nu voi fi singura victimă, cu atît mai mult cu cît principala învinuire pe care mi-o aduc aceşti nebuni este lealitatea mea faţă de aliaţi, inclusiv România. Vin să mă sfătuiesc cu dumneavoastră asupra măsurilor ce trebuie luate.

— Domnule general, nu depind de mine, ci de dumneavoastră dacă aveţi cu ce să faceţi faţă situaţiei.

— Nu am cu ce, căci nu dispun de nici o singură unitate credincioasă.

— În acest caz, vă rog să veniţi cu mine la Preşedintele Consiliului şi să-l rugaţi pe generalul Berthelot să vină şi el. Să sperăm că vor găsi soluţia problemei.

Cîteva clipe mai tîrziu ne sfătuiam toţi patru în biroul lui Brătianu. Generalul Şcerbacev i-a spus ce îmi spusese şi mie, iar între ei a avut loc următorul dialog:

— Domnule general, nu văd ce aş putea face ca să vă ajut. Dacă, aşa cum s-a întîmplat de mai multe ori, obiectivul ar fi familia regală, guvernul meu sau legaţiile aliate, trupele noastre ar fi însărcinate să-i apere, chiar făcînd uz de armele lor. Acest caz de legitimă apărare nu poate motiva nici o critică, nici măcar la Petrograd. Dar nu pot mobiliza nici un singur soldat român pentru ca să vă apere împotriva propriilor dumneavoastră trupe fără a mă amesteca în certurile interne ale Rusiei şi fără a provoca un conflict cu noii ei stăpîni. Veţi admite că nu pot să complic mai mult situaţia deja dificilă în care mă aflu, între armata germană şi armata rusă în starea ei actuală. Luînd de urgenţă dispoziţii pentru paza palatului, a ministerelor şi a legaţiilor aliate, nu pot decît să vă las grija propriei dumneavoastră paze. Aveţi măcar un regiment sigur?

— Cu părere de rău trebuie să mărturisesc Excelenţei Voastre că nu am nici unul.

— Aveţi totuşi un batalion?

— Dacă aş avea un batalion, nu v-aş cere nimic.

— O companie?

— Nici atît. Nu am nici un om sigur, nici măcar aghiotantul meu, nici ordonanţa mea. Tot ce am avut mai bun i-am trimis lui Kerenski, ceea ce nu a făcut decît să mă dezarmeze, fără a-l salva pe el.

Generalul Berthelot, care pînă acum rămăsese mut, jovial ca întotdeauna, ne scoase din încurcătură: „Este foarte simplu, garnizoana românească şi poliţia vor păzi accesul la palat, la ministere şi la legaţiile aliate, ceea ce este dreptul şi datoria lor, chiar şi din punct de vedere rusesc. Ele vor putea astfel, fără a se compromite, să tragă în asediatori, dacă trec în preajma lor.

În ceea ce priveşte domiciliul şi persoana dumneavoastră, le iau asupra mea. Este o chestiune de efect moral sau simbolic. Vă voi trimite un pichet de douăzeci de oameni, comandaţi de un subofiţer. Mă veţi scuza dacă nu pot face mai mult, dar ca simpli soldaţi nu am decît şoferi şi ordonanţe, dintre care nouă zecimi sînt pe front. Vom trîmbiţa peste tot că misiunea militară, fidelă datoriilor sale de aliată, ia sub protecţia sa Marele Cartier general al armatelor ruse de pe frontul ruso-român."

Prestigiul Franţei era atunci atît de mare, încît coloana bolşevică, cuprinzînd mai multe mii de oameni şi sprijinită de nesecate rezerve, se retrase în Rusia fără să treacă pe la Iaşi, de îndată ce află că drapelul nostru îl acoperea pe generalul Şcerbacev.

Din grandoarea sa, acest fost satrap al frontului ruso-român, această stafie a Rusiei ţariste, nu mai păstra decît înfăţişarea lui aristocratică şi în cameră, lîngă pat, un cufăr mare plin cu decoraţii ale fostului regim şi cu diplome semnate în alb de M.S. împăratul Nicolae al II-lea. El continua să le distribuie sub regimul lui Troţki şi al lui Lenin.

A doua zi după ce misiunea noastră militară îndeplinise această strălucită acţiune, regele mă convocă pentru a-mi mulţumi. După care îmi spuse: „Asta nu-i tot. Îl aştept pe colegul dumneavoastră din Anglia. Împreună cu el, sînteţi singurii doi aliaţi care îmi inspiraţi încredere. Vreau, în afară de guvernul meu, să îmi deschid inima în faţa dumneavoastră." După ce intră Sir George Barclay, ni se adresă:

„Vă rog să-mi spuneţi de urgenţă care ar fi atitudinea Franţei şi Angliei faţă de România în caz de pace separată a Rusiei sau de debandadă totală a frontului rus. De ea depinde atitudinea mea.

Dacă, în ciuda dezertării Rusiei şi a slăbiciunii Italiei*, Franţa şi Anglia confirmă angajamentele luate faţă de România proclamînd ferma lor voinţă de a le asigura executarea imediat după victoria finală, voi aduna tot ce voi putea din armata mea şi voi

* După grave înfrîngeri, Italia traversa o criză de defetism exploatată în Rusia de partizanii unei păci separate (*n. a.*).

încerca să-mi deschid cu forţa o trecere prin Rusia. Obiectivul meu ar fi să dau mîna cu cazacii şi să ajung în Persia sau, dacă se poate, pe frontul englez din Mesopotamia*.

În caz contrar, voi abdica pur şi simplu, după ce voi fi constituit un guvern germanofil, pentru a da populaţiei maximum de garanţii.

În afară de această alternativă, prevăd şi ipoteza în care Germania ar fi de acord să trateze cu mine sau cu prinţul moştenitor. Dar nu voi negocia cu ea decît cu aprobarea dumneavoastră şi după confirmarea angajamentelor luate faţă de mine."

Noi am răspuns în numele nostru personal că, după imensele sacrificii ale României, Franţa şi Anglia se simţeau mai mult ca oricînd legate de ea, în conformitate cu tratatul nostru. Însă regele dorea să primească această asigurare oficială în numele guvernelor noastre. El voia să vadă asociindu-se la această declaraţie şi Statele Unite, al căror rol precumpănitor în viitoarea pace se putea presimţi, dacă nu aderînd la tratat, cel puţin în termeni care să implice sprijinul lor în vederea realizării idealului naţional al României. Informat de noi în legătură cu această dorinţă, colegul nostru american, domnul Vopicka, o comunică guvernului american, avizînd-o favorabil. El apăra împreună cu noi cauza României din spirit de echitate şi pentru că o considera ca solidară cu cea a ţării sale de origine, Cehoslovacia.

În ceea ce-l priveşte, Preşedintele Consiliului, imediat ce se convinse că era imposibil pentru guvern şi armată să se retragă în Rusia sau prin Rusia, ne declară:

„Mă adresez numai dumneavoastră pentru că sînteţi singurii prieteni siguri ai României. Mă voi întreţine şi cu colegul dumneavoastră din Statele Unite, dar sînt lucruri pe care nu vreau să vi le spun decît dumneavoastră.

---

* Ofiţeri din misiunea noastră detaşaţi în regiunea cazacilor de pe Don sperau să obţină concursul lor pentru realizarea acestui proiect. Pentru a nu spori îngrijorările suveranului şi spre a putea păstra ipoteza, foarte fragilă, că se va ameliora situaţia în Rusia, am crezut că era mai bine să nu-i comunic rezultatul descurajator al recentei mele anchete la Odessa asupra şanselor unei asemenea întreprinderi (*n. a.*).

Ţin, înainte de toate şi orice s-ar întîmpla, să păstrez solidaritatea cu aliaţii mei. În ceea ce mă priveşte, eu nu voi semna nici pace separată, nici capitulare, dar pot, înainte de a mă retrage, să dau un sfat regelui. Trebuie oare, dacă prelungirea luptei ar apărea aici ca un sacrificiu inutil, să ne supunem inevitabilului? Trebuie oare, dimpotrivă, să luptăm pînă la ultimul om, cu riscul să vedem nimicit tot ce mai rămîne din ţara mea?"

Brătianu, cu ochii plini de lacrimi rostind aceste ultime cuvinte, ne rugă stăruitor să-i spunem părerea noastră.

Gravitatea răspunsului ne obliga să-l supunem guvernelor noastre, singurele în măsură să-l formuleze după datele unei situaţii generale, pe care o cunoşteau mai bine ca noi.

Relatînd această conversaţie într-o telegramă „identică" adresată Parisului şi Londrei, pentru a lumina hotărîrile guvernelor noastre, textul nostru exprima părerea următoare:

„Spiritul de disciplină şi de sacrificiu de care a dat deja dovadă armata română în împrejurările cele mai disperate ne-ar permite să mai contăm încă o dată pe ea, pentru a reţine importante forţe inamice, atîta timp cît va fi aprovizionată. Totuşi, ne-am putea îndoi de această rezistenţă în condiţiile morale şi materiale în care s-ar produce. Pe de o parte, ar fi o luptă deznădăjduită pe un front al cărui spate devastat ar fi prada a cinci sau şase sute de mii de jefuitori ruşi înarmaţi. Pe de altă parte, acest sacrificiu suprem nu ar avea alt scop imediat decît acela de a uşura situaţia unor aliaţi puternici, care nu au ştiut să scape România de dezastru după ce au tîrît-o în cele mai dureroase încercări. Nu am risca oare să o pierdem pe vecie dacă solidaritatea ei cu noi ar fi atît de scump plătită, mai ales că, spre deosebire de Belgia şi Serbia, ea a intrat de bună voie în război?

Viitorul cauzei noastre comune în România ar fi cu mai multă certitudine ocrotit, dacă, în ziua în care va deveni evident că lupta dusă în continuare nu ar avea alt rezultat decît să prelungească agonia armatei şi să o expună unei capitulări fără condiţii, guvernul român, de acord cu aliaţii, ar demobiliza armata după ce va fi distrus tot armamentul. În acest caz, noi socotim că menţinerea regelui, sau cel puţin a dinastiei şi a guvernului

actual, cu condiţia ca inamicul să consimtă să trateze cu ei, ne-ar oferi maximum de garanţii.

Din cauza incertitudinii şi incoerenţei situaţiei din Rusia, este prudent să includem în prevederile noastre o astfel de situaţie încît, cu toate că ar părea disperată la început, ea să poată fi restabilită datorită Japoniei şi Statelor Unite."

Pentru a nu fi învinuiţi că descriem răul fără a indica şi leacul, dacă mai exista vreunul, noi ceream stăruitor un anumit număr de măsuri adaptate la toate ipotezele şi de natură să amîne, dacă nu să înlăture, o nouă catastrofă.

În defavoarea Antantei, nu voi osteni niciodată înşirînd toate dovezile neobositei sale inerţii. Totul se petrecea ca şi cum ar fi vrut să facă jocul imperiilor centrale, mai întîi încurajînd nechibzuit Revoluţia rusă, apoi prefăcîndu-se prosteşte a fi convinsă, contrar oricărei evidenţe, pentru motive de politică internă, că servea cauza noastră.

Învinuirile le aduc Antantei, nu Franţei, de care nu depindea să o însufleţească şi să i se substituie pe întregul front şi care era singura ce încerca să facă ceva folositor cu misiunea noastră militară pe frontul ruso-român. Am fi vrut ca aliaţii noştri să ne urmeze exemplul în celelalte sectoare ale frontului, Franţa singură neputînd depune peste tot acelaşi efort. Şi cînd această soluţie deveni insuficientă înainte să fi fost încercată, noi preconizam ceea ce numeam recursul la chirurgie: instalarea de voie sau de nevoie a cîtorva divizii japoneze în punctele cele mai primejduite. Astfel, spre mirarea Istoriei, Occidentul ar fi fost apărat împotriva avangardei Asiei de ariergarda ei. Acest proiect care ar fi fost uşor de realizat, potrivit statului nostru major, nu a fost niciodată studiat în plan politic. Nu ştiu pentru ce.

Iată încă un paradox: printre toate puterile Antantei, Franţa, cu mult cea mai democratică şi mama revoluţiilor, era singura care lupta împotriva fiicei ei, revoluţia rusă, la îndemnul membrului cel mai revoluţionar al guvernului nostru. Dacă acesta nu ar fi murit, nu aş menţiona această patriotică „trădare" care, în ipoteza cea mai favorabilă, l-ar expune la „epurare". Obişnuit să nu primesc de la guvernul meu ceea ce ceream, am fost foarte mirat cînd am primit ceea ce Parisul acorda cel mai puţin bucu-

ros: bani. La cererea lui Albert Thomas, care ne văzuse lucrînd la Iaşi şi, înapoiat din Rusia, îşi reluase în posesie ministerul Armamentului, mi se deschise un credit pentru contrapropagandă revoluţionară. De altfel, nu m-am folosit de el, nu din scrupul revoluţionar, ci pentru că misiunea noastră militară dispunea deja din enormul buget al Războiului de credite aproape nelimitate şi mă consulta întotdeauna asupra folosirii lor.

După această contribuţie la istoria coaliţiilor, iată una la istoria revoluţiilor. În decembrie 1917, după lovitura „maximalistă" din noiembrie, comitetul „cadeţilor" (sau girondinii), refugiat la Odessa, exprima următoarea opinie despre „maximalişti" (sau iacobini), într-o declaraţie publică:

„Pe treapta de anarhie la care a coborît Rusia, şi în timp ce singurul sentiment unanim al ţării este dorinţa de pace, partidul cadet însuşi este silit să preconizeze pacea şi chiar să o dorească. Această pace va fi ruşinoasă şi ne va ruina. Noi vrem să ne păstrăm cel puţin vieţile şi bunurile, *noi preferăm să fim nemţi, chiar robi nemţi, decît cafri. Rusia va deveni India germană,* dacă aliaţii nu trimit acolo forţe suficiente pentru a coaliza elementele de rezistenţă izolate şi incapabile să se organizeze singure."

Transmiţînd acest apel al cadeţilor ruşi prin telegramă la Paris, îl comentam, de acord cu colegii mei, în termenii următori:

„Este evident că Rusia este incapabilă să reacţioneze prin ea însăşi. Dacă acţiunea interaliată, pentru care, pînă acum, numai Franţa a dat exemplul, nu se exercită puternic şi imediat, vom vedea într-o bună zi trupe ruseşti luptînd pe frontul occidental sub drapelul german.

Înaintarea masivă a nemţilor şi importanţa poziţiilor pe care le ocupă fac lupta dificilă, şi ea va deveni imposibilă, dacă aliaţii o mai amînă.

Acţiunea financiară şi trimiterea de misiuni sînt mijloace necesare, dar insuficiente. Se consideră că numai un corp expediţionar poate să aducă un sprijin solid acţiunii interaliate şi reorganizării ţării."

La rîndul său, generalul Şcerbacev era de părere că „trimiterea imediată a unui corp interaliat în Rusia ar constitui o forţă

nu numai materială, ci mai ales morală, al cărei efect ar fi considerabil". Comunicînd acest aviz guvernelor noastre printr-o telegramă „identică" din 2 decembrie 1917, noi adăugam: „Experienţa pe care o avem cu trupele ruseşti şi observarea situaţiei ne demonstrează temeinicia acestei păreri." Ea avea mai multă valoare decît cea a cadeţilor. Nici „menşevic", nici „bolşevic", ci exclusiv militar, generalul Şcerbacev era, fără îndoială, membrul cel mai leal şi mai clarvăzător din fostul stat major rus.

Girondinii[14] ruşi, care, după exemplul dat de ai noştri se înşelaseră atît de mult la începutul revoluţiei, nu se mai înşelau asupra urmărilor ei. La Iaşi, unde-i observam mai de aproape, măsuram virtutea regeneratoare a „noii ordini" după dezmăţul anarhiei cu cortegiul ei de crime: trădare, jafuri, violuri, asasinate. Ştiam din rapoartele agenţilor noştri din toată Rusia meridională că, departe de jandarmul român, teroarea domnea acolo mai complet şi prin procedee şi mai cumplite. La Petrograd, Lenin şi Troţki conduceau balul, fără să uităm şi valsul falsurilor şi al fabulelor neobrăzate pe care le răspîndeau în lume. Iată o mostră destinată special pentru Iaşi: la 2 decembrie reprezentantul lui Lenin în Stavka îi telefona generalului Şcerbacev, pentru a-i oferi comandamentul suprem al armatelor ruse cu misiunea să facă pace. El menţiona o telegramă cifrată, care ar fi fost primită de reprezentantul armatei italiene şi afirma că aliaţii nu ridicau nici o obiecţie împotriva unei păci separate a Rusiei. „Eu ştiu foarte bine, ne spuse generalul, că această telegramă este imaginară sau constituie un fals, dar ca să am o acoperire faţă de armată, vă rog să-mi confirmaţi oficial că această telegramă, dacă există, este în contradicţie formală cu deciziile guvernelor dumneavoastră." După metoda bolşevică, în această uriaşă minciună se introducea un dram de credibilitate, exploatîndu-se curentul defetist care exista în Italia.

Atîta abjecţie ne revolta la Iaşi mai mult ca oriunde, prin contrastul cu înălţimea morală la care se ridicau suveranii, gu-

---

[14] Girondini: Grup politic de centru în timpul revoluţiei franceze (1791). Se ridică împotriva masacrelor din septembrie. Scoşi în afara legii, un mare număr dintre ei au fost ghilotinaţi. Autorul desemnează aici prin acest termen partidul moderat al revoluţionarilor cadeţi.

vernanţii şi soldaţii români pe măsură ce, prin trădarea rusească, situaţia lor devenea mai îngrijorătoare. Un rafinament de disciplină şi de noblețe face din acest petic de Moldovă „o insuliţă de onoare într-un ocean de noroi", după cum spuneau reprezentanţii aliaţi şi din ce în ce mai mulţi ofiţeri ruşi, care fugeau de noroi pentru a se refugia în insuliţă.

VII
ÎN BEZNA PĂCII

Descompunerea armatei ruse şi armistiţiul. — Imediat ce au preluat puterea, la 17 noiembrie, Lenin şi Troţki, printr-o radiogramă adresată lumii, au propus un armistiţiu şi au început tratative de pace.

La Iaşi, comandantul frontului ruso-român, Şcerbacev, a refuzat să recunoască autoritatea lui Krîlenko şi nu se considera obligat să recunoască armistiţiul acestuia. Dar, capitularea avusese parte de o publicitate mondială şi nu o putea ascunde trupelor sale care, potrivit noului statut al armatelor ruse, îşi destituiau ofiţerii, îi degradau, îi arestau, cînd nu-i măcelăreau, şi-i înlocuiau cu şefi aleşi din mijlocul lor.

Cu o lealitate vrednică de laudă, Şcerbacev îşi prezentă intenţiile guvernului român şi reprezentanţilor aliaţi: „Eu pot renunţa la comandamentul meu, ceea ce nu ar fi un mare sacrificiu, dat fiind ce s-a ales de el. Dacă aş demisiona, voi fi probabil asasinat, şi nici asta n-ar fi un mare sacrificiu pentru mine. Dar atunci, succesorul meu, numit de soldaţi, va semna o capitulare fără condiţii, şi o va semna pentru întregul front, inclusiv pentru armata română. Mai am încă, cel puţin aşa sper, destul prestigiu pe lîngă Mackensen, pe care-l cunosc personal, pentru a discuta cu el şi a salva ce mai poate fi salvat. Am doar o putere negativă, aceea de a limita răul, ceea ce totuşi nu este de neglijat într-o situaţie atît de catastrofală. De exemplu, cum bine ştiţi, nu pot obţine de la soldaţii mei să mă apere dacă sînt ameninţat cu moartea de camarazii lor. Cu atît mai puţin îi pot obliga să lupte. Dar, negociind eu însumi armistiţiul, pot obţine să nu părăsească frontul cu toţii şi astfel pot cîştiga timp. În schimb, dacă mă

eschivez, cea mai mică presiune a inamicului va provoca o debandadă generală, încercuirea armatei române şi invazia Moldovei."

La 3 decembrie, Şcerbacev îi comunica lui Mackensen intenţia de a intra în tratative cu el. Ce va face România? Vrînd, nevrînd, armistiţiul o angaja şi pe ea. Încă de la 29 noiembrie, Brătianu, pe care-l prevenisem că Clemenceau nu va admite niciodată cazul de forţă majoră pentru a justifica încheierea armistiţiului românesc, îi adresase un memoriu expunîndu-i criza foarte complexă în care se zbătea ţara şi implorîndu-l să nu se îndoiască niciodată de sentimentele sale şi ale României. Potrivit reprezentantului său la Paris, domnul Antonescu, „Tigrul", care nu se înduioşa uşor, mărturisise că „soarta României îi stoarce lacrimi".

La rîndul nostru, pentru a permite guvernelor noastre să se consulte din timp asupra atitudinii ce o vor lua, miniştrii Angliei, Italiei, Statelor Unite şi eu însumi nu conteneam, prin telegrame mereu „identice", să cerem de urgenţă instrucţiuni în eventualitatea unei fatalităţi prea lesne de prevăzut. În acelaşi timp, nu uitam să semnalăm că, potrivit părerii unanime a misiunilor noastre, agravarea rapidă a haosului din Rusia făcea ca evacuarea armatei române acolo să devină imposibilă. Cunoscînd sentimentele regelui şi ale lui Brătianu, nu pregetam să garantăm pentru ele. Insistam asupra marelui interes de a arăta că avem încredere în România, pentru a dejuca o campanie de propagandă din ce în ce mai intensă împotriva aliaţilor, cu atît mai periculoasă cu cît era mai lesne de făcut şi mai justificată.

Nu era singurul caz în care ceream instrucţiuni fără să le primim şi cînd evenimentele la capătul frontului interaliat o luau înaintea deciziilor din capitalele noastre. Numai iluziile alergau repede şi erau de durată, ceea ce va costa nenumărate vieţi tinere. Noi nu am putut împrăştia acea iluzie foarte persistentă, inspirată, chiar după primele fapte care au dezminţit-o, de asigurările satisfăcătoare şi, după părerea mea, sincere, ale lui Miliukov. Degeaba repetam că în Rusia, mai mult ca oriunde, liberalismul nu poate fi decît o boală a copilăriei revoluţiei. Un regim

liberal, care în Rusia se sprijinea doar pe vid, nu putea, din primul avînt, decît să cadă şi să se sfărîme.

Pe cadavrul acestui copil născut-mort înflori o nouă iluzie, tot atît de absurdă şi de persistentă, iluzia că separatismul zămislit prin descompunerea Rusiei ne va aduce noi aliaţi. Această iluzie, cultivată în Occident de cîţiva aventurieri plătiţi de Germania şi întreţinută din fondurile propagandei acesteia, creştea îndeosebi în ce privea Ucraina şi regiunile alăturate, la care rîvnea imperialismul german, încurajat de acest separatism. Din această combinare a separatismului cu imperialismul, pe baza principiului naţionalităţilor, se aştepta un „dinamism" războinic şi „tînăr" prin aceste patruzeci de milioane de „ucraineni", ce împărtăşeau împreună cu toţi ruşii defetismul mai mult ca bolşevismul. Se spunea că focul sacru, stins la Petrograd, se va aprinde la Kiev.

Ucraina, ca întreaga Rusie meridională, aflîndu-se în cîmpul nostru de observaţie, repetam, zadarnic însă, că potrivit rapoartelor concordante ale tuturor agenţilor noştri şi declaraţiilor noului său guvern „independent" (de fapt creat de Germania), „Rada" de la Kiev voia pace imediat şi cu orice preţ. Guvernele noastre, cele mai luminate ale universului, erau mai dispuse să-i creadă pe agenţii germani camuflaţi în ucraineni şi plătiţi să-i înşele, decît pe propriii lor reprezentanţi diplomatici de la faţa locului, plătiţi să le spună adevărul.

Guvernele noastre nu ne credeau, sau se prefăceau că nu ne cred, nici atunci cînd, cerîndu-le instrucţiuni, îi anunţam că încheierea unui armistiţiu pentru armata română era la fel de inevitabilă şi iminentă ca pentru armatele ruse de pe acelaşi front.

În mod spontan, fără ca noi să exercităm vreo presiune, guvernul şi comandamentul român se străduiau, în aceste tratative, să-şi apere interesele şi să despartă cauza lor de cea a Rusiei. Cele două armistiţii nu trebuiau să aibă vreo legătură decît în ceea ce priveşte condiţiile de durată. La 4 decembrie, un consiliu de miniştri, prezidat de rege, hotărî în unanimitate că armistiţiul impus de un caz de forţă majoră, adică de trădarea Rusiei, trebuie să formuleze precizări pentru viitor, păstrînd un caracter exclusiv militar. Pentru a nu se implica personal, regele a trecut

generalului Prezan comanda armatei române. Delegaţia română va fi independentă de delegaţia rusă, care totuşi se va consulta cu ea pentru a limita pe cît posibil consecinţele capitulării lui Krîlenko în celelalte sectoare ale frontului. Şcerbacev mai păstra încă destulă autoritate pentru a-şi obliga delegaţii să declare că nu se consideră legaţi de semnătura lui Krîlenko şi că tratează în numele unui front independent.

Armistiţiul a fost semnat la 9 decembrie. Proclamarea lui a fost primită cu o bucurie fără margini în lagărul austro-german şi a provocat scene de fraternitate cu chefuri şi dansuri germano-ruse. Numai Şcerbacev rămînea demn, dar într-o situaţie paradoxală: el nu-l recunoştea nici pe Krîlenko, nici guvernul sovietic, care la rîndul lor nu-l recunoşteau. După ce se folosise de el pentru a semna armistiţiul, nici armata nu-i recunoştea autoritatea şi îi reproşa colaborarea cu guvernul român şi cu reprezentanţii Antantei. Soldaţii lui nu mai ascultau de nimeni, nici măcăr de şefii bolşevici pe care tot ei îi numiseră. Toţi ofiţerii ruşi care nu se alăturaseră noului regim căutaseră de mult adăpost în armata română. Frontul, atît de fragil chiar de la începutul revoluţiei, cu grupuri şi mici unităţi din ce în ce mai numeroase care dezertau, se prăbuşi deodată pe sectoare întregi.

Toate drumurile Moldovei erau înţesate de dezertori, de jefuitori care luau trenurile cu asalt şi-i obligau pe mecanici, ameninţîndu-i cu moartea, să le îndrepte spre Rusia. Unităţi înarmate încercau să năvălească la Iaşi pentru a proclama republica şi a-i măcelări pe suverani, pe Şcerbacev şi pe reprezentanţii aliaţi. Brătianu simţea o silă adîncă la ideea de a folosi armata română împotriva ruşilor, cu riscul ca, deschizînd un conflict oficial şi general cu guvernul lor, să provoace distrugerea a ceea ce rămînea din România, sau cel puţin să ducă la o ruptură ireparabilă între ea şi Rusia. Dar iată că riscul acţiunii cîntărea prea puţin pe lîngă certitudinea că acel al inacţiunii va avea acelaşi rezultat, şi imediat.

În timp ce optsprezece divizii româneşti mai disciplinate ca oricînd îşi extindeau flancurile şi îşi reduceau adîncimea pentru a ocupa tot frontul din Bucovina pînă la mare, toate rezervele erau mobilizate împotriva hoardelor ruseşti care încercau

din nou să atace Iaşul. Trecuse vremea cînd un pichet de soldaţi francezi, comandaţi de un subofiţer, era de ajuns ca să-i respingă. Sub acţiunea propagandei germane, prestigiul Franţei se prăbuşea ca un simplu front rusesc. De-acum încolo, numai datorită unei gărzi româneşti putu Şcerbacev să scape de ucigaşi. Poliţia română îi arestă pe toţi membrii comitetelor celor mai înflăcărate. Ruşii, fie dezertau abandonîndu-şi artileria şi vînzînd tot ceea ce se poate vinde — cai, maşini, echipamente, alimente —, fie, în mase compacte de zece sau cincisprezece mii de oameni cu tunuri, încercau să-şi deschidă drum spre Iaşi, pentru a instala acolo bolşevismul. Ei se loveau mereu de trupele române care nu se lăsau rugate şi intrau în luptă 1 contra 10, 20 sau 30. Un corp de armată rus, după ce a pierdut mai mulţi oameni răpuşi de gloanţele românilor decît a ucis români cu obuzele sale, s-a predat unui batalion român, care l-a dezarmat şi l-a expediat în Rusia. Alte unităţi ale acestei armate formidabile de un milion de oameni s-au predat austro-germanilor fără să lupte, pentru a scăpa de unităţile de rezervă româneşti, înşirate pe drumul spre Rusia.

Ca să menţină pe cît posibil ficţiunea tutelară a unei simple colaborări cu Şcerbacev avînd scopul de a asigura ordinea în armata sa, Brătianu a recrutat cu bani grei o slabă figuraţie de soldaţi ruşi, mereu aceiaşi, aşezaţi la vedere în primul rînd al românilor.

La sfîrşitul lui decembrie, mai precis în ziua de 28, la Iaşi, aflat la adăpost de o lovitură bolşevică, a avut loc, ca şi cum totul ar fi fost normal, deschiderea Parlamentului. În discursul tronului, regele nu a făcut nici o aluzie la armistiţiu şi a prevăzut continuarea războiului, vorbind de dureroasele sacrificii care vor mai trebui făcute.

Mînia lui Clemenceau. — La Paris, „Tigrul", care se înduioşa pînă la lacrimi faţă de martiriul României, întîmpină vestea armistiţiului cu răcnete împotriva regelui, împotriva lui Brătianu şi, mai ales, împotriva mea.

La Paris, şi în toate capitalele „marilor aliaţi", ca întotdeauna în toate statele democratice, evenimentele de război nu erau

apreciate după importanţa lor la faţa locului, ci după efectul lor asupra opiniei publice şi parlamentare. Înainte de toate trebuie să ai un „comunicat" bun. Or, armistiţiul românesc oferea un „comunicat" catastrofal, cu atît mai mult cu cît opinia publică, înşelată de optimismul oficial asupra situaţiei frontului oriental, nu era pregătită pentru asemenea ştire. De la începutul războiului, era primul armistiţiu încheiat de un suveran aliat, în pofida clauzei care excludea orice tratative separate cu inamicul. În loc să-l considere, cum cerea bunul simţ, ca o consecinţă inevitabilă a păcii de la Brest-Litovsk, enorma trădare a Rusiei era privită cu cea mai mare indulgenţă. În cazul acesta, o mare victorie morală nu compensa oare dezastrul militar? Cum să consideri că plăteşti un preţ prea ridicat pentru triumful democraţiei în cel mai mare imperiu al lumii? Dar România asta care-şi păstrează regele fără să facă revoluţie, ce scandal!

Însă vina nu este a mea. De ce oare „Tigrul", dezlănţuit împotriva mea, îmi cere capul? Trebuie să spun că Brătianu, pentru a se acoperi în plan internaţional şi a proteja viitorul raporturilor ţării sale cu aliaţii, le ceruse reprezentanţilor lor de la Iaşi să-i adreseze o scrisoare prin care recunoşteau ceea ce la faţa locului sărea în ochi: că România, după ce luptase eroic pînă la limita imposibilului, era constrînsă de trădarea rusească la nevoia absolută să depună provizoriu armele şi că, drept urmare, armistiţiul nu putea dăuna angajamentelor noastre faţă de dînsa. „După cum vedeţi, ne spunea Brătianu arătîndu-ne rănile nefericitei sale ţări, îl am pe duşman în faţă, în jurul meu, în spate, la mine în ţară, împiedicînd orice comunicare cu dumneavoastră, singurii mei prieteni. Ce vreţi să fac?" Deoarece nu ne-am crezut datori să răspundem: „Sacrificaţi-vă ultimul soldat", eu însumi şi colegii mei aliaţi am semnat fără a şovăi scrisoarea cerută de Brătianu. Chiar eu o redactasem.

Asta, „Tigrul" nu-mi iertа. Mîniat la culme, mi-a adresat o telegramă pentru a mă „dezavua" în numele guvernului şi a mă avertiza că voi avea de dat socoteală pentru atitudinea mea. Contrar tuturor uzanţelor care rezervau ministrului Afacerilor Externe corespondenţa cu reprezentanţii noştri în lume, primeam pentru prima şi ultima oară o telegramă oficială prevăzută cu

altă semnătură, cea a Președintelui Consiliului, ministru de Război. Era oare pentru a da mai multă pondere acestei dezavuări brutale, sau pentru că ministrul meu, Pichon, totdeauna foarte binevoitor față de mine, dar terorizat de „Tigru", refuza să mi-o aplice? Tonul amenințător al lui Clemenceau îmi promitea oare, în afară de revocare, tribunalul suprem sau consiliul de război? Mă resemnam ușor la ideea să fiu pus în disponibilitate peste cîțiva ani pentru intransigență, dar mă revoltam la gîndul că puteam fi revocat pentru „defetism". Cum nu puteam să intru în polemică cu Clemenceau prin telegramă, printr-o scrisoare particulară adresată lui Berthelot, care lucra cu „Tigrul" în fiecare zi, îmi justificam atitudinea invocînd-o pe cea a colegilor mei. Puteam oare să mă țin la o parte într-un astfel de caz, cînd Franța era mai răspunzătoare de intrarea României în război decît oricare altă putere, fără să ne înstrăinăm de această țară în care ne bucuram de o situație privilegiată? Trebuia oare Franța singură să pretindă sacrificiul suprem, imposibil de obținut de la oricare țară, și care ar fi fost de altfel cu totul inutil?

Philippe Berthelot mi-a răspuns că acest argument nu-l dezarma pe Clemenceau, toată lumea știind la minister că îi aveam pe colegii mei aliați „în buzunar" și că ei semnau tot ce voiam fără să discute. O părere prea măgulitoare pentru mine și nu îndeajuns pentru ei. În această scrisoare concepută în termeni foarte prietenești și unde-și atribuia meritul de a-mi pleda cauza pe lîngă Președintele Consiliului de Miniștri, Berthelot adăuga, ceea ce îmi inspira oarecare îndoială în privința puterii de convingere a pledoariei sale, că acei colegi care mă văzuseră la treabă în Maroc, în împrejurări tot atît de critice, se mirau că nu reușisem să-l conving pe rege să se retragă cu armata în Rusia, unde, spunea tot Berthelot, ar fi intrat „ca o călăreață de circ trecînd printr-un cerc de hîrtie". Nici nu încercasem, dată fiind părerea unanimă a reprezentanților militari ai Antantei la Iași. „Nici unul nu s-ar mai întoarce", spuneau ofițerii noștri. Armata română ar fi fost absorbită în haosul rusesc, așa cum fuseseră diviziile sîrbești de la Odessa în prima fază, oarecum benignă, a acestui haos. Soldații români nu s-ar mai fi întors, după cum nu se întorsese nici tezaurul românesc, încredințat lealității guvernului

revoluționar care, printr-un proces verbal în toată regula, se angajase pe onoarea sa și sub garanția puterilor aliate să aibă grijă de el și să-l restituie României.

Nu se vede cum ar fi profitat Antanta de un asemenea sacrificiu, presupunînd că, pentru a-i da lui Clemenceau prilejul unui comunicat care, pe moment, ar fi fost avantajos pe piața internă, România ar fi fost de acord să se sinucidă. Pentru aliații săi, pericolul era însă mult mai limpede: în virtutea armistițiului, țara rămînea tăiată în două pînă la sfîrșitul războiului, prin linia frontului inamic care reținea zece divizii germane; dimpotrivă, după plecarea guvernului și a armatei în Rusia, nemții ar fi ocupat întreaga țară preluînd uriașa cantitate de armament al armatelor ruso-române, din care cea mai mare parte va fi camuflată, iar puterile centrale puteau să constituie la București un nou guvern, devotat lor și să recruteze o armată română capabilă, prin exploatarea rusofobiei ei, să înlocuiască trupele lor din Rusia și să le facă disponibile pentru frontul francez. În locul celor cinci divizii care ar fi transportate acolo, refluxul ar aduce aici imediat treizeci sau patruzeci.

În răspunsul meu către Philippe Berthelot, în termeni calculați destinați lui Clemenceau, m-am folosit de aceste argumente și de altele de care îi voi scuti pe cititori, pentru a-i combate argumentele firave. În ciuda caracterului său bătăios, Philippe Berthelot s-a abținut să-mi răspundă. Tăcerea lui nu mă liniștea. Nu ar tăcea, îmi spuneam, dacă ar putea să mă anunțe că autoapărarea mea, pe care contam mai mult decît pe zelul lui de a-l contrazice pe „Tigru" din prietenie pentru mine, ar schimba sentimentele acestuia față de mine.

Plecarea misiunii militare. — Între timp, rapida evoluție spre maxima deteriorare a raporturilor ruso-române demonstra, dincolo de prevederile cele mai pesimiste, că exodul în Rusia meridională devenise imposibil. Într-un capitol precedent am citat numele doctorului Rakovski. Acest personaj (legal, cetățean român de origine bulgară, dar în realitate socialist internațional, plătit de imperiile centrale și viitor ambasador al Sovietelor la Londra și la Paris, arestat de guvernul român pe care-l acuza de

a fi vrut să-l execute, apoi eliberat cu forţa de soldaţii ruşi, în timpul manifestaţiilor de la 1 mai) organiza lupta împotriva „oligarhiei româneşti" la Odessa, unde guvernul bolşevic îl numise proconsul.

La 13 ianuarie, instigat de Rakovski, guvernul bolşevic l-a arestat, chiar în localul legaţiei şi în pofida imunităţii diplomatice, pe domnul Diamandi, ministrul României la Petrograd, şi l-a închis împreună cu tot personalul său în fortăreaţa Petropavlovsk, Bastilia rusească. La 14 iulie precedent, membrii acestui guvern serbaseră cu entuziasm glorioasa aniversare a căderii Bastiliei. În urma protestelor unanime şi indignate ale corpului diplomatic împotriva acestei violări a dreptului internaţional, misiunea diplomatică română şi-a redobîndit libertatea după trei zile de internare.

În acelaşi timp, la 16 ianuarie, guvernul sovietic adresă guvernului român un ultimatum, somîndu-l să dea, în 24 de ore, explicaţii asupra „atentatelor" împotriva armatelor ruse. La 26 ianuarie, o radiogramă a lui Troţki anunţa lumii că el rupe relaţiile diplomatice cu România, că-i expulza pe toţi agenţii ei, că-l declara pe Şcerbacev duşman al poporului şi îl scotea în afara legii. După cum se vede, în timp ce la Paris lumea se mira că românii, lăsaţi pradă invaziei germane, prin trădarea ruşilor, nu erau dornici de ospitalitatea acestora din urmă, dat fiind că relaţiile româno-ruse nu se inspirau din relaţiile franco-belgiene de la începutul războiului din 1914. Pentru a le oferi românilor o idee asupra tratamentului care-i aştepta la Odessa, comitetul Rakovski îi arestă pe toţi compatrioţii lor refugiaţi şi îi transportă în Crimeea cu speranţa să-i sustragă grijii noastre. Ei nu scăpară de tortură şi de moarte decît datorită ocupării Rusiei meridionale de către trupele austro-ungare şi intervenţiei colonelului canadian Boyle, căruia îi dădusem mandat să aibă grijă de ei şi care, cu o energie admirabilă, cu revolverul într-o mînă şi cu lire sterline în cealaltă, îi smulse călăilor lor.

Ca şi cum acest coşmar nu ar fi fost de ajuns, imperiile centrale profitară de situaţia din zi în zi mai disperată a României în agonie pentru a denunţa armistiţiul şi a-i impune o pace de capitulare. La 5 martie, ele consimţeau să prelungească armisti-

ţiul cu paisprezece zile, dar cu condiţia ca, în acest răstimp, pacea să se încheie pe anumite baze, din care una comporta plecarea din România a misiunii noastre militare şi a tuturor ofiţerilor puterilor cu care „împătrita Alianţă" (Germania, Austro-Ungaria, Turcia, Bulgaria) se afla în stare de război. Supunîndu-se tuturor celorlalte pretenţii, negociatorii români, din ordinul regelui, pretinseră ca imperiile centrale să dea un permis de liberă trecere pentru cei 500 ofiţeri de elită care compuneau misiunea noastră şi permisiunea de a relua armele după înapoierea lor în Franţa.

Aici interveni un episod demn de un poem epic din Evul Mediu.

Cu cîteva zile înainte de data fixată pentru plecarea misiunii noastre, am aflat că, în ciuda angajamentelor luate, inamicul plănuia să o atragă într-o cursă şi să-i facă prizonieri pe ofiţerii noştri. Regele mă convocă şi îmi spuse: „Sîntem neputincioşi şi nu putem face decît un singur gest pentru a denunţa lumii mişelia inamicului. Mai curînd decît să tolerez cea mai neînsemnată atingere la securitatea sau la demnitatea oaspeţilor mei, aliaţilor mei, ofiţerii Franţei, în fruntea celor cîteva trupe de care mai dispun voi trage spada şi vom pieri cu toţii la nevoie pentru onoarea noastră şi spre ruşinea duşmanilor noştri." Ghicind în inima şi tăcerea mea un elan reprimat de respectul pe care-l aveam pentru rangul său, îmi deschise braţele şi, după ce mă îmbrăţişă, se îndreptă şi îmi apăru ca iluminat de eroism.

În aceeaşi zi, această rezoluţie a fost ratificată de un Consiliu de Coroană, întrunit în acest scop. Nemţii au fost fără îndoială informaţi, căci îi lăsară pe ofiţerii noştri să plece fără a-i deranja. Totuşi, spre a nu-i supune ispitei de a-şi călca promisiunea la ei acasă, generalul Berthelot refuză oferta lor de a da un permis de liberă trecere pe teritoriul lor. El preferă să înfrunte anarhia rusească în locul ordinii germane. Îşi îmbarcă misiunea în cinci trenuri prevăzute cu mitraliere aşezate la vedere şi invită pe ofiţerii săi casieri să se aprovizioneze cu sume importante în ruble, dar şi în valută, franci sau lire sterline, în care revoluţionarii aveau mai multă încredere decît în propriile lor bancnote.

Într-o noapte rece de martie, în mica gară Socola, unde o pană de electricitate imprima scenei o notă fantastică, numai

la lumina lunii pe zăpadă sau, cînd luna era acoperită de nori, a torţelor purtate de soldaţii români sub casca tranşeelor, regele, regina, membrii guvernului, capii armatei, reprezentanţii aliaţi, o mulţime imensă care cînta *Marseieza,* escortau misiunea noastră care lăsa în pămînt românesc mulţi dintre membrii săi căzuţi pentru apărarea României şi gloria Franţei. În momentul în care trenurile erau gata să se pună în mişcare în strigătele de mii de ori repetate de „Trăiască Franţa"! „Trăiască România"! regele, excelent latinist, înconjurat de familia sa, îl îmbrăţişă pe generalul Berthelot, pronunţînd acea vorbă de speranţă şi mîngîiere: *macte animo*[1]. Aplecat la uşa vagonului său, generalul repetă de cîteva ori: „A bientôt!" Se va ţine de cuvînt mai devreme decît credeam. Toată lumea plîngea.

Nemţii răspunseră la această manifestare printr-o asprime sporită. După documente care au fost publicate mai tîrziu, am aflat că plănuiseră atunci să-l detroneze pe regele Ferdinand şi să-l înlocuiască cu un german, „unul adevărat".

Regina Maria, care mă primi a doua zi, îmi spuse: „În aceste vremuri atît de triste, i-am vedea cu disperare plecînd pe ofiţerii dumneavoastră dacă nu am fi hotărîţi să sperăm, orice s-ar întîmpla." Ea mai adăugă: „Aceste uniforme albastre erau ultimele bucăţele de cer pe care le mai puteau contempla românii, înainte de a intra în bezna păcii." În această beznă se zărea o singură licărire: speranţa că vom intra iarăşi în război, în clipa cînd s-ar restabili legătura între România şi armata de la Salonic.

Regele Ferdinand. — Această plecare a misiunii noastre impusă de inamic marchează punctul culminant al tragediei româneşti. Ea desăvîrşea izolarea ţării care vedea în ea singura legătură cu aliaţii ei cei mai dragi şi cel mai bun temei de speranţă.

În ceea ce mă privea, mă aflam în plină beznă, ba oficial chiar în mormînt, în neant, deoarece, dezavuat de Clemenceau, nu mai reprezentam nimic. Nu-mi comunicase încă revocarea,

[1] *Macte animo,* expresie latină avînd sensul îndemnului „Curaj!"

desigur, mă gîndeam eu, pentru că voia să lase să treacă timpul necesar ca să nu apară în ochii lumii ca o sancţiune pentru crima mea (asentimentul la armistiţiul românesc), de fapt crimă colectivă a tuturor reprezentanţilor aliaţi, care primiseră aprobarea guvernelor lor; numai al meu se împotrivea, ceea ce ar fi scos la iveală încă o neînţelegere în „Antantă". Dar, îmi spuneam eu, nu pierd nimic aşteptînd. Mă consideram deci ca un condamnat a cărui pedeapsă a fost suspendată.

După scrisorile din ce în ce mai rare pe care le primeam de la Paris prin Rusia atinsă de *delirium tremens,* Clemenceau mă menţinea provizoriu în postul meu, cu toate că nu mai eram demn de el. Lucrul se explica prin faptul că toţi colaboratorii mei diplomatici fiind obligaţi să se întoarcă în Franţa din motive de sănătate, interimatul nu putea fi încredinţat unuia dintre colaboratorii mei militari — cei cîţiva ofiţeri pe care generalul Berthelot mi-i lăsase, dar cu titlu oficios şi pe cît posibil incognito — pentru a nu permite inamicului să denunţe menţinerea lor la Iaşi ca o violare a armistiţiului. Pe de altă parte, în cazul în care comunicaţiile de acum foarte precare între Paris şi Iaşi ar fi devenit cu totul imposibile, amatorii pentru un asemenea post, mai ales după asemenea răsplată, nu erau numeroşi.

Astfel se scurseră lungi săptămîni de tăcere la Paris şi, pentru mine, de îngrijorare şi chiar de disperare, la Iaşi. Apoi, un coleg mă anunţă că datorită unei „intervenţii înalte" eram menţinut în postul meu cu toată mînia lui Clemenceau împotriva mea. Această ştire mă punea în faţa unei enigme insolubile pînă la noi ordine. O înaltă intervenţie? Din punct de vedere constituţional, nu vedeam alta decît cea a Preşedintelui Republicii, Poincaré, a cărui bunăvoinţă faţă de mine o cunoşteam, dar cel mai bun mijloc de a mi-o dovedi era să nu i-o arate lui Clemenceau care, în toate situaţiile, în loc să recunoască mărinimia cu care şeful statului îl numise în fruntea guvernului, în ciuda campaniilor lui injurioase împotriva acestuia, făcea exact contrariul dorinţelor sau sugestiilor sale.

Regele Ferdinand cunoştea situaţia, dar nu de la mine: cum i-aş fi putut-o destăinui cînd, teoretic, ea mă lipsea de orice autoritate? Regele aflase însă de ea prin reprezentantul său de la

Paris. „Cum staţi, mă întrebă el într-o zi, cu înspăimîntătorul Clemenceau? Mi se spune că lucrurile se aranjează." După ce i-am mulţumit pentru solicitudinea pe care o arăta pentru problema mea, atît de neglijabilă faţă de propriile lui dificultăţi, i-am vorbit de ceea ce mi se scria despre o „înaltă intervenţie" pe care renunţasem să o identific. „Presupun, răspunse el, că este cea a regelui Angliei. Regina şi cu mine i-am scris fiecare o scrisoare personală pentru a-l ruga să ceară la Paris, în interesul Antantei, menţinerea dumneavoastră aici. Barclay (ministrul Angliei în România) a transmis scrisorile noastre, sprijinindu-le cu un aviz foarte favorabil, motivat de faptul că, obişnuit să lucreze cu dumneavoastră în deplină încredere, n-ar fi avut aceeaşi încredere într-un nou venit." Acest excelent coleg nu-mi spusese nimic, comportîndu-se astfel ca un adevărat gentleman. Regele a aflat de la mine rezultatul „înaltei intervenţii" după care a rupt şi el tăcerea pentru a spulbera nesiguranţa mea în această privinţă. Cum spunea un ofiţer din misiunea noastră militară, „acest Sire este un Domn".

După ce alianţa engleză înlocui alianţa rusă în politica noastră externă, republica noastră îşi schimbă partenerul dar nu şi rolul. Menţinerea mea în post potrivit dorinţei Maiestăţii Sale britanice era o primă dovadă. A doua a fost, în aceeaşi epocă (mai 1918), rechemarea generalului Sarrail, cerută printr-o scrisoare a primului-ministru englez, Lloyd George, lui Ribot, preşedintele Consiliului francez. Hotărîre, dacă aşa se putea numi, luată imediat la un semn al Londrei, după ce pînă atunci fusese zadarnic cerută de interesul nostru naţional şi de reprezentanţii noştri militari sau diplomatici cei mai calificaţi. De acum încolo Anglia înlocuia pentru noi Rusia din punct de vedere diplomatic, după cum Statele Unite o înlocuiau din punct de vedere militar.

Regele Ferdinand se bucură cu atît mai mult de bunele oficii ale vărului său din Anglia în ceea ce mă privea pe mine cu cît, îmi spuse el, „este prima oară cînd obţin ceva de la el".

Regina Maria, care tocmai intrase în biroul regelui, îi întări spusele: „Sînt indignată, eu care nu mă supăr niciodată, şi regele la fel, în ciuda răbdării sale îngereşti, este la capătul răb-

dării. Acum trei luni, imediat după primul mesaj amenințător al lui Mackensen, calculat astfel încît să ne pună într-o situație disperată și să ne împingă la pace separată, regele a telegrafiat regelui Angliei: «Mă adresez, spunea el, în același timp suveranului aliat și rudei mele, pentru a-i cere un sfat.» Și eu la rîndul meu i-am telegrafiat în termeni mai puțin oficiali și mai insistenți. Regele se aștepta să primească asigurări formale, potrivit tratatului nostru de alianță în privința reîntronării sale, în caz de destituire sau de abdicare, și a participării guvernului său la Congresul de pace după victoria Antantei, asigurări pe care demnitatea sa nu-i permitea să le ceară în mod explicit și pe care, de fapt, nu le putea cere aliaților săi fără să pară că se îndoiește de buna lor credință. Noi ne miram chiar că aceștia nu ni le-au dat în mod spontan, inspirîndu-se din atitudinea germanilor față de regele Greciei care, destituit pentru că era bănuit de simpatie pentru Germania, a primit garanții asemănătoare și i s-a plătit chiar și lista civilă[2]. Totuși, el nu a suferit din cauza Germaniei ceea ce suferă România datorită fidelității față de aliații ei. Dar noi nu am primit niciodată nici un răspuns."

„Acest răspuns vi-l voi da eu, am spus, ceea ce regele George, cu toată afecțiunea pe care o poartă Majestăților Voastre, nu ar putea face. Și nu atît pentru a recunoaște cît de bine a procedat vărul din Anglia față de mine, cît ca un omagiu adevărului și pentru a atenua amărăciunea augustilor mei interlocutori români, pledam cauza sa invocînd diferența dintre situații. În ceea ce privea menținerea mea la Iași, nu era vorba decît de o chestiune de persoană. Însă confirmarea angajamentelor luate față de România punea o problemă de ordin guvernamental, care nu putea fi rezolvată decît de guvernul englez, pe cînd la Berlin, Wilhelm al II-lea rezolvase singur o problemă asemănătoare în virtutea puterii sale, de fapt absolută sub o fațadă parlamentară.

Acest refuz de a confirma angajamentele luate față de România pe cînd i se cerea să le depășească pe ale ei, și invitația,

[2] Lista civilă: într-o monarhie constituțională, lista civilă este suma alocată anual membrilor familiei regale, prin vot parlamentar, pentru acoperirea cheltuielilor acestora. Listei civile se adăugau veniturile obținute din administrația Domeniilor regale.

pe ton de somaţie, făcută suveranilor români să plece în exil pentru a evita pacea separată, fără a le asigura însă mijloace de trai, trebuie adăugat la dosarul deja voluminos al incoerenţei sau al inconştienţei interaliate. De fapt, la acest capitol, nu putusem obţine mai mult de la guvernul meu. Însă domnul Poincaré, nefiind văr cu suveranii României, aceştia nu i se puteau adresa, aşa cum s-au adresat regelui Angliei. Pentru a salva obrazul Republicii, le-am declarat, fără să fiu cîtuşi de puţin convins, că dacă nu primeau oficial din partea Franţei garanţia pe care o doreau, era pentru că ea se impunea prea puternic de la sine pentru ca să mai fie necesar să fie precizată. Tot atît de puţin convinşi ca şi mine, şi fără a mai face aluzie la regele Greciei, în afară de precedentul listei civile, mi-au mulţumit. Raportînd această convorbire la Quai d'Orsay, care se grăbi să aprobe sugestiile mele şi să le recomande Londrei, am arătat că tăcerea suveranilor în privinţa mijloacelor de a-şi ţine rangul în exil dovedeau mai mult discreţie decît indiferenţă, toată averea lor aflîndu-se în România şi în Germania.

Intervenţia regelui şi reginei în vederea menţinerii mele la Iaşi, şi mai ales faptul că organizasem la palat, cu concursul ofiţerilor francezi rămaşi la dispoziţia mea, o poliţie secretă pentru a dejuca spionajul german, împotriva căruia siguranţa română, controlată de ocupant, era inoperantă, stabileau între ei şi mine o intimitate pe care nu o comportă relaţiile normale, de cele mai multe ori pur protocolare, între suverani şi diplomaţii acreditaţi.

Regele Ferdinand este un erou dintr-o tragedie de Corneille într-o dramă de Shakespeare.

Erou al lui Corneille prin iubirea de datorie mai presus de oricare iubire. Însă datoria nu învinge fără luptă. De acolo măreţia lui corneliană. Ea se arată mai ales în hotărîrea de a intra în război, din datorie profesională, împotriva patriei familiei sale, a copilăriei sale, a amintirilor sale celor mai plăcute, a celor mai dragi prieteni ai săi. Unii colegi de-ai mei, crezînd că-mi fac plăcere, m-au întrebat cîteodată care este secretul acestei operaţii magice al cărui merit se prefăceau că mi-l atribuie mie: metamorfoza unui Hohenzollern în aliat fidel al Franţei, împotriva lui Wilhelm al II-lea. Le răspundeam: „Nu am făcut absolut ni-

mic." Nu ştiu dacă am grăbit într-un fel intrarea României în război provocînd intervenţia lui Poincaré pe lîngă Nicolae al II-lea, pentru a învinge obstrucţia birocraţiei ruseşti şi a statului său major, însă decizia regelui Ferdinand, de care depindea totul, era luată înainte de sosirea mea în România, fără altă presiune decît cea a reginei Maria şi a conştiinţei lui. El nu mi-a vorbit de asta decît după multă vreme, în intimitatea acestei *Plute a Meduzei*[3] care era oraşul Iaşi. I-am mărturisit că aveam întrucîtva o presimţire retrospectivă amintindu-mi de prima mea întîlnire cu el, singura înainte de mobilizarea armatei sale, în ziua cînd i-am înmînat scrisorile de acreditare.

Unii membri ai Consiliului de Coroană care, sub preşedinţia lui, s-au pronunţat pentru război, mi l-au descris pe suveranul lor ca pe un martir al raţiunii de stat, răvăşit de drama sa interioară, cu ochii îndureraţi, cu vocea sugrumată ca de un hohot de plîns, cu mîinile tremurînde, dar cu inima hotărîtă. El a fost cel care mi-a mărturisit că, odată sacrificiul consumat, se bucura de răsplată în seninătatea redobîndită. O seninătate destul de surîzătoare pentru a-i reînsufleţi simţul umorului. La sfîrşitul Consiliului, domnul Carp, singurul care votase pentru intrarea în război alături de Germania, îi explică astfel împotrivirea sa: „Sire, Hohenzollernii nu pot fi învinşi." „Iertare, dragă domnule Carp, răspunse regele, vă înşelaţi, chiar acum am învins eu unul: pe mine însumi."

Alinarea ce urmase după ce se hotărîse, ca după o naştere grea, nu se dezminţi niciodată. Kaiserul a venit la Bucureşti şi a ţinut un discurs răsunător, chemînd răzbunarea vechiului zeu al germanilor asupra capului lui Ferdinand şi proclamînd decăderea acestui Hohenzollern vinovat de o triplă mişelie împotriva casei sale, a patriei sale, a aliaţilor săi, dar regele rîdea cu poftă. „Sire, îi spusei eu, fără a fi prea sigur de ce spuneam, tronul dumneavoastră, care rezistă atîtor cutremure, este mai solid ca al lui."

---

[3] *Plută a Meduzei*, aluzie la celebrul naufragiu al vasului cu acelaşi nume, ce a avut loc în 1816, cînd, din 149 de de supravieţuitori refugiaţi pe o plută improvizată, au rămas în viaţă doar 15. Théodore Géricault a pictat în 1819 un renumit tablou înfăţişînd tragedia naufragiului.

Departe de a lua o atitudine eroică, îi minimaliza eroismul şi vorbea de el cu voie bună. În această triplă „felonie" eroică, el ţinea seamă de instituţia monarhică, ereditatea puterii naţionalizînd suveranii de origine străină mai bine ca un mandat electoral, care îi naţionalizează, în alte părţi, pe venetici[4]. El mai

[4] Regele Carol I şi fratele său Leopold de Hohenzollern–Sigmaringen — tatăl regelui Ferdinand — erau fiii prinţului Karl-Anton (1811–1885) şi ai prinţesei Iosefina, născută prinţesă de Baden, a cărei mamă, franceză, Stéphanie de Beauharnais, era o rudă a împărătesei Josefina, soţia lui Napoleon I.

Bunica dinspre tată a lui Carol I şi a lui Leopold de Hohenzollern-Sigmaringen era Antoinette Murat, franceză din popor, dar rudă cu Joachim Murat, mareşal al Franţei şi vremelnic rege al Neapolelui, soţul unei surori a lui Napoleon. Căsătoria la 1808 a Antoinettei Murat cu prinţul de Hohenzollern-Sigmaringen, ca şi căsătoria Stéphaniei de Beauharnais cu prinţul de Baden fuseseră impuse de Napoleon, care-şi plasa rudele prin familiile suverane ale Europei.

Toate capetele încoronate erau înrudite îndeaproape în epoca primului război mondial, mai ales prin numeroasa descendenţă a reginei Victoria a Marii Britanii (1819–1901) şi a soţului acesteia, prinţul consort Albert de Saxa-Coburg-Gotha (1819–1861). Astfel, regele George al V-lea al Angliei, împăratul Wilhelm al II-lea al Germaniei, regina Maria a României (soţia regelui Ferdinand) şi regina Victoria-Eugenia a Spaniei (soţia lui Alfons al XIII-lea) erau veri primari, bunica tuturor fiind regina Victoria.

Prinţul consort Albert al Marii Britanii a fost la rîndul său nepot de frate al lui Leopold de Saxa-Coburg-Gotha (1790–1865), primul rege al Belgiei sub numele de Leopold I, tatăl lui Filip, conte de Flandra, cel care, în 1866, a refuzat tronul României, al împărătesei Mexicului Charlotte (soţia lui Maximilian, fratele suveranului Austro-Ungariei, Franz-Iosef) şi al regelui Belgiei Leopold al II-lea.

Un văr primar al prinţului consort Albert, Ferdinand de Saxa-Coburg-Gotha (1816–1885) a fost prinţ consort al reginei Portugaliei, Maria da Gloria, prinţesă de Braganza. Fiica acestora, doña Antonia de Saxa-Coburg-Gotha, prinţesă de Portugalia (1845–1913), devenită soţia prinţului Leopold de Hohenzollern-Sigmaringen, a fost mama regelui României Ferdinand I. Regele Bulgariei, Ferdinand I (1861–1948) aparţinea aceleiaşi familii, fiind fiul prinţului August de Saxa-Coburg-Gotha (fratele prinţului consort al Portugaliei) şi al prinţesei Clementina, fiica regelui Franţei Ludovic-Filip de Bourbon-Orléans. Ferdinand al Bulgariei a fost căsătorit prima oară cu prinţesa Louise de Bourbon-Parma (1870–1899),

ţinea seamă şi de atavismele latine. Din punct de vedere fizic şi moral, el moştenea mai mult de la mama sa, doña Antonia de Portugalia, vestită pentru frumuseţea ei. El mai moştenea şi de la străbunicii săi Murat şi Beauharnais, cultul pentru Napoleon, neamul său după tată reproşîndu-i că-l aşază pe împăratul francez deasupra lui *Friedrich der Grosse* al lui.

Copil, el îşi învinsese antagonismul interior cu un ajutor care-l prefigurează pe cel pe care i-l va da Franţa, în primul război mondial. Iată cum:

Micul prinţ avea atunci o dădacă franceză, o alsaciană, care în fiecare seară îl învăţa să-şi facă rugăciunea. Într-o seară, tatăl său, principele Leopold, vine şi se opreşte îngrozit în pragul camerei. Iată ce aude: „Doamne, te rog, fă ca francezii să învingă şi ca Alsacia şi Lorena să le fie înapoiate pe veci."

A urmat un scandal, şi scumpa dădacă alsaciană a fost concediată. Totuşi, s-a şi rîs, pentru că prinţul Leopold şi doña Antonia îl adorau pe fiul lor.

Dacă o dată cu recordul asupririi înainte de război, România îl deţinea şi pe cel al fidelităţii în timpul războiului, aceasta se datorează înaltului exemplu al regelui Ferdinand. La nici unul din aliaţii noştri fidelitatea nu a fost pusă la asemenea încercări. Cu opt zile înainte de intrarea României în război, armata de la Salonic trebuia să înceapă o ofensivă menită să-i ţină pe loc pe germano-bulgari în sud, ca să permită părţii celei mai importante a armatei române să se concentreze pe linia Carpaţilor. Cîteva zile după data stabilită solemn, primeam ştirea că într-adevăr

---

sora ultimei împărătese a Austro-Ungariei, Zita, şi a doua oară cu prinţesa Eleonora Reuss, vară a celei de-a doua soţii a lui Wilhelm al II-lea al Germaniei. De amintit că atît Ferdinand I al României, cît şi vărul său Ferdinand I al Bulgariei, catolici şi unul şi celălalt, au fost excomunicaţi de papă atunci cînd şi-au botezat copiii în religia ortodoxă. Astfel contele de Saint-Aulaire are dreptate cînd afirmă că puterea monarhică îi naţionalizase pe suveranii care adoptaseră religia şi interesele ţării peste care domneau, în pofida legăturilor de rudenie străine. (Cf. Guy Coutant de Saisseval, *Les maisons impériales et royales d'Europe,* Paris 1966; „Die Herzoge von Sachsen-Coburg-Gotha" în: Detlev Schwenicke, *Stammtafeln zur Geschichte der Europäischen Staaten,* vol. I, Marburg 1980, pp. 50 şi 51).

pornise o ofensivă, însă nu cea franceză, ci una germano-bulgară, împotriva armatei de la Salonic; atunci, cei mai buni prieteni ai noştri au simţit cum credinţa lor se clatină. Totuşi, regele a semnat ordinul de mobilizare. După doi ani, în 1918 la Iaşi, îmi explică atitudinea sa: „Dacă Franţa nu şi-a ţinut promisiunea, îmi spuse el, înseamnă că nu a putut. Eu mi-o puteam ţine pe a mea. Era de ajuns." Respectarea acestei promisiuni, în timp ce aceea care o condiţiona era nesocotită, iată un lucru ce depăşeşte fidelitatea obişnuită. Şi mai mult: tot regele mă lămuri de ce, în ciuda aparenţelor, lealitatea noastră nu putea fi pusă la îndoială. „Marea vinovată este Anglia, îmi spuse el, prin slăbiciunea ei faţă de regele Constantin pe care-l menţinea pe tron în ciuda vastei organizaţii, tolerată dacă nu ajutată de el, a spionajului german în vecinătatea armatei din Orient. Astfel, planul ofensivei dumneavoastră a fost trădat inamicului, care a profitat pentru a inversa rolurile." Fără să mă mir, căci nu mă mai miram de nimic, de faptul că un Hohenzollern are mai multă grijă de onoarea Republicii franceze decît ea însăşi, am crezut că era mai bine să-i las iluziile, dacă nu asupra lealităţii noastre, cel puţin asupra autorităţii şi libertăţii noastre de acţiune în cadrul Antantei.

Ceea ce conferă, de asemenea, fidelităţii regelui Ferdinand, a guvernului şi a armatei sale un caracter unic, este faptul că această fidelitate a fost contagioasă, în mediul cel mai refractar, anume în armata rusă, pe care a menţinut-o multă vreme pe front.

Nu mă miram să-l aud pe regele Ferdinand repetîndu-mi deseori, ca şi regina Maria: „Perspectiva unei păci separate ne umple de dezgust. Prefer orice decît să ajung aici un prefect neamţ." El va fi ultimul care va renunţa la exod, fie în Persia sau în Japonia: lipsă de vagoane sau de alte mijloace de a părăsi ţara, chiar pe jos, drumurile din Basarabia desfundate de ploile de toamnă, apoi acoperite cu zăpezi, devenind impracticabile, în timp ce Germania ocupa Rusia meridională, fără să întîlnească nici o rezistenţă şi de cele mai multe ori cu concursul populaţiei, pe cînd la Paris şi la Londra se mai aştepta şi acum ca această populaţie să se revolte! Această situaţie fără ieşire era mai bine

să o îndurăm acasă în Moldova, decît într-o țară cedată inamicului și mai dușmănoasă decît dușmanul.

În împrejurările pe care telegramele „identice" și zilnice ale miniștrilor aliați le calificau drept disperate, regele Ferdinand dădea exemplul încrederii în viitor și al seninătății în sacrificiu. Eu ieșeam întotdeauna din biroul său mai îmbărbătat decît intrasem. Nu l-am văzut clătinîndu-se decît o singură dată, cînd la crucea sa de suveran atît de grea încît oricare altul ar fi căzut sub povară, i s-a adăugat o a doua cruce, aceea a unui părinte.

La sfîrșitul lunii septembrie 1918, mergînd să-i văd pe rege și regină, chemat de ei, pentru prima oară i-am găsit plîngînd. Regele ținea în mînă o scrisoare pe care mi-o întinse, cerîndu-mi să o citesc. „Sînt prea amărît, spuse el cu glasul stins, pentru ca să pot citi cu voce tare." Această scrisoare venea de la prințul Carol, în vîrstă atunci de 24 de ani. După ce plecase în taină din România, el își exprima intenția să se angajeze pe frontul occidental. Era însoțit de o domnișoară din burghezia română, domnișoara Lambrino. Incognito-ul său fiind lesne dezvăluit, nu putuse ajunge decît pînă la Odessa, unde tocmai se căsătorise cu tovarășa sa de drum. Cu toate că putea fi anulată ușor, această căsătorie nelegală a prințului ridica, în opinia publică, problema decăderii din drepturile sale. Germanii exploatau incidentul prin toate mijloacele, pentru a impune abdicarea regelui și proclamarea celui de-al doilea fiu al său, prințul Nicolae, încă minor, cu un Consiliu de regență pe care se lăudau că-l vor forma și domina.

Cedînd ordinului regelui, prințul moștenitor se întoarse la Iași pentru a se înfățișa unui consiliu de generali, chemat să sancționeze actul de indisciplină pe care-l comisese părăsind comanda regimentului său fără autorizație legală. Regele dispuse să i se aplice 75 de zile de arest. Regele și regina mi-au fost foarte recunoscători pentru că m-am sfătuit cu colegii mei, reprezentanții Angliei, Italiei și Statelor Unite, pentru a obține, mai întîi în țările aliate, ca presa să nu pomenească de acest dureros incident, apoi să se facă rectificările necesare după informațiile mincinoase ale presei inamice, care, pentru a impune decăderea prințului moștenitor, îl descriau ca pe un dezertor. Dar, cum do-

vedea scrisoarea pe care mi-o comunicară părinţii lui, nimic în această năzbîtie de tinereţe nu-i păta onoarea; el părăsea un front unde trădarea Rusiei ducea la armistiţiu, ca să meargă acolo unde se dădeau lupte.

„Asta, spuse regele, aş vrea foarte mult să fac şi eu. Dar datoria mă înlănţuie aici." Niciodată nu am admirat mai mult fermitatea inimii lui, în mijlocul triplei crize: familiale, dinastice şi naţionale.

România mai antantistă decît Antanta. — Armistiţiul încheiat la 9 decembrie 1917 punea problema păcii separate pe tot frontul oriental. Reprezentanţii aliaţi la Iaşi nu neglijară să supună imediat această gravă problemă guvernelor lor, cerînd şi chiar sugerînd instrucţiuni pe care nu le-au primit nici la sfîrşitul lunii. Ei nu aveau nici un răspuns la rugăminţile lor reînnoite de nenumărate ori, sub formă din ce în ce mai stăruitoare şi însoţite cu note tehnice din ce în ce mai precise de la colaboratorii lor militari, în vederea menţinerii unui front în Rusia, chiar fără ruşi, cu armatele recrutate printre prizonierii slavi ai Austro-Ungariei, un proiect care se mai putea realiza.

Ciudat lucru, prietenii noştri români arătau mai multă solicitudine decît Antanta pentru interesele ei care, ce e drept, se confundau cu interesele ţării lor.

La 3 ianuarie, la o oră prea tîrzie pentru a fi recunoscut pe stradă, cu faţa ascunsă pînă sub ochi de gulerul şubei ridicat pînă la marginea căciulei, pe jos, în zăpadă, la –30°, pentru a evita indiscreţia şoferului său, domnul Take Ionescu, vicepreşedintele Consiliului şi şeful partidului conservator, intra la mine în casă pentru a-mi spune următoarele:

„Pacea separată a României este iminentă dacă Antanta nu se opune prin *veto.* Să declare imediat că în nici un caz nu va admite o pace separată *legală,* şi că invită pe rege şi guvernul să pună totul în mişcare, cu concursul aliaţilor, ca să se retragă în Rusia (ceea ce mai părea posibil), sub protecţia unei părţi a armatei. În acest caz, partizanii păcii separate, care exploatează tăcerea Antantei, vor trebui să renunţe, şi dacă nu renunţă spontan, îi voi sili eu, ameninţînd că mă voi retrage din guvern cu

toţi prietenii mei, care sînt întru totul de acord cu mine. Însă Antanta, sau cel puţin Franţa şi Anglia, trebuie să se pronunţe fără întîrziere."

Take Ionescu îmi expuse apoi cu multă forţă consecinţele la care ar duce, pentru Antantă, orice pace separată *legală*:

1. Efectul moral dezastruos peste tot.

2. Luarea în stăpînire pe termen lung a României de către Germania.

3. Imposibilitatea ca armata română să opună din nou rezistenţă şi ca armata rusă să se reorganizeze.

Am răspuns domnului Take Ionescu că, personal, îmi dădeam şi eu seama de necesitatea urgentă a acestui *veto* şi că cerusem guvernului meu autorizaţia să-l pronunţ. El plecă de la mine repetînd insistenţele.

A doua zi dimineaţă, în timp ce redactam pentru Paris o telegramă în care prezentam această convorbire, am primit vizita prinţului Ştirbey[5], administratorul domeniilor Coroanei şi om de încredere al regelui, pe care, contrar obiceiului meu, nu-l văzusem de cîteva zile, o criză de reumatism reţinîndu-mă în casă. În numele suveranului, îmi vorbi întocmai ca Take Ionescu: „Regele v-a spus deja că preferă riscul unui exod în Rusia rolului de prefect german la Bucureşti. El nu se va resemna decît în ziua cînd, aşa cum sîntem pe cale să o facem, i se va fi demonstrat că între anarhia din Rusia şi inerţia Antantei, datoria sa este să rămînă aici în interesul ţării; numai o intervenţie categorică a Antantei, cu precădere a Franţei, îl poate opri pe această pantă. Această intervenţie trebuie să fie imediată."

Ca şi Take Ionescu, prinţul Ştirbey mă rugă să fac cunoscut demersul său guvernului meu. Această comunicare provocă cele trei telegrame simultane şi concordante a lui Poincaré regelui Ferdinand, a lui Clemenceau lui Brătianu, şi a lui Pichon către mine. Toţi, potrivit sugestiilor mele, legau menţinerea angaja-

---

[5] Prinţul Ştirbey (Barbu) (1872–1946), nepotul de fiu al domnitorului Barbu Ştirbey. Om politic liberal, cumnat — prin sora sa Eliza — cu Ion I. C. Brătianu şi apropiat al reginei Maria. Administrator al Domeniilor regale, apoi prim-ministru (1927) şi unul din negociatorii cu aliaţii la Cairo (1944).

mentelor lor de excluderea unei păci separate, cel puțin legale. Azi, Poincaré este descris ca un om sec, chiar orbit de hipertrofia simțului juridic. Dar acest avocat „înghețat", cum îl numea Caillaux, își redacta telegramele către șefii de stat, la nevoie, cu tot atît simț psihologic cît și juridic, și cu o sensibilitate reținută și cu atît mai eficace. Telegrama lui către regele Ferdinand, model al genului, îl ușură vădit pe rege, deplasînd spre Franța, sau împărțind cu ea răspunderea propriului său *veto* la orice pace separată. După ce a recitit-o în fața mea (telegrama îi parvenea prin mijlocirea mea), el repetă că, în caz de imposibilitate absolută de a prelungi rezistența, va abdica mai curînd decît să semneze pacea, dar prefera totuși retragerea în Rusia.

Mai puțin nuanțată, telegrama lui Clemenceau către Brătianu era atît de brutală și de nedreaptă, încît m-am crezut obligat să o corectez înainte de a o înmîna Președintelui Consiliului. Clemenceau nu ținea seama de deosebirea, totuși esențială, între pacea *legală,* singura căreia puteam să ne opunem, și o pace de fapt, încheiată cu „colaboratorii" de la București, pe care puteam să o ignorăm. Confuzie și mai gravă, el nu făcea deosebire între partizani și adversari ai păcii în guvernul român. Așa cum am înștiințat Quai d'Orsay care mă aprobă, am înlocuit în acest text prin formula „anumiți membri ai guvernului dumneavoastră" aceea de „guvernul dumneavoastră", expresie prea generală pentru a nu ofensa și a nu îndepărta de Franța mai mulți miniștri, cei mai buni prieteni ai noștri, vrăjmași neîmpăcați ai oricărei păci separate, îndeosebi pe șeful lor, Take Ionescu. Mi-ar fi stricat relațiile cu el, lăsîndu-l să creadă că nu semnalasem inițiativa lui Parisului, pe a cărui recunoștință sconta după victoria Antantei.

Dimpotrivă, Brătianu, care, cred, nu a avut niciodată cunoștință de „inițiativa personală" a vice-președintelui său de Consiliu, dorea și el *veto*-ul nostru la o pace separată, însă cu condiția ca, în aparență, să i se impună în loc de a-l cere, pentru a se acoperi față de partidul său, partidul liberal, favorabil în ansamblu unei asemenea păci. El nu putea să ignore, nici să dezaprobe demersul făcut pe lîngă mine, în numele regelui, de prințul Știrbey.

Totuşi, în mesajul lui Clemenceau, chiar corectat de mine, gheara „Tigrului" răzbătea prea mult pentru a nu-l jigni pe Brătianu. Asta se simţea în răspunsul său pe care mi-l comunică înainte să-l expedieze, ceea ce mi-a permis să-l corectez pe cît posibil şi pe acesta pentru a nu-i învenina relaţiile cu Clemenceau. Brătianu îşi manifesta intenţia de a se retrage dacă Antanta, şi mai ales Franţa, nu-i arătau încredere. Colegii mei aliaţi, considerînd, ca şi mine, că rămînerea lui la putere era necesară, m-am înţeles cu ei pentru a-l scoate personal din cauză, învinuindu-i pe unii dintre miniştrii săi suspectaţi că au arătat bunăvoinţă faţă de propaganda pacifistă. Autoritatea Franţei îmi permitea să-i declar lui Brătianu că aceştia ar trebui sau să-şi schimbe atitudinea, sau să fie înlocuiţi fără întîrziere.

Colegul meu englez, cu care eram în cea mai strînsă colaborare, primi instrucţiuni mult mai puţin ferme ca ale mele. Ca şi telegrama lui Clemenceau, aceste instrucţiuni omiteau orice deosebire între pace *legală* şi pace *de fapt,* manifestînd totodată aceeaşi indiferenţă pentru amîndouă. Astfel, guvernul de la Londra se arăta mai defetist în România decît regele şi mai mulţi membri ai guvernului care, în caz de imposibilitate de a se retrage în Rusia, preferau abdicarea şi captivitatea în Germania, mai curînd decît pacea. De acord cu mine, Sir George Barclay nu se folosi de aceste instrucţiuni.

Instrucţiunile date colegului meu italian îi cereau acestuia să se opună oricărei păci separate, „pentru moment". A fost şi el de acord cu mine şi nu a făcut nimic. Mai mult încă, el a prezentat *veto*-ul său cu aceeaşi intransigenţă ca a mea, dar cu mai puţină autoritate. Nimeni nu ignora în România curentul de opinie care se manifesta în Italia pentru o pace separată, cu toate că în ciuda înfrîngerii dezastruoase de la Caporetto[6], teritoriul ei era de abia atins şi aliaţii se grăbeau s-o ajute. Ca un bun patriot, baronul Fasciotti se temea de defecţiunea ţării sale şi lupta

[6] Caporetto (bătălia de la), victorie repurtată asupra italienilor în Slovenia (octombrie 1917) de austro-germani care au invadat apoi provincia Veneto.

aprig la Iaşi împotriva oricărui proiect de pace legală, care, spunea el, ar grăbi-o, constituind la Roma un precedent.

Cele paisprezece puncte ale lui Wilson. — În ceea ce îl priveşte pe colegul meu din Statele Unite, bunul domn Vopicka, violent austrofob şi apărător înverşunat al principiului naţionalităţilor din cauza originii sale cehe, el nu îndrăznea să se mai arate de cînd cu proclamarea faimoaselor „paisprezece puncte" ale preşedintelui Wilson. Se ştie că, în „nobila sa candoare", după expresia lui Clemenceau, acest dogmatic rătăcit în politică începea să organizeze, sau mai bine zis să dezorganizeze viitoarea pace, în loc să cîştige războiul. Considerîndu-se faţă de Antantă nu ca un „aliat" ci ca un simplu „asociat", care-i aducea asistenţă gratuită, nelegată de nici un tratat, el revendica o libertate completă de judecată şi de acţiune.

În realitate, Wilson nu era decît părintele adoptiv, naşul sau editorul responsabil al faimosului mesaj, care preconiza o astfel de pace şi al cărui punct 14, cel mai important, prevedea crearea după război a Societăţii Naţiunilor. Monstrul se naşte din împerecherea, în aparenţă contra naturii, a revoluţiei ruse cu imperialismul german. În ianuarie 1918, agenţii noştri secreţi de pe lîngă Soviete ne comunicau că, pe data de 3 ianuarie, un anumit domn Sisson, reprezentantul la Petrograd al aşa-numitului *Committee of Public Information* (agenţie americană, paravan al acţiunii oculte în Rusia a înaltelor cercuri bancare din New York), adresa preşedintelui Wilson, al cărui om de încredere era, o lungă telegramă îndemnîndu-l să facă urgent o declaraţie solemnă asupra condiţiilor unei „păci democratice", în termeni calculaţi pentru a sluji propagandei americane în Rusia şi în Germania. De îndată ce a primit acest „diktat", Wilson se puse pe treabă şi, după cîteva zile, întocmi un program, comunicat mai întîi sovietelor, cărora le aparţinea ideea. La 13 ianuarie, tot potrivit agenţilor secreţi, domnul Sisson telegrafia la Washington că zidurile de la Petrograd erau acoperite cu această declaraţie, că aceeaşi publicitate i se va face la Moscova şi că milioane de cópii vor fi distribuite pe frontul rusesc şi pe frontul german. În „nobila sa candoare", preşedintele Wilson, prin mirajul acestei „păci

democratice", își închipuia că va deturna revoluția rusă de la o pace separată. Cîteva săptămîni mai tîrziu, se încheia totuși pacea separată de la Brest-Litovsk, apoi începea redutabila ofensivă a Germaniei pe frontul occidental.

Din acest program de paisprezece articole (sau paisprezece puncte) nu reţin aici decît articolul 10, privitor la Austro-Ungaria. Departe de a-i prevedea dezmembrarea, el recomanda reorganizarea ei pe bază de federalism şi de *statu quo* teritorial *ante bellum*. Cel mult erau admise cîteva rectificări de frontieră în favoarea Italiei. Indignarea la Roma nu a fost depăşită decît de consternarea de la Iaşi. În aceste condiţii, cum să ceri României holocaustul total şi gratuit al ultimilor săi soldaţi, cu perspectiva de a fi ştearsă de pe harta lumii?

În ciuda a ceea ce era absurd şi chiar monstruos într-o asemenea exigenţă, eu continuam totuşi să o susţin, afirmînd cu mai multă energie decît convingere că va fi de ajuns cuvîntul Franţei ca să asigure viitorul României. Adăugam cu şi mai puţină convingere „şi cuvîntul Angliei", colegul meu Sir George Barclay dîndu-mi autorizaţia. Într-o zi, pentru a da mai multă putere îndemnurilor noastre, le formulam împreună în biroul lui Brătianu, cînd i se aduse o telegramă. Păli citind-o. Era o telegramă de la domnul Antonescu, ministrul său la Paris, care rezuma un discurs pronunţat de Lloyd George la 5 ianuarie (trei zile înainte de publicarea la 8 ianuarie a programului Wilson) în faţa congresului sindicatelor britanice. În acest discurs inspirat din aceleaşi principii ca acest program, primul-ministru englez declara că dezertarea Rusiei impunea o revizuire a tratatelor, dezmembrarea Austro-Ungariei devenind irealizabilă. Era, precedînd şi chiar depăşind cele paisprezece puncte, o renegare brutală a tuturor angajamentelor luate faţă de România. Lloyd George supralicita, plin de zel pro-wilsonian.

Această retractare cinică a lui Lloyd George nu zdruncină mai mult ca mesajul lui Wilson voinţa de neînfrînt a lui Clemenceau de a merge pînă la capăt. Telegrame zilnice, semnate de Pichon, îmi transmiteau somaţiile lui, pe care le telefonam vecinului meu Brătianu, pentru a ne scuti pe amîndoi de discuţii pe cît de penibile, pe atît de inutile. „Cînd îmi telefonaţi, îmi

spuse el într-o zi peste gardul care despărţea grădinile noastre, parcă aud dangătul clopotelor vestind moartea României." Cunoşteam poziţia lui de neclintit: ar fi demisionat mai curînd decît să negocieze o pace separată, dar l-ar sfătui pe rege să pună pe altul să o negocieze, chiar de-ar fi să nu o ratifice. Contrar suveranului său, viteaz din alte vremuri, visînd să cadă cu spada în mînă ca un paladin apărînd concepţia sa cavalerească asupra onoarei militare, Brătianu afirma că, dacă un astfel de gest este legitim şi chiar sublim pentru un individ, un om politic nu are dreptul să-l impună ţării sale. O naţiune, spunea el, este un patrimoniu indiviz, iar fiecare generaţie se bucură doar de uzufructul lui şi trebuie să dea socoteală generaţiilor următoare, ceea ce exclude dreptul la sinucidere şi îi obligă pe conducătorii ei să nu pretindă decît sacrificii în folosul viitorului acesteia. „Mă întreb, îmi mărturisea el, dacă nu am depăşit deja această măsură, şi asta mă împiedică să dorm."

Faptul că pentru rezistenţa pe frontul românesc al războiului pînă la ultimul soldat nu se mai pronunţa decît un singur om, şi acela era Clemenceau, conferea reprezentantului său la Iaşi monopolul prea puţin plăcut al intransigenţei. Eram acuzat că voiam să dau lovitura de graţie României aflate în agonie, fără nici un avantaj pentru cauza aliaţilor, dimpotrivă, numai pentru a satisface belicismul senil al preşedintelui meu de Consiliu care, în telegramele sale, îmi mulţumea, tratîndu-mă implicit drept defetist.

Eram singurul care mai rezistam printre miniştrii Antantei, dar aveam aliaţi printre patrioţii români. Faţă de această problemă atît de îngrijorătoare, opinia era împărţită în două tabere, reprezentate în cadrul guvernului: partidul liberal se pronunţa pentru o pace separată, precedînd-o chiar pe cea a Rusiei, a cărei încheiere ar pune România cu totul la discreţia Germaniei, lipsind-o de avantajele relative pe care le-ar obţine înainte. Însă cei mai înfocaţi adepţi ai acestei păreri declarau că, în orice caz, pacea nu ar trebui încheiată decît cu consimţămîntul aliaţilor. Este de la sine înţeles că dacă aliaţii şi-ar da acest consimţămînt, nu se mai putea conta pe rezistenţa armatei române, în ciuda moralului ei foarte ridicat. Va trebui, de asemenea, părăsită orice

speranţă de a constitui în Rusia centre de rezistenţă pentru care menţinerea frontului românesc era una din condiţiile esenţiale. Cum ar putea ezita guvernul român între revenirea la Bucureşti după o pace relativ avantajoasă, încheiată cu *consimţămîntul aliaţilor*, şi perspectiva unui exod în Rusia? Aşa cum telegrafiam la Paris, înainte de mesajul lui Wilson şi abandonul lui Lloyd George, „o asemenea situaţie extremă nu ar fi acceptată decît dacă ar fi impusă de aliaţi, ca o condiţie a menţinerii angajamentelor lor". Adăugam: „Este esenţial ca atitudinea Angliei să fie conformă cu a noastră. Se repetă aici că Franţa este singura ţară aliată care arată României neîncredere şi în acelaşi timp pretinde de la ea sacrificii excesive."

O pace germană. — Mesajul lui Wilson, discursul lui Lloyd George şi evenimentele din Rusia m-au silit foarte repede să nu mai pot apăra această poziţie. Cum să o apăr singur, în timp ce colegii mei aliaţi o abandonau? Multă vreme ne acordasem viorile în ciuda tuturor disonanţelor aliate din alte părţi. Cum să menţinem acest unison în mijlocul unei cacofonii asemănătoare cu cea care se mai numea încă „înţelegerea europeană"? Colegul meu englez se străduia să atenueze pe cît posibil această cacofonie dînd, la Iaşi, altă notă decît Lloyd George la Londra. Însă ataşatul său militar nu se arăta la fel de rezervat. Într-o zi, intrînd la palat pentru o audienţă la regină, l-am întîlnit pe scări pe generalul Ballard care, în ciuda calmului său britanic, nu-şi ascundea furia. Regina Maria, pradă unei violente emoţii, îmi spuse: „Ballard mi-a cerut o audienţă pentru a-mi declara că statul major englez ne sfătuieşte să facem pace, situaţia fiind cu totul disperată. L-am dat afară, calitatea mea de principesă engleză îmi permitea să nu mă jenez de el. Nu aş putea face acelaşi lucru cu dumneavoastră, dar ştiu sigur că nu-mi veţi da acelaşi sfat." Sfatul ataşatului militar englez a fost răspîndit în public, stîrnind panică şi confirmînd părerea, acreditată de-acum prin evacuarea tuturor organizaţiilor de Cruce Roşie engleze de pe front şi din spatele frontului, că începînd de atunci, Anglia consideră inevitabilă pacea separată a României.

Dacă, pe plan internaţional, mă aflam complet izolat în turnul de fildeş al intransigenţei lui Clemenceau, sau, cum am arătat, înduram chiar atacurile celor mai buni aliaţi ai noştri, nu eram izolat pe plan local, ceea ce-mi permitea să mă menţin fără să îndepărtez pe toată lumea de mine. O parte a guvernului şi a opiniei publice resimţea aceeaşi aversiune pentru o pace separată ca regele şi regina.

O fracţiune a guvernului, grupată în jurul lui Brătianu, socotea că pentru a cîştiga timp şi a feri România de o distrugere totală, trebuiau începute tratative cu inamicul, menţinînd în acelaşi timp solidaritatea cu aliaţii care, aşa se spunea, cu excepţia Franţei, recunoşteau că România era supusă unui caz de forţă majoră. Fracţiunea conservatoare a cabinetului, grupată în jurul lui Take Ionescu, preconiza o rezistenţă cît mai îndelungată, pentru a acoperi o încercare de retragere în Rusia, apoi, cînd rezistenţa va deveni imposibilă, prefera capitularea pur şi simplu oricăror tratative cu inamicul. Acesta, spuneau conservatorii, era singurul mijloc de a menţine ipoteca României asupra Antantei, fie chiar în pofida Antantei.

Dintre cele două partide istorice, liberalii şi conservatorii, antantiste şi unul şi celălalt, cei din urmă, pentru motive în acelaşi timp politice şi psihologice, manifestau cea mai înflăcărată francofilie. Printre ei, mai mult ca la liberalii recrutaţi cu precădere din profesii liberale, se aflau mari proprietari în strînse legături cu Franţa, unde fuseseră crescuţi, unde posedau deseori o reşedinţă, unde se obişnuiseră să gîndească şi să simtă ca francezii, chiar mai mult în franceză decît mulţi francezi. I-am auzit pe mai mulţi dintre ei spunînd: „Dacă România ar fi vecină cu Franţa, ar cere să-i fie anexată."

Acestei stări de spirit i se opunea cea a liberalilor, mai specific români şi chiar naţionalişti. „Conservatorii, spuneau ei, resping orice negocieri cu inamicul pentru că inima şi mintea lor sînt mai mult franceze decît române. Ei se resemnează mai uşor ca noi faţă de o ocupaţie totală şi prelungită a României, pentru că interesele lor materiale sînt mai puţin grav atinse. Inamicul nu-şi poate însuşi moşiile lor, în schimb lichidează în folosul unor societăţi austro-germane toate întreprinderile noastre fi-

nanciare şi industriale." La rîndul lor, conservatorii îi acuzau pe liberali că voiau să trateze cu inamicul pentru a-şi păstra averile.

Aceste învinuiri reciproce, frecvente în politica internă din orice ţară şi din orice vremi, erau neglijabile în atmosfera de uniune sacră care domnea la Iaşi, dominîndu-le. Ele nu scad cu nimic admiraţia bine meritată pentru o rezistenţă înduioşătoare; românii, departe de a se lăuda, spuneau că era firească la un popor obişnuit prin istoria sa să numere cu veacurile ocupaţiile străine. În ansamblul lor, conducătorii români, cu toate că erau deseori originari din Fanar (cartierul grecesc din Constantinopol de unde Poarta îi recruta pe domnitorii principatelor dunărene), se trăgeau din Sparta mai curînd decît din Bizanţ.

Mulţi dintre ei, liberali şi conservatori, însufleţiţi de ideea „luptei pînă la capăt", tot atît de crîncenă ca aceea dorită de Clemenceau, dar mai meritorie, cerură generalului Berthelot şi statului major român un plan de rezistenţă cu orice preţ, pînă la ultimul om. Acest plan prevedea concentrarea armatei într-o zonă îngustă care constituia o fortăreaţă naturală, botezată pentru această împrejurare *triunghiul morţii*[7]. Murind acolo eroic, ultimii apărători ai României ar face-o să intre în legendă, dar ar şterge-o, pe viitor, din istorie. Menţionez acest proiect ca să ne dăm seama de gradul de exaltare pe care îl atingeau cei mai înflăcăraţi patrioţi români, în mijlocul celor mai deprimante catastrofe. Guvernul Brătianu nu putea adopta ceea ce pe drept cuvînt numea o soluţie de sinucidere. Eu nu puteam să o recomand fără a dăuna şi mai mult situaţiei Franţei în România, şi fără nici un avantaj pentru situaţia mea personală pe lîngă Clemenceau. Intransigenţa izolată în care mă încăpăţînam, poate mai mult decît era nevoie, de teamă să nu renunţ la ea înainte să devină inutilă, atrăgea asupra noastră resentimentul şi chiar

[7] Triunghiul morţii — o idee a generalului Berthelot, constînd în organizarea unui centru de rezistenţă „pînă la ultimul om" al armatei române între Iaşi, Huşi şi Vaslui, cu Prutul drept bază. Scopul era de a împiedeca plecarea trupelor germane de pe frontul românesc spre a întări forţele germane de pe frontul francez. (Cf. I. G. Duca, *Amintiri politice,* München 1982, III, p. 54).

revolta unei părţi importante a opiniei publice. Numai Franţa, se spunea, pretinde de la noi nimicirea totală a României şi un măcel îngrozitor. Se mai spunea că Franţa ne cere imposibilul dorind să afle în refuzul nostru de a ne sinucide un pretext pentru a-şi retracta angajamentele, aşa cum făcuseră Rusia şi Anglia. Ziarele din Bucureşti, publicate sub controlul ocupantului şi răspîndite în Moldova de agenţii săi, denunţau „egoismul feroce" al Franţei în articole intitulate: „Generalul Berthelot şi triunghiul morţii", „Noii senegalezi[8] ai Franţei" etc.

După ce mi-au dat multă vreme un concurs leal, dar inutil, pentru că atitudinea guvernelor şi a ataşaţilor lor militari o dezminţea pe a lor, colegii mei aliaţi îmi declarară că instrucţiunile şi conştiinţa lor nu le mai permiteau să persevereze. Sir George Barclay telegrafie la Londra că împrejurarea prevăzută de cabinetul englez pentru o pace încheiată cu consimţămîntul aliaţilor, anume „izolarea ireparabilă" a României, se realiza. Baronul Fasciotti telegrafie la Roma că situaţia României era disperată şi că o tentativă de exod în Rusia ar duce, fără nici un folos pentru Antantă, doar la măcelărirea familiei regale.

Despărţită de Rusia şi de aliaţii săi occidentali, România era despărţită şi de armata aliată de la Salonic. Nici o speranţă să scape de strînsoarea Germaniei care, socotind că România se afla acum la discreţia ei, hotărî să termine cu ţara asta. Mackensen ameninţă cu întreruperea armistiţiului dacă România nu trimitea imediat delegaţi la Bucureşti pentru a negocia pacea.

Acest ultimatum (5 februarie) provocă demisia Cabinetului Brătianu ai cărui membri aveau opinii diferite asupra hotărîrii ce trebuia luată.

Regele făcu atunci apel la generalul Averescu. Refuzul celor două mari partide istorice impunea alegerea unui general.

Germania vru mai întîi să impună drept condiţie prealabilă detronarea regelui Ferdinand şi proclamarea altui Hohenzollern

---

[8] „Senegalezi": aluzie la trupele coloniale compuse din africani, trimise de Franţa să întărească linia frontului cu Germania. Prost instruite, aceste trupe erau descrise drept „carne de tun" de către propaganda germană, care difuza fotografii de prizonieri negri, reprezentînd „civilizaţia franceză".

mai sigur. Pentru viitorul apropiat, o pace care ar fi fost negociată nu de regele Ferdinand (care nu o va confirma niciodată), dar sub domnia sa şi de miniştri numiţi de el, ar fi reprezentat un exemplu periculos în Italia. Însă schimbarea dinastiei, în afară de cazul cînd victoria Antantei ar fi fost destul de completă pentru a anula întreaga acţiune a imperiilor centrale, compromitea viitorul, îndeosebi cel al Franţei, în România şi în toată această parte a Europei. Rivalităţile austro-germane şi solidaritatea monarhică îl menţinură pe regele Ferdinand pe tron. Pledînd cauza ei la Berlin, contele Czernin[9] îşi închipuia că va putea atrage viitoarea Românie Mare în orbita unui imperiu al Austriei federalizat. El mai arătă interesul pe care-l aveau toţi regii să nu compromită funcţia, să nu devalorizeze coroanele, aruncînd încă un suveran în circulaţie. Pentru prima şi ultima oară colaboram, fără să-mi dau seama atunci, cu contele Czernin, abătîndu-l pe regele Ferdinand, care mă consultă, de la o abdicare care-l ispitea ca fiind mai conformă cu idealul său cavaleresc.

Generalul Averescu urmă acest sfat al lui Brătianu: „Să nu vă lăsaţi sabia în anticameră pentru astfel de negocieri." Lăsînd să înţeleagă că armata română ameninţa cu o ofensivă disperată, el obţinu o prelungire a armistiţiului, apoi tărăgănă discuţiile pînă în luna martie. Atunci, considerînd condiţiile inamicului inacceptabile, el demisionă, lăsîndu-l în loc pe Marghiloman.

Pacea semnată la 7 mai la Bucureşti constituia totuşi o capitulare. Cei mai înflăcăraţi partizani ai Antantei se felicitau pentru ea, ca pentru o pace vădit impusă, nu acceptată.

În toată această pace înrobitoare, clauzele privind amputările de teritorii, îndeosebi în favoarea Bulgariei, şi demobilizarea armatei erau cele mai blînde. În cursul unei şedinţe, unul din delegaţii români, profesorul de drept internaţional domnul Missir, a cărui specialitate nu era într-adevăr de nici un folos în elaborarea unui asemenea *diktat,* neputîndu-şi reţine lacrimile, preşedintele delegaţiei germane îl mîngîie cu aceste cuvinte: „Nu

[9] Czernin (Ottokar, conte von) (1872–1932), om politic şi diplomat austro-ungar. Ministru plenipotenţiar la Bucureşti (1913–1916) şi ministru al Afacerilor Externe (1916–1918).

plîngeţi pentru atîta lucru; toate astea nu reprezintă nimic pe lîngă ceea ce pregătim Franţei, Angliei şi Italiei cînd vom încheia pacea din Vest."

În faţa acestei păci atît de dureroase, de care guvernele lor erau responsabile, deşi nu toate în aceeaşi măsură, reprezentanţii Antantei au recunoscut în scris, în numele lor personal, că România „s-a achitat cu lealitate de angajamentele sale". Numai guvernul francez, cel mai puţin vinovat dintre toţi, va aproba şi chiar va completa această declaraţie în mod explicit.

Nu am neglijat să cer această declaraţie de la guvernul meu printr-o lungă pledoarie care era mai ales un rechizitoriu împotriva Aliaţilor. Am înfierat greşelile lor cu atît mai multă vigoare, cu cît ele reveneau cu precădere Angliei şi Statelor Unite. Repetam cu această ocazie cît fusese de absurd şi chiar de revoltător să se ceară României să-şi depăşească angajamentele.

Subliniam anomalia tratamentului naţiunii celei mai puţin favorizate care fusese aplicat României. Ea intrase în război de bună voie, la cererea noastră şi în schimbul unor garanţii imediat uitate, nu ca Serbia şi Belgia, invadate şi provocate de inamic.

De fapt, eroismul conducătorilor români, al poporului şi al armatei, depăşea prevederile cele mai optimiste. Serviciile aduse de România se ridicau la înălţimea sacrificiilor sale. Dintre toţi aliaţii Franţei, inclusiv Italia, ea a fost aceea care, după Anglia, a atras cele mai multe trupe germane şi, în acelaşi timp, prin influenţa ei salutară asupra armatelor ruse cu care era în legătură, armata română a menţinut în întregime sau parţial frontul oriental, unde elementul cel mai bun a fost tot ea.

La tribuna Camerei, de acord cu Clemenceau, Pichon, ministrul Afacerilor Externe, a adus un omagiu „nobilei şi nefericitei Românii, ameninţată pînă şi în existenţa sa de dezertările care se organizau în jurul ei, pe frontul rusesc". El a mai declarat: „Am intervenit la Iaşi pentru a încunoştiinţa guvernul român că toate angajamentele luate faţă de România cînd a intrat în război vor fi menţinute."

Germania pune mîna pe Rusia. — Cît mai fusese încă timp, reprezentanţii aliaţi de la Iaşi nu conteniseră să-şi implore gu-

vernele să intervină în Rusia. De multe ori, în telegrame „identice", repetam cu toţii că inerţia lor, multă vreme după ce nici o iluzie asupra caracterului revoluţiei ruse nu mai era posibilă, provoca o adevărată stupoare în România, că regele ne rugase să nu mai lăsăm multă vreme cîmp liber nemţilor, că elementele sănătoase[10] din Rusia meridională ne ofereau concursul lor, cerînd ca o dovadă de sinceritate controlul din partea ofiţerilor noştri.

La Iaşi, colegul meu englez, mai clarvăzător decît guvernul său şi decît ambasadorul britanic la Sankt-Petersburg, Sir G. Buchanan, se asocia strădaniilor mele, atîta timp cît i-a îngăduit lipsa de instrucţiuni. Cu un spirit de echipă care, dacă ar fi existat şi în alte sectoare ale frontului, ar fi grăbit victoria, el puse chiar la dispoziţia ofiţerilor noştri creditele de care dispunea, mult superioare faţă de ale mele. El avea bani, dar nu avea agenţi. Eu aveam agenţi, dar nu aveam bani. Datorită acestei contopiri a resurselor noastre care se completau reciproc şi de acord cu generalul Şcerbacev care accepta controlul nostru o dată cu banii noştri, constituisem embrionul unei armate mercenare puţin numeroase, dar foarte solidă. Era o experienţă pe care noi contam pentru a ne determina guvernele să o extindă destul pentru a menţine o parte a frontului oriental şi a opri invazia germană. Acest embrion de armată se compunea, în afară de o brigadă de ofiţeri ruşi degradaţi de revoluţie, dintr-o divizie de polonezi ruşi şi o divizie de musulmani din Rusia, care declarau că nu voiau să depună armele decît cînd se va încheia pacea generală. Astfel, Sfînta Rusie, părăsită de fiii ei, nu mai era apărată decît de „necredincioşi" şi de catolici. Însă Antanta, neprofitînd de suspendarea ostilităţilor iarna, cum ceream noi stăruitor, pentru a-şi organiza acţiunea în Rusia, îndeosebi controlul asupra Transsiberianului spre a-şi asigura comunicaţiile, rolul acestor unităţi, după încheierea păcii, se reduse la activităţi de gherilă.

[10] „Elementele sănătoase": armatele antibolşevice, „albii".

VIII
SABOTAREA VICTORIEI

Odiseea lui Robert de Flers. — La 20 martie 1918, către orele 9 dimineaţa, pe un frig de –15°, sosisem într-o maşină la Conservatorul de la Iaşi, „legaţia noastră de bejenie", cum spunea Robert de Flers. În acelaşi timp, în spatele automobilului meu se opreşte o maşină deschisă, prăpădită. Coboară din ea doi urşi albi uriaşi care se reped la mine. Aducîndu-mi aminte de articolele care, inspirate de nemţi, încurajau atentatele împotriva reprezentanţilor aliaţi, printr-un reflex instantaneu m-am dat înapoi şi m-am pus în gardă, în timp ce şoferul meu şi îngerul meu păzitor, aşezat în faţă, mă încadrau scoţînd revolverele. Dar iată-mă deja în braţele unuia din urşi şi simt cum stalactitele care-i atîrnau de mustaţă se topeau pe obrazul meu la căldura îmbrăţişării. Era Robert de Flers pe care nu-l puteam recunoaşte, acoperit cum era pînă pe sub ochi de o şubă de oaie albă, al cărei guler era ridicat pînă peste marginea căciulii. Fîşii de blană suprapuse peste „valinki", cizme înalte de pîslă, îl „ursificau" din cap pînă în picioare. Căciula se poartă fie cu vîrful în sus ca o căpăţînă de zahăr, fie cu vîrful teşit ca un ghiveci de flori. Robert de Flers alesese căpăţîna de zahăr, iar tovarăşul său, ghiveciul. Acest tovarăş de drum era încîntătorul Emmanuel Chaumié, unul dintre ofiţerii însărcinaţi de statul nostru major să asigure legătura cu marile cartiere generale rus şi român. Îi aşteptam în fiecare lună cu nerăbdare ca pe nişte Moşi Crăciun, chiar în afara iernii, sacul lor conţinînd mai multe „valize" şi anexe care ne aduceau, împreună cu scrisorile, conserve, dulciuri şi alte „articles de Paris".

Uitasem că, aproape cu două luni mai înainte, la 1 ianuarie 1918, de sărbători, drept cadou pentru mine şi pentru România, îmi exprimasem la Paris dorinţa să-l revăd la Iaşi, dacă se putea, pe Robert de Flers, acest „colaborator vremelnic şi prieten definitiv", cum se definea singur în dedicaţia de pe una din cărţile sale. Colaborator unic în felul său, în care îmi recunoşteam dascălul, cel puţin în domeniul lui, greşit etichetat de Quai d'Orsay drept „propagandă". Termen impropriu, ca şi cum ar implica artificiul. Îl consideram mai curînd ca ataşatul meu pentru aprovizionarea morală a României şi a mea, în împrejurări care-i făceau prezenţa atît de necesară. Manifestasem deci dorinţa ca el să revină, înainte ca aceste împrejurări să închidă definitiv cercul în jurul nostru. Nu prevedeam că dorinţa mea va fi atît de repede împlinită şi că Robert de Flers, pentru a mă regăsi, va trebui să înfrunte riscuri şi aventuri de care aş fi vrut să-l scutesc.

Periplul său — iată încă un termen impropriu, pentru că înseamnă o călătorie numai pe mare — s-a făcut prin toate mijloacele de transport posibile, în afară de avion: cu vaporul, cu sania, cu căruţa, călare, pe jos, cu maşina. De la Marea Baltică pînă la Marea Neagră, din regiunile polare pînă la regiunile cele mai sudice ale Europei. Mai întîi pe un cargou ruginit, printre submarinele germane, apoi, în vagoane de vite, a trecut de mai multe ori peste liniile germane, cu riscul să fie prins şi împuşcat dacă, la o percheziţie, s-ar fi descoperit uniforma sa militară sub hainele civile împrumutate de la unul din consulii noştri în Rusia. Pe paşaportul său, încărcat cu o cascadă de semnături ale tuturor „autorităţilor" care mişunau în anarhia noii Rusii, de la Republica Finlanda la Republica Ucraineană, la Republica de pe Don a cazacilor şi la cea a Basarabiei, el îmi arătă rîzînd viza nu mai ştiu cărei *Kommandantur* acordată markgrafului (marchiz) von Flers. Tovarăşul său de drum (nu aveam să aflu niciodată de la el ce este mai eroic la Robert) mi-a spus: „A petrecut mai multe zile şi nopţi fără să se dezbrace, fără să se spele, aproape fără să mănînce, fără să-şi piardă vreodată surîsul. El pretinde că nu are nici un merit, pentru că doarme întotdeauna ca un prunc, chiar în condiţii în care eu nu puteam să închid ochii. Are conştiinţa împăcată. În toate oraşele unde există un teatru, la Stockholm,

la Petrograd, la Kiev, la Chişinău, petrecea seara acolo, chiar dacă noaptea precedentă nici nu se putuse întinde. Fără să înţeleagă nici un cuvînt din limba respectivă, era interesat în cel mai înalt grad de tot ce auzea. Înţelege şi se face înţeles în toate limbile pe care nu le cunoaşte. Cu «noii domni», cum îi numeşte el pe bolşevici, are, ca om de teatru, intuiţia scenei pe care trebuie să o joace pentru a obţine ce doreşte. El pretindea că a învăţa limbile străine înseamnă pentru un francez să se expună la uitarea propriei sale limbi, prea complicată pentru a lăsa timp să înveţi alta, şi prea nobilă ca să-i poată tolera alăturarea. Fără a pune la socoteală că este şi o dovadă de lipsă de imaginaţie, căci omul dispune şi de alte mijloace de comunicare cu semenii săi." La Kiev, el a obţinut mijloacele să-şi continue călătoria adresîndu-se „dumei municipale" care, compusă pe jumătate din evrei, pe jumătate din naţionalişti ucraineni, nu a rezistat celor două cuplete ale sale despre gloria lui Israel şi slava lui Mazeppa[1].

Cu ochii săi albaştri luminaţi de un surîs, mărturisi reginei şi doamnelor ei de onoare că de mai multe ori, după un post negru de peste douăzeci şi patru de ore, el şi Chaumié au mîncat ciocolatele „Marquis" expediate cam tîrziu de la Paris la palat pentru ziua de Anul Nou, în frumoase cutii legate cu fundiţe poleite. Pentru elita acestui oraş asediat, el reprezenta Parisul căruia toţi şi toate îi duceau dorul. Nu vorbea niciodată de pericolele şi greutăţile acestei legături periculoase între Paris şi Iaşi, sfidînd nenumăratele *Kommandantur* din uriaşa Rusie. Nu povestea decît episoadele comice, îndeosebi acel supeu în „separeu" special, într-un vagon de vite, cu bomboanele „Marquis", şi fondantele „Boissier" destinate unei regine şi unor principese, avîndu-l în faţă pe Emmanuel Chaumié, aşezaţi amîndoi pe podea, la lumina unei lumînări ce ţinea loc de candelabru, lipită cu propria ei ceară topită pe un cufăr care le servea drept masă. Însă partea eroică a acestui gen de sport şi plăcerea de a juca feste inami-

[1] Mazeppa, Ivan Stepanovici (1644–1709), hatman al Ucrainei (1687–1708). În serviciul ţarului Petru cel Mare, îl părăseşte pentru a se alia cu Carol al XII-lea, care-i promisese să recunoască independenţa Ucrainei. După înfrîngerea acestuia la Poltava, se refugiază la tătari.

cului îi trezea pofta să pornească iar la drum. Curînd, aproape fără voia mea, după ce îmi smulse un consimţămînt pe care apoi mi l-am reproşat, a asigurat o legătură şi mai periculoasă.

Iată telegrama mea oficială din 6 noiembrie 1918 prin care raportam această legătură la Quai d'Orsay:

„Sublocotenentul de Flers a revenit azi de la Salonic la Iaşi după ce a stabilit prima legătură prin avion între generalul Franchet d'Esperey[2] şi mine.

Sublocotenentul de Flers era deosebit de calificat pentru a expune comandantului şef al armatelor din Orient şi generalului Berthelot situaţia complexă a României şi pentru a le da toate elementele necesare hotărîrilor de natură să grăbească o nouă intervenţie română şi să-i dea maximum de eficacitate.

Pe de altă parte, personalitatea sa, care permitea ascunderea legăturilor oficiale cu legaţia Franţei, angaja cît se poate de puţin răspunderea mea în caz de reclamaţie germană pe lîngă guvernul român.

Propunîndu-se cu insistenţă pentru această misiune extrem de periculoasă, căreia îi acordam o mare importanţă, domnul de Flers şi-a cîştigat noi titluri de onoare pe care este de datoria mea să le semnalez guvernului. Ajuns la Salonic, după o călătorie de patru zile cu avionul, în cursul căreia a fost de multe ori ţinta tirurilor inamice şi a învins mari greutăţi, el a făcut dovada unei îndrăzneli şi a unui spirit de sacrificiu pentru care a fost citat în ordinul de zi al armatei din Orient.

A venit înapoi în condiţii şi mai critice, aparatul aterizînd cu mare dificultate şi sfărîmîndu-se în afara liniilor inamice, în regiunea Galaţi.

Sublocotenentul de Flers meritase deja prin împrejurările înapoierii sale în România o recompensă pe care am cerut-o pentru el, propunînd militarizarea crucii Legiunii de onoare pe care o deţine. Reînnoiesc această propunere, rugîndu-vă să binevoiţi a interveni să fie aprobată cît de repede posibil."

---

[2] Franchet d'Esperey, Louis (1856–1942). Mareşal al Franţei. S-a distins în luptele de la Marna (sept. 1914). Comandant suprem al trupelor aliate în Balcani (1918). A forţat Bulgaria să capituleze.

Răceala absolută şi concizia relativă a stilului oficial exclud, mai ales în telegrame, pitorescul şi emoţia. Nu puteam, fără a stîrni rîsul în birouri, să menţionez lacrimile de bucurie cu care a fost primită la Iaşi înapoierea lui Robert de Flers într-o camionetă rablagită pe care pilotul avionului sfărîmat se dusese să o aducă de la Galaţi, în timp ce pasagerul său, condamnat la imobilizare de serioasele contuzii suferite, adăpostit sub aripa aparatului, aştepta cu răbdare, citind un volum din *Eseurile* lui Montaigne. Şi mai puţin puteam să spun că românii, mai mult superstiţioşi decît credincioşi, au fost emoţionaţi de această întoarcere ca şi cum li s-ar fi întors norocul, pentru că pilotul respectiv, asul armatei din Orient, se numea Noël [Crăciun]. Acest prim contact între România captivă şi armata eliberatoare anunţa într-adevăr o eră nouă.

Nu puteam nici să spun că, în legătură cu acest zbor, prietenia care mă lega de Robert de Flers a fost umbrită de singurul nor pe care l-a cunoscut vreodată. El îmi expuse planurile sale cu o elocvenţă irezistibilă care-mi inspira însă îndoieli. Simţind că l-aş jigni dacă aş invoca aceste îndoieli pentru a-l abate de la o încercare atît de periculoasă, nu i-am opus decît obiecţiuni privind interesul general. Cum să presupui că o lovitură atît de îndrăzneaţă nu s-ar afla, mai ales dacă cel ce avea s-o săvîrşească era el? Nu vom trezi oare prea devreme atenţia nemţilor? N-aveam să atragem astfel noi catastrofe asupra României, silită să tacă, în timp ce era jefuită? La momentul oportun, eu dispuneam de specialişti în acest fel de operaţiuni, cei cîţiva ofiţeri în civil lăsaţi de misiunea militară. Toţi, cu acelaşi dispreţ faţă de primejdie, solicitau aceeaşi onoare, lăsînd să se întrevadă o nobilă invidie faţă de Robert de Flers, favorit, în orice caz, în această cursă către moarte.

De ce tocmai el? Această misiune excepţională nu era o treabă de specialişti, nici o chestiune de grad. O treabă în care, ca în toate problemele grave, factorii psihologici precumpăneau asupra celor tehnici. Mai întîi de toate, trebuia cîştigată încrederea generalului comandant al armatelor aliate, pentru a obţine de la el toate secretele. Dar prudenţa cea mai elementară interzicea încredinţarea oricărui document scris agentului de legă-

tură. Deci nu puteam să-i dau o scrisoare pentru generalul Franchet d'Esperey, devenit prietenul meu în timpul colaborării noastre în Maroc. Robert de Flers trebuia să se acrediteze singur. Trebuia, de asemenea, să priceapă tot ce i se va spune la Salonic. Şi nu era oare vorba, de fapt, de o lovitură de teatru şi de pregătirea unui deznodămînt fericit cu aceşti mari actori, popoarele? Celebritatea şi specialitatea acestui sublocotenent, mareşal al spiritului, îl impuneau pentru această misiune.

De altfel, Robert de Flers nu era oare tot atît de ameninţat pe pămînt, la Iaşi, ca şi în aer? La Iaşi, nemţii puseseră preţ pe capul lui, ceea ce îl amuza grozav. Totuşi, nu era o glumă. Cînd nemţii jură că vor să facă o figură urîtă, este singurul caz cînd îşi respectă jurămîntul. Drept mărturie, am cele două gloanţe care au străpuns perna prietenului nostru comun, comandantul de Belloy, ataşatul meu naval, al·cărui cap fusese obiectul aceleiaşi favori, şi care a scăpat pentru că în seara aceea nu era în pat, ci la masă la mine. Esenţial pentru siguranţa lui Robert de Flers şi a României, ca şi pentru întreaga lume, era să terminăm o dată cu nemţii.

Trebuie să spun că regele Ferdinand şi Brătianu, consultaţi asupra acestui proiect, nu au pregetat să accepte cu un stoicism admirabil riscurile unor represalii groaznice. Prudenţa mea era mai puţin înţeleaptă decît îndrăzneala lor. Datorită lor, diplomaţia mea de cancelarie a fost învinsă de cea a lui Robert de Flers, diplomaţie în aer liber, în plin văzduh.

Cînd, în 1928, Parlamentul român află trista veste a morţii sale timpurii, îşi manifestă doliul ca pentru un suveran prieten, cu deosebirea că, de data aceasta, protocolul nu era amestecat cu nimic.

Eliberarea. — Între Paris şi Iaşi se stabili o altă legătură ce o justifică pe cea pe care o datoram lui Robert de Flers cu Salonicul. Printr-un fenomen de telepatie care, în exil, făcea ca inimile noastre să bată la unison cu inima Franţei ce ne dezvăluia, de departe, ceea ce nu ne putea spune, noi simţeam, o dată cu guvernul nostru, că împrejurările cereau cu stăruinţă o nouă colaborare franco-română. Chiar cînd o începeam cu generalul

Franchet d'Esperey, Parisul ne invită să o pregătim printr-un mesaj transmis în condiţii care, în diplomaţia noastră de război, m-au făcut să pierd recordul cu care mă lăudam pe nedrept, cel al situaţiilor unde precedentele şi formularul cancelariilor sînt de prea puţin ajutor.

Într-o dimineaţă, către orele unsprezece, la biroul meu de unde nu plecam niciodată înainte de douăsprezece şi jumătate, unu, sînt chemat la telefon de la domiciliul meu personal şi rugat să mă întorc imediat, lăsînd totul la o parte. Nu mi se spune pentru ce. Cîteva minute mai tîrziu, credinciosul meu Paul (un servitor al familiei mele), cuprins de o emoţie puternică, mă întîmpină în pragul uşii: „E de neînţeles: se află aici un simplu soldat francez, într-o uniformă albastră, care a sosit de la Salonic. Spune că este ministru şi ne-a pus pe toţi să jurăm pe onoarea noastră de soldaţi francezi că nu spunem nimănui că este aici." Intru în birou-salonul meu şi cad în braţele lui Victor Antonescu, fost ministru la Paris în guvernul Brătianu şi demisionar la venirea guvernului Marghiloman. Era trimis de Clemenceau la Iaşi, prin Salonic, pentru a ne spune că vine momentul ca România să intre din nou în război alături de noi. Această misiune, tot atît de periculoasă ca aceea a lui Robert de Flers, îl expunea, după ce scăpase de focul inamicului, să fie împuşcat dacă se afla de ea. În ceea ce mă privea, nu aş fi putut invoca prerogativele diplomatice şi dreptul internaţional pentru a evita expulzarea, poate chiar lagărul de concentrare, pentru actul de ostilitate pe care îl reprezenta, pe timp de armistiţiu, acest azil acordat unui combatant în casa mea. Prima mea grijă a fost să-l dezbrac de uniforma care-i servise de paşaport ca să treacă prin liniile aliate şi să-l îmbrac în civil, apoi să-l întremez cu ultima mea sticlă de coniac, căci, lăsat de un avion de la Salonic într-un loc pustiu la patruzeci de kilometri de Iaşi, sosise la mine istovit, după un marş forţat toată noaptea cu uniforma militară ascunsă sub piei de oaie şi cu o căciulă mare. După care, l-am rugat pe vecinul meu Brătianu să vină imediat la masă la mine. Fostul şi viitorul Preşedinte al Consiliului şi Antonescu, fostul şi viitorul său ministru de finanţe şi unul din colaboratorii săi cei mai siguri, se îmbrăţişară îndelung şi schimbară confidenţe tot atît de liber

ca şi cum ar fi fost în *tête-à-tête,* neavînd, spuneau ei, nici un secret faţă de mine. Antonescu îmi aducea veşti şi de la familia mea despre care nu ştiam nimic de multă vreme, toate fiind, cum au fost şi cu Robert de Flers, şi pentru acelaşi motiv, încredinţate memoriei. După atîtea precauţiuni, cea mai mică indiscreţie l-ar fi dat pe mîna autorităţilor germane. Sechestrat la mine în casă, el nu va mai ieşi de-acolo decît atunci cînd inamicul va părăsi ţara. Semn al unei discipline rare, nimeni nu află de prezenţa lui Antonescu la Iaşi, în afară de cercul totuşi numeros al prietenilor care veneau să-l vadă. Prietenii săi fiind şi ai mei şi venind deseori la domiciliul meu, afluenţa lor nu atrăgea atenţia şi nu trezea nici o bănuială. Brătianu se întreţinea în fiecare zi cu el şi cu principalii săi colaboratori din ajun şi din viitor. El nu acceptă oferta mea de a mă retrage în timp ce discuta în biroul meu cu acest guvern independent al României, care era încă în lanţuri, dar care saluta deja în victoriile noastre zorile eliberării.

La rîndul meu, o salutam în aceste prime contacte cu Franchet d'Esperey. Îl cunoşteam prea bine de cînd fusesem colegi în Maroc, din 1912 pînă în 1914, şi aveam multă încredere în steaua lui. Nu m-am îndoit niciodată că, în locul lui Sarrail în 1916, cu mijloacele de care dispunea în 1918, el ar fi scurtat războiul cu doi ani, scutind Franţa şi lumea de groaznicele consecinţe ale acestei prelungiri, hecatombele, ruinele, revoluţia rusească, intervenţia americană şi falsa pace a lui Wilson etc. Aveam în el o îndoită încredere în virtutea vechilor noastre relaţii, evocate de el şi de mine într-un schimb de telegrame foarte cordiale, imediat ce am putut coresponda, şi pentru că principalul său colaborator politic era fostul meu *alter ego* pînă la plecarea misiunii noastre militare, şi azi unul din prietenii mei cei mai buni, comandantul Cartier (de atunci, ajuns general), principalul meu colaborator militar şi agent de legătură oficial cu guvernul român care, apreciind competenţa şi calităţile sale excepţionale, a făcut din el şeful serviciului său de informaţii. Cunoaşterea aprofundată a eşichierului politic şi militar pe frontul din Orient, cîştigată în aceste funcţii, îl impunea ca şef al Birou-

lui 2 de informaţii al armatelor aliate de la Salonic, adică în realitate, ca ministru al Afacerilor Externe al comandantului şef.

Imediat ce Franchet d'Esperey a preluat comanda armatelor pe care generalul Guillaumat i le predase în stare mai bună decît le preluase de la Sarrail, evenimentele s-au precipitat. După nefericita întîrziere de doi ani, a pornit ofensiva stipulată în tratatul nostru cu România drept condiţie prealabilă a intrării ei în război.

Încă de la 15 septembrie (Franchet d'Esperey preluase comanda în iunie 1918), această ofensivă se declanşă şi armata franco-sîrbă străpunse frontul inamic. Apoi, la 29 septembrie, urmă luarea localităţii Uskub şi deruta completă a inamicului; a doua zi, la 30 septembrie, era semnat armistiţiul cu Bulgaria, la Salonic. Guvernele aliate, tulburate de acest marş fulgerător atît de contrar obiceiurilor lor, erau tot atît de „derutate" ca şi inamicul. Ele au oprit această ofensivă lîngă Uskub. De abia la 6 octombrie, după o ofensivă tot atît de victorioasă, Franchet d'Esperey a obţinut autorizaţia să o reia în direcţia Dunării.

Armistiţiul bulgar, primul din acest război, determină curînd un al doilea. Bulgaria fiind scoasă din luptă, Turcia, despărţită de Occident, fu nevoită să capituleze la rîndul ei, la 30 octombrie.

În timp ce Bulgaria capitula la Salonic, reprezentantul ei la Berlin semna cu ceilalţi trei delegaţi ai Împătritei alianţe (ai Germaniei, Austro-Ungariei şi Turciei) un protocol prin care Dobrogea era cedată ţării sale în întregime şi fără restricţii, Dobrogea care fusese mai întîi atribuită *în condominium* coaliţiei lor. Triumfător, el sosi la Sofia cu acest trofeu în geantă şi acolo află că, prin capitularea Bulgariei, această provincie îi era luată integral. Dobrogea rămase însă cîtva timp un măr al discordiei între România şi aliaţi, ca şi între Clemenceau şi mine. Presa de la Bucureşti (încă sub control german) exploata o telegramă de la Paris, conform căreia aliaţii s-ar gîndi la o împărţire a Dobrogei între România şi Bulgaria. De aici se trăgea concluzia că Antanta suferea de o „bulgarofilie" incurabilă şi că avea pretenţia să dispună de teritoriile eliberate de armatele sale, fără să ţină seama de angajamentele luate faţă de România. După o dezminţire dată de guvernul francez, concepută în termeni suficient de ambigui ca să poată fi interpretată ca o confirmare par-

ţială, am cerut guvernului francez, printr-o telegramă din 27 octombrie, o declaraţie destul de categorică pentru a pune capăt unei campanii de presă cu atît mai regretabilă, cu cît România se pregătea să coopereze din nou cu noi.

În *Amintirile* sale, Poincaré povesteşte ieşirea lui Clemenceau la şedinţa Consiliului de miniştri, unde Pichon[3] a citit telegrama mea: „E prea de tot cu românii ăştia care ne-au părăsit şi ne tot cer cîte ceva!" Poincaré nu a reprodus vorbele de ocară şi ameninţările la adresa umilei mele persoane rostite de „Tigru", care continua să-mi impute armistiţiul românesc şi toate dezastrele pe care Antanta le datora pe acest front neexecutării promisiunilor pe care le făcuse, inerţiei sau incoerenţei mişcărilor ei. Cum secretul deliberărilor ministeriale nu exista mai mult pe timp de război decît pe timp de pace, am aflat prin scrisori particulare de aceste afirmaţii precum şi de merituoasa şi victorioasa intervenţie a lui Pichon în favoarea mea. El atrase atenţia că telegrama incriminată aparţinea categoriei de telegrame „identice" a tuturor reprezentanţilor aliaţi în România şi că reprezentantul Franţei nu putea avea altă opinie decît colegii săi asupra acestui punct fără ca astfel să dăuneze influenţei noastre la Iaşi.

Din aceleaşi scrisori aflam, fără să mă mir, că „Tigrul" cheltuia mai puţină energie împotriva lui Sarrail, care nu avea dreptate, decît împotriva mea, care aveam atît de evident dreptate. Nu puteam mobiliza pentru cauza mea nici cea mai neînsemnată lojă masonică. Toţi fraţii celor „trei puncte"[4] făceau semnul „pericol" cînd venea vorba de rechemarea lui Sarrail. „Nu vom permite, spuneau ei, ca un general republican să fie umilit." La rîndul său, Clemenceau repeta în faţa Consiliului de miniştri: „Sarrail trebuie să dea socoteală." Nu i s-a cerut socoteală niciodată. Lui Pétain, comandantul şef al armatelor franceze, Clemenceau îi spuse într-o zi: „Vi-l voi pune pe Sarrail la dispoziţie." — „Mulţumesc pentru dar, asta înseamnă că îmi lăsaţi mie răspunderea

[3] Pichon, Stephen (1857–1933), om politic francez, ministru al Afacerilor Externe al Franţei (nov. 1917–ian. 1920).

[4] Simbolul triunghiului masonic.

să-l demit." — „Îmi voi lua eu însumi această răspundere." Nu şi-a luat-o niciodată, şi nu a luat-o nici un alt om politic francez, deoarece Ribot aşteptă somaţia lui Lloyd George pentru a-i numi un succesor la Salonic, dar fără a-l demite. Sarrail era menajat cu atîta grijă, încît i s-a acordat medalia militară în aceeaşi zi în care i s-a decernat şi generalului de Castelnau, ca pentru a echilibra această distincţie conferită unui „iezuit cu cizme" cu cea a unui înalt demnitar al francmasoneriei.

Franchet d'Esperey merită medalia militară şi justifică rechemarea lui Sarrail dovedind de ce sînt capabile armatele de la Salonic conduse de un şef adevărat. La 20 octombrie, francezii au ajuns la Dunăre în regiunea Vidin şi Lam Palanka. Atunci sosi la Salonic generalul Berthelot, investit cu o nouă comandă, cea a „armatei de la Dunăre", pe care nesăbuinţa sau invidia Parisului o lăsase aproape independentă de Franchet d'Esperey. Aceşti doi mari comandanţi supremi, cu toate că se apreciau reciproc, nu se simpatizau. Simţind aceeaşi afecţiune şi aceeaşi admiraţie pentru unul şi pentru celălalt, îmi promiteam că mă voi strădui să le împrăştii prejudecăţile reciproce. Cer umbrelor lor iertare. Le subestimam virtuţile. Am rămas cu bunele mele intenţii: acelaşi înalt sentiment al datoriei transformă fosta lor rivalitate într-o nobilă şi rodnică emulaţie. Franchet d'Esperey înţelese imediat că, prin popularitatea de care se bucura în România, Berthelot era acel sortit să joace primul rol pe plan militar şi îi pregăti o intrare triumfală în Bucureşti.

Ofensiva fulger a armatei noastre din Orient lovi ca un trăsnet în cîteva zile pe toţi adversarii noştri de pe acest front şi grăbi prăbuşirea lor pe frontul occidental. La 30 octombrie, amiralul englez Calthorpe semnă la Mudros armistiţiul cu Turcia, în numele tuturor aliaţilor, dar în beneficiul exclusiv al Angliei care, instalînd Cartierul general al generalului Milne la Constantinopol, îi înlătură pe Franchet d'Esperey şi Franţa. Nici un foc nu s-a tras între aliaţi şi turci. La 1 noiembrie, sîrbii intrau în Belgrad. Ungaria, ţara cea mai reacţionară din Europa, era în plină revoluţie bolşevică, ceea ce atestă virulenţa veninului în climatul înfrîngerii. La 6 noiembrie, Franchet d'Esperey, asistat de Cartier, semnă la Belgrad armistiţiul ungar cu Mihály Károlyi.

Clauzele principale: armata ungară va fi total demobilizată; trecerea armatei franceze în direcţia Germaniei va fi cu totul liberă şi înlesnită; Banatul sîrbesc şi Transilvania românească vor fi evacuate de autorităţile ungare; forţele germane care nu vor fi evacuat Ungaria pînă la 7 noiembrie vor fi internate în lagăre.

La 9 noiembrie, armata de la Dunăre sub comanda lui Berthelot trecu fluviul în trei locuri în amonte de Giurgiu, pentru a face joncţiunea cu armata română, căreia fostul şef al misiunii noastre militare îi dădu întîlnire printr-un vibrant mesaj radiodifuzat. Ea va fi mai punctuală la această întîlnire decît divizia engleză de la Salonic, afectată de Franchet d'Esperey armatei Dunării, dar reţinută de generalul Milne mai aproape de Bosfor, pentru a consolida acolo preponderenţa britanică.

În cursul acestor evenimente, situaţia din România evolua în acelaşi ritm şi în acelaşi sens. Ocupaţia germană devenea din ce în ce mai brutală, cu cît era mai ameninţată. Opinia publică se familiariza cu ideea unei noi mobilizări. Imediat după semnarea armistiţiului bulgar prevestitor al celor ce vor urma, regele mă convocă pentru a-mi spune: „Ştiţi că eu nu am încetat să mă consider aliatul dumneavoastră. Mi-am ţinut promisiunea să nu închei pacea cu inamicii dumneavoastră şi ai mei. În ciuda ameninţărilor lor, am întîrziat schimbul instrumentelor de ratificare ale tratatului de sclavie pe care ni l-au impus după trădarea rusească. Sînt nerăbdător să lupt alături de prietenul nostru Berthelot, dar orice gest prematur nu ar duce decît la o nouă catastrofă, la un măcel inutil şi la distrugerea a ceea ce mai rămîne din armata şi din ţara mea. Totuşi, împreună cu toţi şefii armatei, sînt gata să decretez mobilizarea, chiar înainte de a stabili contactul nostru efectiv cu trupele franceze, şi să înfrunt riscuri mari neaşteptînd această legătură, dacă există o şansă serioasă s-o grăbesc. Pentru moment, nu am putea să vă dăm decît trei sau patru divizii, cea mai mare parte a efectivelor noastre aflîndu-se în teritoriul ocupat, dar socotim că la o lună după plecarea nemţilor, vom dispune de patru pînă la cinci sute de mii de combatanţi. Dacă este prea tîrziu ca să participăm la victorie, armata mea vă va ajuta să o confirmaţi. Dacă există o dreptate, nimeni nu vă va contesta-o, căci toate popoarele subjugate

îşi vor datora eliberarea cu precădere Franţei. Pentru ca această victorie să vă fie asigurată, puteţi să contaţi pe armata mea, încadrată de ofiţeri francezi, ca pe o armată franceză."

La 3 noiembrie, la Bucureşti, răspîndindu-se vestea că sosesc trupele franceze, populaţia aclamă Franţa şi cîntă *Marseieza* sub ferestrele lui Mackensen. Proclamarea stării de asediu şi executarea a numeroşi ostatici restabiliră provizoriu ordinea.

La 6 noiembrie, regele ceru demisia lui Marghiloman şi constitui un guvern de tranziţie sub preşedinţia generalului Coandă, desemnat de Brătianu, cu generalul Grigorescu, eroul de la Mărăşeşti, unul din cei mai valoroşi colaboratori ai lui Berthelot, la Ministerul de Război, ceea ce puse în mişcare executarea planului pe care mi-l expusese regele cîteva zile mai înainte. În acelaşi timp, două decrete dizolvau Parlamentul ales sub controlul inamicului, precum şi întreaga lui operă legislativă.

Recenta lege de naturalizare a evreilor era astfel anulată, ceea ce provocă o neînţelegere între România şi Antantă. Sfătuisem pe Brătianu, şef ocult al guvernului, să declare că această naturalizare se va efectua imediat ce se va întruni un Parlament liber ales. Brătianu, politician prea fin ca să nu înţeleagă necesitatea acestei naturalizări, ne răspunse: „Vom face această declaraţie cît de repede va fi posibil, dar, în interesul însuşi al evreilor, este mai bine să o amînăm pînă la sfîrşitul mobilizării, cînd guvernul va fi astfel în măsură să împiedice pogromurile pe care această reformă ar risca să le provoace acum. De altfel, aproape toţi evreii doreau făţiş victoria germană. Faptul că dintre evrei provine şi majoritatea conducătorilor sovietici măreşte şi mai mult exasperarea împotriva lor."

La Londra şi chiar la Washington, această amînare inspirată de o solicitudine mai luminată faţă de evrei va fi considerată ca o crimă. Germanofilia acestora, reflex al celei a coreligionarilor lor din Europa Orientală şi Centrală, se explica, de asemenea, prin iudeofilia atribuită Germaniei de cînd cu tratatul de la Berlin care, în 1878, prevedea la articolul VII egalitatea de tratament între israeliţii români şi autohtoni. „Pentru Bismarck, spunea regele Carol, orice evreu este un Rothschild cultivat."

La 10 noiembrie, regele ordonă mobilizarea. Delegatul militar al guvernului român îi înmînă lui Mackensen un ultimatum care-i dădea douăzeci şi patru de ore pentru a părăsi teritoriul românesc cu toate trupele sale. Guvernul român declară inamicului că tratatul de pace cu imperiile centrale nefiind ratificat, consideră că alianţa din 1916 este în vigoare.

Dragostea pentru Franţa, multă vreme împiedicată să se manifeste, izbucni atunci cu violenţă. În aceeaşi zi de 10 noiembrie, ziua celei de-a doua mobilizări, o mulţime mai numeroasă şi mai entuziastă ca la prima mobilizare din 1916 năpădi imensa curte a Conservatorului-legaţie şi se revărsă pe străzile vecine aclamînd Franţa şi cîntînd *Marseieza.* Am fost obligat să apar la balcon şi să reînnoiesc, fără autorizaţia guvernului meu, angajamentele alianţei noastre. Această mulţime, neputînd să prevadă armistiţiul care s-a încheiat a doua zi pe frontul occidental, acceptă cu bucurie, după atîtea sacrificii, alte sacrificii noi. Ea ilustra acest loc comun că îţi iubeşti cu atît mai mult patria, ca şi vreo altă fiinţă, cu cît suferi mai mult pentru ea.

În opinia românilor, Antanta era întruchipată atît de complet doar de Franţa, încît uitau de ceilalţi membri ai ei. Dintr-un sentiment de solidaritate interaliată, a trebuit să insist ca să obţin organizarea unei „manifestaţii spontane" în faţa legaţiilor Angliei şi Statelor Unite.

La 12 noiembrie, avu loc altă manifestaţie, dar mai autentic spontană. La ora 10 dimineaţa, înconjurat de tot personalul legaţiei şi cu cei cîţiva ofiţeri francezi camuflaţi în civil în timpul ocupaţiei şi acum în uniformă pentru prima oară de la plecarea misiunii noastre militare, m-am dus la gara din Iaşi pentru a înmîna Crucea de Război reginei Maria care se înapoia după o noapte întreagă de inspecţie a ambulanţelor reorganizate în grabă. O mulţime imensă o primi pe suverană cîntînd *Marseieza.* La scurta mea cuvîntare care celebra eroismul ei, ea răspunse simplu, mîngîind crucea pe care tocmai o prinsesem pe uniforma ei de infirmieră: „Iată ce-mi face mai multă plăcere decît toate marile decoraţii cu cordoane." Apoi, ghicind că dacă nu lua ea iniţiativa, respectul ce-l purtam rangului ei excludea ritul îmbrăţişării, adăugă: „Ce aşteptaţi pentru a mă îmbrăţişa?" N-am

aşteptat să mi-o spună de două ori. Mulţimea, tot în sunetul *Marseiezei,* o duse în triumf pînă la maşina ei.

În mod foarte delicat, Berthelot, sosit la porţile Bucureştiului în fruntea armatei eliberatoare, aşteptă ca să intre, la 1 decembrie, înapoierea regelui şi reginei pentru a-i asocia, împreună cu cîteva regimente româneşti, la onoarea acestei zile istorice. De acord cu mine, Berthelot invită chiar şi contingente engleze să defileze între soldaţii regelui Ferdinand şi soldaţii noştri. În fruntea cortegiului, pe cai minunaţi, călăreau regele, regina în uniformă de colonel de roşiori şi generalul Berthelot, într-un uragan de aclamaţii frenetice, sub o ploaie de flori. Pe tot parcursul, la ferestre şi balcoane, fluturau drapele româneşti şi franceze, printre care cîteva drapele englezeşti, italiene şi americane erau arborate la vedere, din ordinul prefectului de poliţie.

La 5 decembrie am oferit un banchet regelui, reginei, statului major al lui Berthelot şi colegilor mei aliaţi. În răspunsul său la toastul meu, regele Ferdinand, fără să uite de celelalte puteri ale Antantei, a pus accentul mai ales pe fraternitatea franco-română şi pe bucuria sa să vadă „în fruntea armatelor aliate pe generalul Berthelot, Berthelot al nostru, căci este într-adevăr şi al nostru, prin calitatea sa de cetăţean român şi prin prietenia pe care n-a încetat să o arate ţării mele".

La 7 noiembrie, clubul „Tinerimea", care prin statutul său era închis străinilor, mă primea, împreună cu ofiţerii armatei Berthelot, pentru a ne dovedi — proclamă preşedintele — că la Bucureşti, francezii nu sînt socotiţi străini.

În ziua în care au intrat trupele franceze, un ziar ilustrat le saluta publicînd un desen reprezentînd o femeiuşcă decoltată aşezată în faţa mesei ei de toaletă încărcată cu flacoane de parfum goale, cu legenda: „Vin francezii. În sfîrşit vom avea Coty adevărat." Profesorul Iorga, mandatat de Comitetul clubului pentru a ne ura bun venit, îşi încheia cuvîntarea cu cuvintele: „Noi iubim Franţa mai puţin pentru domnişoarele ei, cît pentru că este cea mai mare doamnă a Istoriei."

Două ocazii pierdute. — La cîteva zile după aceea, Bucureştiul îl primea pe Franchet d'Esperey cu onoruri aproape re-

gale. Găzduit la palat, a fost obiectul celor mai măgulitoare atenţii. Din stocurile armatei, ne-a aprovizionat din belşug cu şampanie, încălţăminte (bocanci de ordonanţă pe care i-am împărţit colegilor mei din corpul diplomatic, pentru a-i face să preţuiască avantajele unui comandament francez pe acest front) şi parfum pentru doamne. Mi-a oferit şi argumente pentru a-l face, pe cît posibil, pe ministrul Afacerilor Externe să adere la opiniile sale asupra exploatării şi consolidării victoriei. Însă frontul parizian, sau aşa cum îl numea statul său major „coaliţia dintre Anglia şi Clemenceau", rezista mai bine ca frontul turco-bulgar.

Cu toate că îl ştiam egal sau chiar superior oricărui destin, mă aşteptam să-l găsesc oarecum îmbătat de succesele sale cele mai strălucite şi cele mai rapide ale războiului, de ovaţiile şi arcurile de triumf care-l întîmpinau în ţările eliberate. Franchet d'Esperey era însă indignat. Ca toţi marii oameni de acţiune, el se uita înainte, nu înapoi. Armistiţiul de la 11 noiembrie[5] pe care, pe drept cuvînt, îl considera prematur, a oprit brutal pe „chişiţe", cum spun cavaleriştii noştri, acest pur sînge care-şi roade frîul. În loc să-şi continue marşul rapid prin Budapesta şi München pînă la Berlin, pentru a da mîna cu Foch, spre a impune principalului inamic pacea în capitala lui şi să asigure astfel victoria pretutindeni, Franchet d'Esperey visa un Leipzig[6] invers, unde saxoni şi bavarezi ar trece în tabăra adversă, cea a Franţei, atraşi de avantaje deosebite; visa un Maraton al civilizaţiei creştine, bătălie a naţiunilor unde, sub comandamentul suprem al statului nostru major, ar lupta români, sîrbi, greci, polonezi, cehi, ce se ofereau cu dragoste sub efectul acelui „coup de foudre", în sensul pasional al cuvîntului, care era pentru ei victoria noastră. Pe lîngă aceste naţiuni, surori greco-latine, întîietatea spirituală a Franţei şi dezinteresul ei teritorial absolut, îi asigurau un con-

[5] La 11 noiembrie 1918, la Rethondes, s-a semnat armistiţiul care îi impunea Germaniei învinse retragerea de pe teritoriile ocupate.

[6] La Leipzig a avut loc „Bătălia naţiunilor" (16–19 octombrie 1813) între Napoleon şi aliaţi (austrieci, prusieni, ruşi şi suedezi), care s-a încheiat cu înfrîngerea trupelor franceze, datorită trupelor saxone şi bavareze, care au fost silite să se retragă peste Rin, şi cu pierderi foarte grele pentru ambele părţi (115 000 de oameni ucişi).

curs destul de puternic pentru a răsturna în favoarea sa raportul de forţe în ocuparea Germaniei. Dar, de pe acum, *diktatul* anglo-saxon limita această ocupaţie în spaţiu şi în timp, spre nenorocirea tuturor celor interesaţi, inclusiv germanii.

Foarte clarvăzător, Franchet d'Esperey atribuia acest armistiţiu mai ales presiunii britanice. Mai tîrziu, voi auzi spunîndu-se la Londra că, răspunzînd lui Lloyd George care-l întreba, la începutul lui noiembrie 1918, cît timp ar trebui pentru a impune Germaniei pacea, Foch răspunse: „Între o lună şi patru luni." Lloyd George ar fi preferat un armistiţiu imediat, pentru că prelungirea ostilităţilor timp de patru luni ar fi însemnat o contribuţie mult mai masivă a Statelor Unite, care ar fi sporit corespunzător pretenţiile lor la conducerea lumii de după război.

Oprind armatele aliate în Occident la Rin şi în Orient la Dunăre, Lloyd George era preocupat şi de oprirea ascensiunii Franţei, care, din punct de vedere militar, conducea pe cele două fronturi. Aceasta în virtutea reflexului care ridică întotdeauna politica britanică împotriva oricărei preponderenţe pe continent.

La Iaşi, strălucita victorie a lui Franchet d'Esperey şi armistiţiul de la 11 noiembrie, departe de a ne face să renunţăm la planurile noastre de intervenţie în Rusia, ne ofereau argumente în favoarea lor şi mijloace să le realizăm. Cum să nu folosim imensul prestigiu şi elanul acestei victorii pentru a o consolida organizînd pacea pe cele două fronturi, mai ales cînd ne punea la îndemînă, împreună cu armatele aliate din Orient, instrumentul necesar acestui scop?

Chiar la 19 noiembrie telegrafiam la Paris şi generalului Franchet d'Esperey: „O intervenţie militară în Rusia, chiar cu efective reduse, ar avea cele mai mari şanse să prevină o anarhie care, lăsată în voia ei, se va generaliza foarte repede şi va cere în curînd eforturi foarte mari pentru a o stăpîni.

Confirm că este esenţial, din punctul de vedere al situaţiei noastre viitoare în Rusia, ca Franţa să ia ostentativ iniţiativa deciziilor care se impun şi pe care colegii mei le vor cere într-o viitoare telegramă."

Într-adevăr, colegii mei, prea încrezători în guvernele lor, aşa cum eram şi eu în al meu, nu bănuiau că, în ciuda tuturor

greşelilor lor pe acest front, acestea vor fi destul de nesăbuite pentru a lăsa să le scape ocazia de a obţine în Rusia rezultate incalculabile, fără prea mare cheltuială, aşa cum doreau delegaţii Rusiei încă nebolşevizate.

Această delegaţie rusească de la Iaşi, singurul loc unde putea lua contact cu aliaţii, reprezenta toate grupările politice ruseşti cu excepţia extremei drepte şi a extremei stîngi, adică absolutiştii şi bolşevicii, sub preşedinţia lui Miliukov, cuminţit de necazurile sale şi mai clarvăzător decît guvernele noastre. Încă din luna august, el le judeca, pe ele şi situaţia lor, fără iluzii, într-o convorbire la Kiev cu Robert de Flers pe care i-l trimisesem pentru a pune de acord acţiunea sa şi a noastră. Iată declaraţiile lui Miliukov, transmise imediat la Paris, aşa cum le regăsesc, dictate de el şi consemnate de Robert de Flers:

„Politica aliată în Rusia seamănă de mult timp cu cea a unui om care se îneacă şi încearcă să se agaţe de un pai. Ea a susţinut pe rînd pe Kerenski, pe Rada ucraineană (guvernul Ucrainei separatiste) şi pe bolşevici. Nu a luat niciodată în serios mişcarea monarhică, la Paris Kerenski este sărbătorit şi aceasta ar fi de ajuns să îndepărteze de aliaţi toate elementele sănătoase din Rusia. Pe Don, armata noastră de voluntari nu este susţinută, pentru că este monarhistă, şi, cu toate că ţine cu aliaţii, este paralizată din lipsă de mijloace materiale.

Dacă, aducînd colaborarea partidului meu, pot obţine proclamarea unui guvern la Moscova şi revizuirea tratatului de la Brest-Litovsk[7], îmi voi face datoria de bun patriot, hotărît să rezist tendinţelor separatiste, acceptînd acest tîrg. Pentru a-l evita, aliaţii nu pot face decît un singur lucru: să proclame imediat monarhia în Siberia. Germanilor le este foarte frică de asta. Însă Parlamentul republican al Franţei va putea oare permite aliaţilor să joace acest rol?

---

[7] La Brest-Litovsk, la 3 martie 1918, s-a semnat tratatul de pace între Germania, Austro-Ungaria, Bulgaria şi Imperiul Otoman pe de o parte, şi Rusia Sovietică de cealaltă, care renunţa atunci la Polonia şi Ţările Baltice. Încheierea ostilităţilor pe frontul de est permitea Germaniei să accentueze presiunea asupra frontului francez.

Dacă Franţa l-ar juca, aş fi fericit, căci simpatia şi admiraţia mea pentru ea nu s-au schimbat."

La delegaţia prezidată de domnul Miliukov se asocie domnul Poklevski, fost ministru al lui Nicolae al II-lea în România, acreditat de generalul Denikin (succesor al generalului Alexeev în fruntea unei armate contrarevoluţionare) pe lîngă cei patru miniştri ai Franţei, Angliei, Italiei şi Statelor Unite, singurul lor organ de comunicare cu guvernele noastre. Noi le transmiteam deci părerile tuturor elementelor „antantofile" din Rusia, „absolutiştii" şi „bolşevicii", care nu erau reprezentaţi pe lîngă noi, fiind, de asemenea, şi progermani, primii — care fuseseră întotdeauna progermani — pentru că scontau pe victoria germană pentru a recuceri puterea, iar ceilalţi, pentru că o datorau în mare parte sprijinului Berlinului.

La sfîrşitul primei noastre şedinţe de deliberări cu delegaţia rusă, noi transmiteam prin telegrame „identice" guvernelor noastre un memoriu în care aceasta cerea intervenţia lor. Îl comentam în felul următor:

„Cu aprobarea unanimă a delegaţiei, domnul Miliukov ne-a declarat că nu a luat contact cu germanii decît pentru că reprezentau singura forţă organizată pentru menţinerea ordinii.

Solicitînd stăruitor o intervenţie militară imediată a Antantei pentru reconstituirea Rusiei, el ne-a cerut să considerăm bolşevismul ca ultimul aliat al Germaniei. A adăugat că nu este vorba numai de existenţa Rusiei, ci şi de necesitatea de a suprima pericolul universal pe care-l reprezintă propaganda bolşevică.

Delegaţia rusă insistă foarte mult ca, fără să aştepte organizarea unui corp expediţionar, Antanta să facă începînd de pe acum o demonstraţie navală în porturile ruseşti de la Marea Neagră.

Potrivit tuturor informaţiilor noastre, această demonstraţie ar produce un efect moral ce ar înlesni sarcina trupelor care vor trebui trimise ulterior.

Rugăm guvernele noastre să ne facă cunoscute de urgenţă deciziile lor asupra acestui subiect."

Aceste decizii nu le-am aflat decît în tăcerea şi inerţia guvernelor noastre. Pentru a răspunde tuturor obiecţiunilor posibile,

noi repetam că delegaţii chemaţi să formeze, cu concursul nostru, viitorul guvern rus ne dădeau toate garanţiile necesare pentru interesele noastre şi cele ale aliaţilor: o declaraţie că nu îi interesa Basarabia, declaraţie căreia România îi subordona concursul ei indispensabil, cel puţin ca bază, pentru o acţiune interaliată împotriva bolşevismului; recunoaşterea independenţei Poloniei, care furniza deja contingente armatei lui Denikin. O delegaţie a Comitetului naţional polonez de la Cracovia, acreditată, de asemenea, pe lîngă noi, colabora în mod cordial sub auspiciile noastre cu delegaţia rusă împotriva duşmanului comun principal, extremismul moscovit.

Potrivit scrisorilor personale pe care le primeam de la Paris, ni se reproşa că ne luam drept centrul universului, că ne lăsam înşelaţi de nişte emigraţi fără nici o autoritate în Rusia şi că eram gata să prelungim războiul.

La Iaşi eram însă bine şcoliţi în privinţa neîncrederii faţă de ruşi, fără deosebire între vechiul şi noul regim: şi unul, şi altul ne trădaseră acolo mai mult ca oriunde, dar în mod foarte inegal. De aceea transmiteam indicaţii la Paris numai după ce fuseseră controlate de numeroşii noştri agenţi în Rusia, iar cererile lor de ajutor, numai dacă Brătianu, care dintre toţi oamenii de stat ai vremii se temea probabil cel mai mult de Rusia, le considera conforme cu posibilităţile şi cu interese generale ce se confundau cu cele ale României. Or, Brătianu ne oferea să aprovizioneze armata lui Denikin cu muniţii luate din depozitele ruseşti care mai existau în România, pînă cînd comandantul armatelor din Orient va fi în măsură să se îngrijească de această aprovizionare.

Nu neglijam să aducem acestor cereri, cîteodată dictate de nerăbdare, corectivele impuse de prudenţă. Astfel, delegaţii ruşi evaluau la 150 000 de oameni efectivele necesare pentru a restabili ordinea cu ajutorul lui Denikin; noi eram de părere că această evaluare, fără îndoială corectă cu o lună în urmă, era acum prea slabă, pentru că nici timpul nu lucra pentru noi, nici Germania, care livra armatei bolşevice în curs de formare arme şi muniţii de care nu dispunea armata contrarevoluţionară, mult superioară în celelalte privinţe.

Pentru a le permite guvernanților noștri să-și măsoare autoritatea morală pe acest front, după victoriile lui Franchet d'Esperey, le semnalam afluența la Iași a unor delegați din întreaga Rusie meridională, terorizați de bolșevism și implorîndu-ne să dăm ordin nemților „să mențină ordinea pînă la sosirea trupelor aliate". Se generaliza și se consolida peste tot convingerea că doar o dictatură militară interaliată, însoțită de propagandă și de o acțiune politică, putea salva Rusia de o anarhie sîngeroasă. Eram rugați stăruitor, dacă nu puteam să-l reținem pe jandarmul german, măcar să reducem la minimum intervalul necesar între plecarea lui și sosirea primelor trupe aliate. Brătianu ne punea la dispoziție armata română, ca să intervină în Rusia în virtutea unui mandat al aliaților și sub controlul lor. Dar, foarte înțelept, el observa că din cauza antagonismului româno-rus acțiunea acestei armate ar fi proporțională cu forța ei efectivă, pe cînd prezența unor trupe aliate ar produce un efect moral cu totul superior, care ar permite obținerea unor rezultate importante, chiar și cu contingente slabe. Raporturile ruso-japoneze fiind grevate de același antagonism, concursul eventual al trupelor Mikadoului în Siberia reclama cu atît mai mult o fațadă și o direcție interaliate, cu precădere cea a francezilor. Cu această condiție, delegația rusă accepta și chiar solicita ajutor din partea tuturor, căci „cel care este în fundul prăpastiei, spunea Miliukov, se face frate și cu dracul ca să iasă".

Miliukov ne repeta că trupele trimise de Antantă în Rusia (cu precădere cele franceze) ar da un randament mai ridicat ca oriunde, valoarea lor proprie fiind sporită prin forța lor de atracție și de impulsionare. În Rusia, opinia publică aștepta, mai ales de la noi, inițiativa și dirijarea acestei operații de salvare, Franța fiind de departe cel mai vechi dintre aliații ei, cel mai democrat și cel mai dezinteresat.

Acțiunea noastră militară trebuia să fie dublată de o acțiune financiară prin crearea unei bănci interaliate și a unei acțiuni comerciale menite să aprovizioneze Rusia cu articole de primă necesitate, ce nu se puteau găsi acolo, pe care austro-germanii nu le puteau procura, dar care în America și în Japonia existau

din belşug. Astfel, Antanta i-ar apărea ca o providenţă economică şi politică.

La Paris, departamentele Războiului şi Marinei aprobau fără rezerve planul elaborat pe aceste baze de ataşatul nostru militar şi de ataşatul naval. În vederea executării acestui plan, s-a luat legătură cu toţi ofiţerii noştri care vorbeau ruseşte şi, desemnaţi de mine, cu ofiţerii coloniali pe care-i văzusem lucrînd în Maroc şi care mi se păreau cel mai bine pregătiţi pentru o sarcină complexă, atît militară cît şi politică. Această aprobare a ministerelor tehnice, singurele care erau convinse de necesitatea şi posibilitatea intervenţiei noastre, pune în evidenţă caracterul exclusiv parlamentar sau ideologic al piedicilor ce trebuiau învinse.

Exprim aici nu o părere personală, ci o constatare unanimă a tuturor celor care, din primele rînduri, observau prima fază a revoluţiei ruse. Această unanimitate, niciodată dezminţită, a diplomaţilor şi militarilor Antantei, în legătură cu care nu cunosc alt exemplu în tot timpul războiului din 1914–1918, în oricare punct al diverselor sale teatre, imprimă constatării lor pecetea evidenţei celei mai autentice. Se va spune oare că eram înşelaţi de o optică locală, limitată la periferia acestei ţări imense? Dar această periferie cuprindea jumătatea Rusiei despărţită de Moscova. În ceea ce priveşte Rusia septentrională, mă refeream la părerea ambasadorului nostru, domnul Noulens, a cărui corespondenţă ajungea la mine *via* Arhanghelsk-Paris-Salonic.

La Iaşi nu eram obligaţi, în telegrame confidenţiale, să respectăm menajamentele impuse domnului Noulens faţă de preşedintele Wilson în amintiri destinate publicului. Noi cunoşteam mai bine decît el slăbiciunile sovietelor care, la ele acasă, în capitala lor, ridicau un zid poliţienesc între diplomaţii străini şi realităţi. În sfîrşit, cunoşteam mai bine şi forţele mult superioare care se ofereau Antantei pentru a se răfui cu ele: armata română, armata albă a lui Denikin şi numeroşii voluntari polonezi ce se înscriau la Comitetul lor naţional, care avea o delegaţie la Iaşi. Pentru a le folosi şi a le coordona, lipsea doar armamentul (nemţii livraseră bolşevicilor toate depozitele ruseşti) şi un stat-major francez.

Nu era vorba, aşa cum eram acuzaţi la Paris, ca armata franceză să se angajeze într-o aventură nesăbuită, să reînceapă campania lui Napoleon I, cu acelaşi rezultat dezastruos. Între acea campanie şi cea pe care o propuneam ar fi fost aceeaşi diferenţă ca între cumplitul război din Spania[8] din vremea lui Napoleon, război de cucerire care fanatiza întreaga naţiune împotriva lui, şi plimbarea militară care, sub Restauraţie, a restabilit acolo autoritatea regală. Ceea ce ne lipsea nu era un Napoleon, ci un Ludovic al XVIII-lea.

Guvernul sovietic nu era atunci decît un amestec fragil şi eterogen, dar exploziv la termen dacă nu era distrus, compus din fanatism, din sadism, din nebunie curată şi din corupţie. Teroarea şi Directoratul în acelaşi timp, cu Robespierre, Marat, Fouquier-Tinville şi Barras, la scara barbariei asiatice, dar fără urmă de Danton. Ministru de Război în Rusia era Verkovski, pe care-l cunoscusem bine la Iaşi, bisericos, ţarist, petrecăreţ şi venal, cucerit apoi de atracţia bolşevismului. Aflînd de capitularea oraşului Riga, el a toastat pentru înfrîngerea Rusiei şi apoi a aruncat paharul şi portretul ţarului pe fereastră.

Între timp, la Paris, un curent puternic de opinie împingea guvernul să folosească situaţia noastră în România pentru a intra în acţiune în Rusia meridională împotriva regimului bolşevic, prin asfixierea economiei şi printr-o intervenţie militară pe graniţele Basarabiei şi pe frontul maritim al Mării Negre.

La 27 octombrie 1918, o dispoziţie secretă, transmisă de la Paris prin comandantul suprem Franchet d'Esperey, îi ordona generalului Berthelot să „intre în acţiune" în Rusia de Sud împreună cu România, pentru a „realiza încercuirea economică a bolşevismului şi a-i provoca prăbuşirea". (Text oficial)

Biroul 2 (biroul politic) al armatelor aliate din Orient nu putea decît să aprobe principiul acestei intervenţii. Şeful biroului, comandantul Cartier, stabilise un plan care se inspira din aceleaşi idei directoare ca proiectele elaborate la Iaşi de colabo-

[8] Războiul din Spania (1808): Napoleon goneşte dinastia de Bourbon de pe tronul Spaniei şi o înlocuieşte cu fratele său Joseph. În 1814, după înfrîngerea lui Napoleon la Waterloo, sub Ludovic al XVIII-lea, Ferdinand al VII-lea de Bourbon revine pe tronul Spaniei.

ratorii noştri militari, idei impuse de natura lucrurilor: încadrare şi întărire a celor două armate contrarevoluţionare ale generalilor Denikin şi Kolceak şi cooperarea trupelor din Africa (puşcaşi, legiune) *nedemobilizabile* şi de voluntari. Parisul nu ţinu nici o socoteală de aceste proiecte şi întîmpină criticile la adresa „dispoziţiilor" sale cu ordinul formal de a fi executate. Lucrurile se petreceau ca şi cum, pentru a da o satisfacţie aparentă dreptei în timp ce era ascultată stînga, guvernul voia să demonstreze imposibilitatea de a acţiona în Rusia, întrunind totodată toate condiţiile unui eşec lamentabil. Să nu uităm, de asemenea, subordonarea vădită, dar limitată nu doar la Constantinopol, a politicii noastre politicii Angliei, mereu mîndră de opera ei în Rusia, a cărei revoluţie o considera drept „cel mai mare succes al ei". (Declaraţii ale ambasadorului său la Sankt-Petersburg, Sir George Buchanan, ofiţerilor noştri, în septembrie 1917)

„Mîna liberă" dată generalului Berthelot în Rusia meridională era o mînă goală. Nu se mai adăuga nimic celor opt divizii ale noastre, care de abia ajungeau să asigure ocuparea Ungariei, Bulgariei şi Turciei europene, dacă nu voiam să fim complet înlocuiţi de „aliaţii" noştri englezi, acum mai ostili faţă de noi decît foştii noştri adversari. Şi cum să cerem un efort indefinit în timp şi în spaţiu oamenilor noştri slăbiţi de oboseală şi de boli, în timp ce în Franţa camarazii lor demobilizaţi şi încununaţi cu lauri se întorceau la vetrele lor? Ca şi cum aceasta nu ar fi ajuns ca să-i demobilizeze moralmente, li se impunea o campanie de iarnă în Rusia în uniformă de pînză, cea din vara anului 1918. Cu cine? Împotriva cui? Cu o armată contrarevoluţionară, aceea a albilor din Rusia, împotriva fraţilor lor aflaţi în libertate, noii cetăţeni ai marii Republici a Sovietelor? Nimic nu a fost trecut cu vederea pentru a face jocul ruşilor roşii, care au trecut la mobilizarea imediată, nu a unor regimente inexistente, ci a tuturor femeilor de moravuri uşoare care vorbeau franţuzeşte, ca să primească la Odessa trupele noastre de debarcare. Această mare Republică, de la care democraţiile aşteptau regenerarea lumii, se menţinea în interior prin poliţia ei secretă şi cu sprijinul unei echipe de călăi, iar împotriva duşmanului exterior printr-un escadron de prostituate, cu mult mai redutabile

decît batalioanele de femei pe care le văzusem manevrînd cu cîteva luni înainte, tot la Odessa. Sub protecţia trupelor române, ceea ce rămînea din divizia noastră debarcată la Odessa se retrase de-a lungul coastelor Mării Negre, spre Basarabia. Din această încercare de a provoca prăbuşirea „bolşevismului" nu mai rămînea, în afară de consolidarea lui printr-o victorie atît de uşoară, decît o lovitură puternică dată prestigiului nostru şi cîteva sute de prizonieri francezi în mîinile roşilor. Recuperarea lor în cursul verii 1919 a fost foarte anevoioasă şi foarte costisitoare.

O dată trecută, revoluţia rusă pare irezistibilă ca o forţă a naturii. Dar nu era nimic mai artificial sau mai prefăcut ca această combinaţie de şiretenie germanică şi de candoare anglo-saxonă. Însă, după venirea la putere a lui Lenin şi Troţki expediaţi de la Berlin la Sankt-Petersburg şi finanţaţi de Washington şi Londra, nimic nu ar fi fost mai firesc decît prăbuşirea lor, dacă aliaţii, dezamăgiţi de lecţia dată de fapte, ar fi tras concluziile impuse de bunul simţ şi de instinctul de conservare. Istoria nu este un repertoriu de fatalităţi şi forţa lucrurilor este deseori un alibi al slăbiciunilor omeneşti. Niciodată în cursul carierei mele nu am avut, ca în 1918, la Iaşi, sentimentul unui destin în suspensie, la discreţia voinţei umane. Atunci aliaţii erau într-adevăr stăpînii prezentului şi ai viitorului, cu condiţia să fi profitat de această oră trecătoare în care lumea aflată în fuziune în creuzetul războiului atinsese un grad de plasticitate pe care-l va pierde curînd, şi unde dinamismul degajat de exaltarea victoriei la unii coincidea cu pasivitatea înfrîngerii la ceilalţi. Ceasul voinţei trece şi bate ceasul fatalităţii dacă aşteptăm ca lutul să se răcească şi să se întărească. Observaţie valabilă pentru Germania, ca şi pentru Rusia. În 1918, lipsea artistul care să modeleze acest lut. Sau mai curînd, libertatea a lipsit artiştilor de care dispuneam. Un duumvirat, cu Foch în Occident şi Franchet d'Esperey în Orient, ar fi salvat lumea, atît cît poate fi salvată aici, pe pămînt.

Dacă, la Iaşi, reprezentanţii aliaţi, fără să obosească, trăgeau necontenit şi zadarnic semnalul de alarmă, făceau asta nu pentru că ar fi avut viziunea catastrofelor în lanţ care se mai desfăşoară

şi astăzi[9]: triumful bolşevismului în Rusia, contaminarea universală, reacţia nazismului şi fascismului, conjuraţia germano-rusă, al doilea război mondial, sacrificarea celor mai siguri aliaţi ai noştri în spatele cortinei de fier, demisia, ca să nu spun sinuciderea Europei, declinul Occidentului, războiul rece, o nouă şi ruinătoare cursă a înarmărilor etc.

Noi simţeam în mod vag că, fără intervenţie în Rusia, Moscova va deveni, în toate ipotezele, epicentrul tuturor seismelor viitoare. Dacă, pînă la urmă, s-ar descompune, cadavrul ei ar otrăvi lumea, dispariţia ei ar crea o prăpastie fără fund, unul din acele viduri de care politica se îngrozeşte tot atît cît natura. Dacă ar învia, ar face-o pentru a creşte sub imboldul unei noi seve, iar greutatea ei ar face Europa să se răstoarne în altă prăpastie.

Béla Kun[10], *protejat al creştinătăţii.* — Da, 1918, una din acele clipe cînd Franţa ţinea balanţa destinului, dar punea greutăţi false, falsa ideologie, care făcea jocul Moscovei, confundînd revoluţia rusă cu antiteza ei: pacea, libertatea, prosperitatea, dreptatea.

La Consiliul suprem de la Paris, acest areopag care, sub preşedinţia lui Clemenceau şi sub inspiraţia lui Wilson, promulgă o nouă Cartă a umanităţii, toate avantajele erau pentru Soviete şi toată severitatea pentru România, principala lor victimă.

Asupra Conferinţei de pace nu ştiu decît ceea ce toată lumea ştie, şi uită, fapt care îmi îngăduie să o amintesc. La Paris, în timpul concediului meu din 1919, niciodată nu l-am văzut pe Clemenceau, nici pe vreunul din cei „big five", cei cinci mari, cu americanul Wilson, englezul Lloyd George, italianul Seialoja şi japonezul al cărui nume îmi scapă. Congresul vorbea engle-

[9] În anii '50, ai redactării memoriilor.

[10] Kun, Béla (1886–1937), om politic maghiar. A înfiinţat Partidul Comunist Ungar şi, printr-o insurecţie, a cucerit puterea în martie 1919, instaurînd un regim de teroare (Republica Sovietică Ungară). După înfrîngerea armatei sale şi ocuparea Budapestei de către trupele române, s-a refugiat la Viena, apoi în U.R.S.S. unde a activat în cadrul Internaţionalei a III-a şi a fost executat din ordinul lui Stalin.

zeşte şi gîndea americăneşte. Ministrul meu de Externe, Pichon, întotdeauna foarte binevoitor pentru mine — nu fără merit, căci înspăimîntătorul său patron, Clemenceau, tot îi mai cerea capul meu — mă sfătuia să mă dau la fund şi să-mi prelungesc concediul. „Mai ales, atunci cînd vă veţi înapoia la post — altul mai bun nu vă pot da la ora actuală — nu luaţi niciodată nici o iniţiativă fără să vă acoperiţi cu adeziunea colegilor aliaţi. Numai această adeziune mi-a permis să vă salvez." Nu mă salvase decît pe mine. Tardieu[11], membru al delegaţiei noastre şi preşedintele Comisiei afacerilor române, îmi spuse aproape acelaşi lucru. El îmi mărturisea: „Duc o luptă aprigă ca să fie recunoscută calitatea de aliat lui Brătianu şi României. Am împotriva mea pe Clemenceau care nu-l iartă că a încheiat armistiţiul, pe Wilson care declară că nu ştie nimic despre tratatul nostru de alianţă din 1916 şi pe toţi juriştii pentru care pacea cu Germania din 7 mai 1918 răpeşte României calitatea ei de aliată. Pînă acum îmi pierd vremea ca să le demonstrez că această pace nu-i este opozabilă nici moral, nici politic, deoarece marii aliaţi au aprobat-o, şi nici juridic, deoarece regele nu a ratificat-o niciodată şi a decretat din nou mobilizarea la primul contact cu armata de la Salonic. Într-un cuvînt, în numele dreptăţii, se face o mare nelegiuire dorindu-se pedepsirea României pentru nenorocirile îndurate, de care aliaţii sînt răspunzători, noi înşine pentru că nu ne-am ţinut angajamentele la Salonic, apoi, şi mai ales, Rusia, prin josnica ei trădare."

După acest „război al dreptului", România, dintre toţi aliaţii noştri cea care a suferit cel mai mult, a fost cea mai prost tratată, în formă, nu în fond. Consiliul suprem nu putea, fără a renega principiul său esenţial, principiul naţionalităţilor, s-o împiedice să-l aplice realizîndu-şi unitatea şi dublîndu-şi teritoriul. Evidenta dreptate a cauzei sale şi presiunea opiniei europene, mişcată de imensitatea sacrificiilor sale, au biruit reaua-voinţă.

---

[11] Tardieu, André (1876–1945), om politic francez. Deputat (1914), reprezentant al Franţei la Conferinţa de pace de la Paris (1919), ministru al Lucrărilor Publice (1926–1930), preşedinte al Consiliului (1929–1930), ministru al Agriculturii şi de Război (1931–1932), din nou preşedinte al Consiliului (febr.–mai 1932).

Acest război, zis şi „războiul democraţiilor", a ajuns la o pace în esenţă aristocratică; elaborată şi impusă celor mici de „cei cinci mari", o „Pentarhie" cum fusese numită Sfînta Alianţă care, fără să înalţe steagul democraţiei, a avut cel puţin meritul să garanteze pacea mai multă vreme. Nu s-a ţinut deloc seama de angajamentul luat faţă de România, căreia, pentru a o atrage în război, i s-a promis că va fi tratată pe picior de egalitate cu ceilalţi aliaţi.

Eu primeam confidenţele lui Brătianu, redevenit Preşedinte al Consiliului în decembrie 1918, ale cărui previziuni sumbre asupra acţiunii celor cinci mari erau depăşite. „Cîte nerozii! spunea el. N-aş fi crezut niciodată." El numea Consiliul suprem „Sindicatul suprem al bolşevismului". Rămăsese uimit de ignoranţa şi de iluziile privitoare la revoluţia rusă, pe care o compara cu acele săruri, care nu se conservă decît într-un flacon negru şi se descompun la lumină. Dar lumina inspira teamă. Cît despre pacea de la Versailles, nu se amăgea asupra duratei sale. El denunţa viciul ei capital, contrastul între nimicnicia garanţiilor şi severitatea condiţiilor, prin această formulă pitorească: „Ghirlande wilsoniene în jurul unor clauze napoleoniene." Variantă a aprecierii rostite de Jacques Bainville[13] asupra unui tratat „prea blînd pentru ceea ce are dur în el".

De acord cu mine, Brătianu a sfătuit-o pe regina Maria să se ducă la Paris pentru a încerca să-l farmece pe Clemenceau care, după o primă întrevedere cu ea, a declarat: „Un tigru nu a făcut niciodată pui cu o leoaică." Regina a rîs cu poftă de această glumă, pe care i-am spus-o după ce Tardieu mi-o repetase mie. Cine ştie, totuşi, dacă influenţa ei tainică şi regească nu a contribuit întrucîtva la puiul pe care Clemenceau, deşi nega aceasta,

---

[12] Sfînta Alianţă, pact încheiat în 1815 între Rusia, Austria şi Prusia pentru stăvilirea aspiraţiilor liberale şi naţionale ale popoarelor europene, născute în urma Revoluţiei franceze şi a războaielor napoleoniene.

[13] Bainville, Jacques (1879–1936), istoric francez. Conservator şi naţionalist, a studiat relaţiile Franţei cu Germania şi a elogiat politica monarhică (*Histoire de France,* 1942, *Napoléon,* 1931). A considerat că politica democratică a Franţei constituie o slăbiciune în faţa pangermanismului. Membru al Academiei franceze (1935).

îl obţinu de la Consiliul suprem recalcitrant: o rezolvare care va îndeplini aspiraţiile naţionale ale României?

Acest Consiliu deveni „Consiliul suprem al bolşevismului" atunci cînd, în conflictul României cu Ungaria bolşevizată, a luat partea acesteia din urmă. Revoluţia de la Budapesta se înfăptui în sunetele *Marseiezei,* ceea ce a fost de ajuns ca să cucerească inimile democraţiilor. În afară de aceasta, în capitala Ungariei, „Yudapesta" cum era numită în mod curent, statul major al lui Béla Kun se compunea exclusiv din coreligionarii săi, ceea ce-i asigură la New York preferinţa băncilor şi a presei.

Încurajat de atîta indulgenţă, Béla Kun înteţi atrocităţile în interior şi agresivitatea în exterior. În loc să dea, în numele interesului european, mandat României să distrugă regimul lui sîngeros, Consiliul suprem angajă noi tratative cu Béla Kun. El aruncă anatema asupra românilor care, fără să aştepte acest mandat, au atacat şi au înfrînt armata lui Béla Kun. Şi atunci, după ce eram cît pe ce să fiu revocat pentru că, împreună cu toţi aliaţii, aprobam armistiţiul româno-german după trădarea Rusiei, am fost ameninţat să fiu revocat pentru că sprijineam rezistenţa României faţă de îndemnurile Consiliului suprem, care voia să-i impună un armistiţiu cu Béla Kun. Brătianu, care, trîntind uşa, tocmai părăsise Parisul şi Conferinţa de pace, îl sfătui pe regele Ferdinand, cum l-am sfătuit şi eu, să nu se lase intimidat de ameninţările molatice ale Consiliului suprem şi, în ciuda *veto*-ului acestuia, să salveze România şi civilizaţia în această parte a Europei. La 3 august, armata maghiară era complet distrusă. Béla Kun a fugit la Viena. Principalul său locotenent şi călău-şef, Tibor Samuely, şi alţi revoluţionari, au fost măcelăriţi de populaţie. Armata română ocupă Budapesta sub comanda generalului Moşoiu[14]. Acolo se lovi de ostilitatea şefilor de misiune italiană şi engleză, coloneii Romanelli şi Cunningham, primul căutînd în

[14] General Moşoiu, Traian (1868–1942), general român. Sublocotenent în armata ungară, demisionează şi se angajează în armata română. Intră în Transilvania în fruntea regimentului 2 Infanterie (sept. 1916). Numit guvernator militar al Transilvaniei (1918). Ocupă Budapesta punînd capăt regimului instaurat de Béla Kun (aug. 1918).

Ungaria un aliat împotriva ambiţiilor sîrbeşti în Adriatica, al doilea conform instrucţiunilor lui Lloyd George, purtîndu-se jignitor cu România, cea mai credincioasă aliată a Franţei. Trebuia pus capăt acestui dublu scandal: România, singura ţară aliată care ocupa capitala principalului său duşman şi smulgea bolşevicilor o poziţie cheie, care deschidea toate statele vecine propagandei sale! Faţă de atîtea nesăbuinţe şi atîta extravaganţă, Brătianu cita proverbul românesc: „Nici chiar un măgar nu cade de două ori în aceeaşi mlaştină."

În cursul lunii august 1919, mă luptam la Paris, fără nici un succes, împotriva aberaţiilor Consiliului suprem aliat. Nu am putut să-l împiedic să reînnoiască *veto*-ul său cînd Budapesta a fost ocupată de români. Însărcinat să notific acest *veto* la Bucureşti, Henri Cambon, care gira legaţia noastră în lipsa mea, nu ţinu cont de el mai mult ca mine. El a fost dezaprobat cu şi mai multă asprime, cu toate că era în totul de acord cu tatăl său, Paul Cambon, pe atunci lumina şi conştiinţa, insuficient recunoscute, ale politicii noastre externe. „Asta-i numai de formă, îmi spuse Pichon. Sînt deseori obligat să trimit telegrame numai ca să poată Clemenceau să le arate lui Wilson şi lui Lloyd George."

Uşurinţa relativă cu care armata română, în ciuda acestei ostilităţi, extirpă cancerul ruso-maghiar pe care marii aliaţi se străduiseră să-l agraveze, reprezenta încă o condamnare a politicii lor de pasivitate şi de complicitate alternative faţă de Moscova. Pentru a termina o dată cu bolşevismul, o lovitură de pumn dată acestui paralitic ar fi fost de ajuns. Aliaţii au preferat să-i atace pe români, să instituie o comisie interaliată pentru a supraveghea rechiziţiile lor şi pentru a le interzice recuperarea obiectelor furate de unguri în timpul ocupaţiei. Li s-au imputat jafurile comise de bolşevici. Nu li s-au lăsat decît 50 de locomotive din cele 1 200 luate de inamic. Aliaţii îi tratau pe români ca pe duşmani, în timp ce foştii lor duşmani, ungurii, îi tratau ca pe eliberatori. Campania împotriva lor era condusă îndeosebi de israeliţi, în timp ce românii, prea umani şi iscusiţi politicieni pentru a-i persecuta pe evrei, i-au apărat, nu fără greutate, pe cei din Unga-

ria, amenințați cu pogromuri de populația care-i făcea răspunzători de teroarea roșie.*

Bogăția României constituia pentru ea atunci o slăbiciune, dînd oamenilor de afaceri americani o posibilitate de șantaj, îndeosebi domnului Hoover, viitorul președinte al Statelor Unite, care, pe atunci, dicta în ceea ce privește aprovizionarea în Europa. El subordona aprovizionarea României, sleită de război, unor concesiuni industriale în folosul unui grup de financiari evrei din America, amenințînd-o cu pierderea „sprijinului Americii la Conferință".

Mă indignam de aceasta în chip naiv, adică prostesc. Nu cunoșteam doctrina care ridica la rang de religie „eficiența", „productivitatea", „productivismul", și Statele Unite ca templu al acestui cult.

În timpul ocupației române a Budapestei am făcut acolo o scurtă ședere, atît din curiozitate, cît și pentru că regele Ferdinand mă lăsase să înțeleg că relațiile mele amicale cu anumiți magnați unguri pe care-i cunoscusem în timpul misiunii mele, din 1909 pînă în 1912, la Viena, mi-ar permite să le înlesnesc legăturile cu autoritățile militare. Evitam totuși să mă duc, temîndu-mă ca prezența mea să nu fie denunțată la Paris ca un act de rebeliune împotriva Consiliului suprem, care excomunica România pentru crimă de lezbolșevism. Astfel, comandantul șef, generalul Moșoiu, poftindu-mă la masă, nu am acceptat decît sub rezerva de a fi primit în intimitate, împrejurările nepermițîndu-mi să fiu oaspetele său decît cu titlu personal și impunîndu-mi incognito-ul. Deși mi-a dat toate asigurările, nu a putut rezista dorinței de a-l folosi pe reprezentantul Franței, care pentru el era singura putere aliată a României, spre a consfinți ocupația în fața populației și a neutraliza pe cît posibil ostilitatea Statelor Unite, a Angliei și a Italiei. Ducîndu-mă la acest dejun, am fost surprins să constat că toate trupele garnizoanei erau în-

* Înainte de războiul din 1914, cu toate că nu reprezentau decît 5% din populație, evreii din Ungaria acaparaseră comerțul, industria, profesiile liberale, finanțele și presa. Administratori ai marilor proprietari, ei domneau la țară. Béla Kun și călăul său Samuely, ei înșiși evrei, își recrutau principalii colaboratori printre coreligionarii lor (*n. a.*).

şirate în calea mea, în timp ce fanfara lor cînta *Marseieza.* În cel mai mare hotel al oraşului, a cărui faţadă era împodobită cu drapele franceze şi româneşti alternate, masa era pusă pentru trei sute de persoane, toţi ofiţerii români din capitală şi din regiune, fiecare avînd în faţă o sticlă de Tokay rechiziţionată din pivniţele arhiepiscopului. Prevăzînd că în momentul toasturilor, Consiliul Suprem va fi tratat mai curînd milităreşte decît protocolar, eram cu atît mai îngrijorat cu cît printre invitaţi figurau toţi corespondenţii ziarelor pariziene, dintre care, cel mai cunoscut pe atunci era Sauerwein, corespondent al ziarului *Le Matin.* Nu ştiu cum m-am descurcat printr-o improvizaţie la care m-am tot gîndit de la supă pînă la şampanie, în căutarea unui echilibru imposibil de realizat între entuziasmul asistenţei şi constrîngerile situaţiei mele echivoce. Dar nu uit nici acum că toţi corespondenţii noştri au ascultat de consemnul tăcerii dat de Sauerwein, care le-a atras atenţia că simpla mea prezenţă la acest banchet oferea o sută de motive de revocare a mea şi de sporire a asprimii împotriva României. Pentru aceşti profesionişti ai indiscreţiei, oare n-a fost această tăcere cea mai bună justificare a României şi o condamnare fără apel a Consiliului suprem?

Discursul ungurilor aducea aceeaşi justificare şi aceeaşi condamnare. Deşi foarte umiliţi că fuseseră eliberaţi de români, bucuria de a ieşi din paradisul infernal organizat de Soviete — paradis pentru diriguitorii lor, infern pentru victime — precumpănea asupra oricărui alt sentiment. Doamne din lumea mare, pe care le cunoscusem la Viena, mi-au povestit cum, după principiul schimbului de locuri între clase — care se aplica îndeosebi obligîndu-i pe ofiţerii degradaţi să servească drept ordonanţe soldaţilor lor şi mutîndu-i pe proprietari în pivniţele lor în timp ce „proletarii" le goleau pentru a chefui în saloane — Béla Kun nu s-a mărginit doar să le dea afară pe doamne din casele lor, ci le închisese în bordeluri, unde trebuiau să slujească drept servitoare „pensionarelor", pe care le lăudau foarte mult. De un nivel moral mult superior celui al „bărbaţilor publici", care aveau pretenţia să regenereze lumea, aceste umile prostituate se sileau să facă mai suportabilă captivitatea „doamnelor servitoare" şi să le scutească de tot ce ar fi putut să le jignească demnitatea

sau să le revolte pudoarea. Alte doamne din societate, mai puţin privilegiate, au fost rechiziţionate „pentru răsplata eliberatorilor poporului", adică oferite bestialităţii lor.

Comandantul de Belloy, care mă însoţea, mai liber ca mine în deplasări datorită unui incognito mai uşor de păstrat, a vizitat subsolurile poliţiei sovietice, camerele de tortură mînjite de sînge, unde a văzut fiarele de înroşit în foc, cleştele de smuls unghiile, scalpele şi alte instrumente de tortură, celule negre unde arestaţii erau lăsaţi pradă morţii lente, după interogatorii care durau treizeci şi şase de ore, sub proiectoare supravoltate, îndreptate asupra ochilor „acuzatului". S-a dus să le vadă în temniţele lor pe femeile călăi, studente evreice la medicină, trimise de Moscova, dintre care una lua pulsul victimei şi o readucea în simţiri ca să prelungească chinul şi să scoată din ea cît mai multă suferinţă.

În această complicitate, în aparenţă paradoxală, dintre bolşevism şi viitoarele lui victime, nu este alt mister decît cel al prostiei oamenilor, mai ales a oamenilor politici, cînd se lasă înşelaţi de iluziile şi pasiunile momentului, sacrificînd interesele viitorului. Astfel se închega în favoarea bolşevismului coaliţia forţelor pe care acesta le ameninţa cel mai mult. Cel puţin, între principalele forţe, capitalismul şi comunismul, între aceşti doi poli opuşi, curentul s-a stabilit prin internaţionalism şi materialism, sub egida lui Israel care le domina atunci pe amîndouă. Israel este de altfel orbit de resentimentul său împotriva antisemitismului vechii Rusii, căci comunismul se va emancipa curînd şi va stîrni, prin reacţie, nazismul care, cu camerele de gazare şi genocidul lui premeditat, va extermina în cîţiva ani mai mulţi evrei decît pogromurile din toată Rusia ţaristă vreme de mai multe secole. Între timp, am constatat la Budapesta în 1919 prezenţa, sub uniforme americane, a numeroşi evrei unguri expulzaţi înainte de război şi refugiaţi în Statele Unite unde, mobilizaţi, au cerut să fie trimişi pe lîngă diversele misiuni de aprovizionare sau de alt gen, trimise în Europa Centrală. Rapoartele lor inspiră şi explică politica lui Wilson. Astfel, la Budapesta ca şi la Moscova, nebuni de legat dictează tablele legii celei noi cu binecuvîntarea acestui nebun umanitarist.

Alta dintre aceste forţe, socialismul, în rîndurile căruia în democraţiile occidentale, Franţa şi Anglia, comunismul îşi recrutează cei mai mulţi simpatizanţi, era şi mai lipsit de logică. Socialismul este nu atît oportunismul comunismului, cît cel păcălit de el, deoarece nu recunoaşte în acesta pe inamicul lui principal, întrucît îşi fac concurenţă, certîndu-se pentru aceeaşi clientelă, proletariatul.

Totodată, intelectualii care, aşa cum constatam la Paris în 1919, aderaseră de la început în număr atît de mare la comunism, erau dintre toţi partizanii săi, cei mai proşti sau cei mai cinici.

Însă premiul întîi în materie de aberaţie aparţinea creştinilor bolşevizanţi, în frunte cu Wilson. Ei au devenit apostolii unei religii noi, ai unui Islam care a măcelărit în cîteva luni mai mulţi preoţi ai celorlalte religii decît au ucis credincioşii lui Mahomet într-o mie de ani.

Franţa, Ioana d'Arc a naţiunilor. — Errare humanum est, perseverare diabolicum, exire angelicum[15]. Potrivit acestui adagiu, falşii creştini care, protejîndu-l pe Béla Kun, au deschis bolşevismului porţile Occidentului şi nu au iertat românilor faptul că le-au zăvorît, sînt într-adevăr diabolici, căci au perseverat în eroare chiar cînd a devenit evident că această eroare devine nebunie sau crimă. Guvernul francez, oficial cel mai puţin creştin, a fost totuşi cel mai angelic, căci va ieşi din eroare, pentru prea puţin timp, înaintea puritanilor de la Londra şi de la Washington. La Bucureşti, era imposibil să ne lăsăm înşelaţi. Suferisem prea mult din cauza bolşevismului şi aveam în faţa ochilor prea mulţi oameni care sufereau şi mai mult ca noi. În fiecare zi soseau refugiaţi ruşi, despuiaţi de toate bunurile lor şi plîngînd moartea groaznică a unora dintre ai lor. Îndurau necazurile cu ceva ce nu pot numi stoicism admirabil, căci umila supunere la voinţa divină era mai tare decît mîndria. Ei erau adevăraţii persecutaţi, cu complicitatea fariseilor de la Consiliul suprem.

---

[15] A greşi e omeneşte, a persevera e diabolic, a scăpa de greşeală e angelic.

Printre aceşti refugiaţi erau numeroşi evadaţi care proveneau din diversele lagăre de concentrare şi nu se cunoşteau între ei. Concordanţa mărturiilor lor înspăimîntătoare ne lămurea deci asupra îngrozitorului regim din „infernul alb", Siberia. Fără îmbrăcăminte călduroasă cînd termometrul cobora la –70°, cu membrele îngheţate, deportaţii piereau în masă de frig, de foame sau sub loviturile gardienilor lor, care, recrutaţi printre criminalii de drept comun, îşi exercitau autoritatea asupra prizonierilor politici, deportaţi pentru că erau suspectaţi, deseori în urma unui denunţ anonim, de nesupunere sau de „deviaţionism". Deportaţii trăiau şi mureau în murdărie, în mizerie, păduchi, ploşniţe şi teroare. Călăii le luau mamelor copiii încă în faşă, torturau copiii în faţa părinţilor, sau invers, pentru a le smulge mărturisiri false, care duceau la alte chinuri, pentru alţi nevinovaţi. Din aceste povestiri, spuse cu un tremur de spaimă şi cu priviri de animal hăituit, se degaja o putere de evocare halucinantă.

La Bucureşti, groaza faţă de Soviete şi dragostea pentru Franţa creşteau concomitent, parcă în funcţie una de cealaltă. În ziua intrării triumfale a suveranilor în capitala lor, împreună cu generalul Berthelot, lumea a observat că, trecînd în revistă detaşamentele aliate, ei s-au aplecat mai îndelung şi mai adînc în faţa drapelului francez decît în faţa tuturor celorlalte. Se ştia că, în ciuda a tot ce ne reproşa în mod nejustificat, Clemenceau nu se asocia cu ostilitatea Consiliului suprem decît constrîns şi forţat de subordonarea noastră generală la politica anglo-saxonă şi că, stimulat de unanimitatea opiniei publice franceze, intervenea pentru a asigura, pe cît posibil, aprovizionarea americană a României cu fărîmiturile rămase din ajutorul american dat Ungariei bolşevizate.

Franţa nu se tocmea în ceea ce priveşte aprovizionarea intelectuală care i se cerea, şi i se cerea numai ei. În 1919, revenirea la „regat" a provinciilor surori, Transilvania, Bucovina, Basarabia, marcate de cultura germano-maghiară, sau de lipsa de cultură rusă, punea o problemă de unificare, începînd cu cea a programelor şcolare menite să răspîndească spiritul latin în populaţiile acestor teritorii. O astfel de sarcină depăşea mijloacele universităţilor de la Bucureşti şi de la Iaşi. Eminenţii lor profesori, for-

maţi prin metodele noastre şi deseori de dascălii noştri, dar ale căror efective nu mai corespundeau imperativelor noi, erau cei dintîi care ne cereau întăriri pentru a sprijini România intelectual, aşa cum o sprijinisem din punct de vedere militar, cînd naţiunea se contopea cu armata. Fără nici o presiune din partea noastră, guvernul român ne adresă o cerere în acest scop. Greutatea nu consta în a provoca cereri de ajutor, ci în a le limita la posibilităţile noastre şi a obţine ca guvernul francez să le dea satisfacţie în măsura acestor posibilităţi. Îl însărcinasem pe Robert de Flers, asistat de un tînăr savant, Henri Farge, membru şi el al misiunii noastre militare, să stabilească, de acord cu ministrul român al Instrucţiunii Publice, un program de cooperare intelectuală şi să-l trimită la Paris, unde situaţia sa literară şi relaţiile sale parlamentare îl recomandau mai bine ca pe mine pentru o astfel de negociere. A îndeplinit însărcinarea cu toată inima şi cu toată inteligenţa lui. Acest proiect îl pasiona. Vedea în el mijlocul cel mai sigur de a consolida şi de a extinde primatul nostru moral şi intelectual şi, prin urmare, cel politic şi economic în Europa Orientală, cu această bază excelentă, România, ce-şi va dubla teritoriul şi, datorită mamelor sale, cele mai fecunde din Europa, va număra curînd douăzeci de milioane de locuitori. „O văd, spunea el, ca principal factor al viitorului în Orientul apropiat şi ca soră mai mică a Franţei prin cultură ca şi prin geografie." Pentru a dirija această misiune el îl propunea, în chip judicios, pe Edouard Herriot, care poseda în acelaşi timp competenţa profesorului universitar şi influenţa unui membru al Parlamentului cu însuşiri personale de elocvenţă şi har. În ciuda insistenţelor mele, Pichon, care tremura în faţa „Tigrului", nu a îndrăznit să ratifice această alegere, Herriot neaparţinînd majorităţii guvernamentale. Misiunea a fost totuşi compusă astfel încît să aibă maximum de eficacitate. Dirijată de Lucien Poincaré, rector al Academiei de la Paris şi frate al Preşedintelui Republicii, ea număra printre membrii săi pe domnii Bédier, Charles Diehl, de Martonne, Mario Roques, André Berthelot etc. Ca să o primească, ferestrele Bucureştiului au înflorit cu drapele franţuzeşti, iar inimile au regăsit însufleţirea Eliberării.

Guvernul român n-o aşteptase să vină pentru a dubla orele închinate învăţării limbii franceze, apoi pentru a decreta obligativitatea ei în toate şcolile primare şi secundare. În virtutea unei convenţii semnate de domnul Angelescu, ministrul Instrucţiunii Publice, şi de Lucien Poincaré, un prim lot de treizeci de profesori francezi şi de lectori, detaşaţi pe lîngă catedrele de franceză din toate universităţile, atît în noile provincii cît şi în Vechiul Regat, a sosit în România unde i s-a făcut o primire frăţească. Azi, mai mulţi dintre ei îşi dorm somnul de veci în pămînt românesc.

Prestigiul Franţei în România a atins punctul culminant în 1921, ziua încoronării regelui Ferdinand la Alba Iulia, în Transilvania. Regele mă poftise cu titlu personal la această festivitate. Reţinut la Londra de criza deja aproape cronică a relaţiilor franco-engleze, cu mare părere de rău nu m-am putut duce. Franţa era reprezentată mai bine ca de oricare altul de mareşalul Foch[16] în calitate de ambasador extraordinar. În timpul primei părţi a ceremoniei, el se afla la locul său în mijlocul celorlalţi ambasadori. În minutul de tăcere impresionantă cînd Mitropolitul primat se pregătea să aşeze coroana pe capul monarhului, ministrul Afacerilor Externe şi mareşalul curţii l-au luat pe Foch, fiecare de cîte un braţ, şi l-au condus pînă la altar. Regele a fost încoronat la doi paşi de mareşalul Foch, care stătea înaintea tuturor, ca Ioana d'Arc la Reims pentru ungerea lui Carol al VII-lea. La ieşirea din catedrală, un membru al guvernului i-a spus generalului Pétin (fost şef de stat major al generalului Berthelot în România) de la care ştiu aceste cuvinte: „Noi cunoaştem Istoria Franţei. Ca Ioana d'Arc în ziua ungerii regelui Franţei, Franţa care a dus pe vremuri greul, se bucură azi de toate onorurile."

Titulescu, ministrul României la Londra unde reprezentam Franţa, mi-a spus: „Nici unul din ceilalţi ambasadori nu s-a mirat de importanţa acordată astfel mareşalului Foch, nu ca fost generalisim al armatelor aliate, ci ca întruchipare a Franţei."

---

[16] Foch, Ferdinand (1851–1929). Mareşal al Franţei, Marii Britanii şi Poloniei. S-a distins în bătălia de la Marna (1914); a comandat bătălia de pe Somme. Comandant suprem interaliat al trupelor Antantei în Europa (1918) pînă la victoria asupra Germaniei.

Şi a adăugat: „Nimic mai firesc. Nu este oare Franţa Ioana d'Arc a naţiunilor? Eliberatoarea lor?“ Subordonarea nefastă a guvernului francez faţă de politica Londrei făcea iarăşi din ea prizoniera englezilor.

ANEXĂ

M.S. Regina a adresat următoarea scrisoare comitetului de inițiativă pentru sărbătorirea d-lui conte de Saint-Aulaire, ambasadorul Franței:

Domnilor,

Apreciez călduros inițiativa pe care ați luat-o de a sărbători pe d. de Saint-Aulaire și de a dovedi astfel recunoștința țării față de acela care a împărțit, ca un adevărat prieten, speranțele, neliniștile, lipsurile inerente zilelor de pribegie a căror pecetie arzătoare a fost păstrată în inimile noastre. D. de Saint-Aulaire ne-a dovedit că era adevăratul prieten în vremurile de restriște.

Cînd, în clipa aleasă de aliații noștri, soarta ne-a copleșit, cu toată frumoasa împotrivire pe care am opus-o unor forțe zdrobitoare, prin încurajările sale, el a fost unul din principalele reazeme, unul din apărătorii noștri.

În timpul calvarului nostru, alături de postul nostru de luptă, a contopit cauza țării sale cu aceea a țării noastre. Și cînd, izolați, părăsiți, chinuiți, trădați, orice legătură cu prietenii noștri era distrusă, lipsiți de orice ajutor moral sau material, el nu a șovăit, cu toate că glasul său părea că răsună în pustiu, să ia împotriva acelora care erau gata să-l uite, apărarea micului popor ce lupta atît de departe de posibilitatea unui ajutor efectiv din partea marilor săi aliați.

D. de Saint-Aulaire, martorul celor îndurate de noi, a cunoscut suferința noastră supremă, mizeria noastră de neînchipuit. A cunoscut frămîntarea așteptării, speranțele dezamăgite, cererile zadarnice de ajutor. A știut de asemenea cît de mult Ro-

mânia torturată a rămas credincioasă, în ciuda unui nenoroc covîrşitor. A înţeles cît era de greu şi cîtă vitalitate trebuia ca să întreţină flacăra entuziasmului, atunci cînd nu venea nici o încurajare din afară. În clipa cea mai întunecată, d. de Saint-Aulaire a ştiut să găsească cuvintele care sprijină, care înalţă, care întăresc şi inspiră curajul şi care dau o împrospătare de speranţă inimilor pe care excesul suferinţii îi fac să se îndoiască de Dumnezeu.

Am fost printre aceia care au văzut pe d. de Saint-Aulaire la lucru. Am fost din aceia pe care glasul şi strîngerea-i de mînă i-a îmbărbătat.

Viaţa este de o ingratitudine nemiloasă. Anii trec, măturînd totul dinaintea lor, dezrădăcinînd vechile credinţe, aruncînd şi înlocuind vechii idoli.

Uitarea fără deferenţă şi fără milă cade asemenea unei draperii grele asupra trecutului. Oamenii de eri nu mai au altceva de făcut decît să privească cu o uimire îndurerată pe aceia care se cred chemaţi azi să indice o nouă cale.

Zilele de glorioasă mizerie au făurit prietenia acelora care au suferit, sperat şi au putut sfîrşi prin a se bucura împreună — amintirea sfîntă pe care anii ce trec au călit-o.

Dacă am dorit să fiu azi în fruntea acelora care ştiu să-şi aducă aminte, e că, rămasă singură, despărţită prin moartea Aceluia ale cărui zile bune, ca şi rele le-am împărtăşit — am impresia că se alătură de mine, că glasul său vorbeşte într-al meu, în clipa aceasta în care, cu emoţie, primim pe prietenul care ne-a sprijinit în clipele de primejdie.

MARIA

CUPRINS

Introducere 5

CONFESIUNILE UNUI BĂTRÎN DIPLOMAT

I Un surghiun care nu este surghiun 23
II România în război 53
III Catastrofa 77
IV România martiră 94
V Învierea României 114
VI A doua agonie a României 152
VII În bezna păcii 188
VIII Sabotarea victoriei 222

Anexă 261

**La preţul de vînzare se adaugă 2%,
reprezentînd valoarea timbrului
literar ce se virează
Uniunii Scriitorilor din România,
Cont nr. 2511.1–171.1 / ROL,
B.C.R. Filiala sector 1, Bucureşti**

Redactor
VLAD RUSSO

Apărut 2003
BUCUREŞTI – ROMÂNIA

memorii/jurnale/convorbiri

Contele de Saint-Aulaire

Confesiunile unui bătrîn diplomat

Memoriile Contelui de Saint-Aulaire, strălucit diplomat de carieră al Franței, acoperă prima jumătate a secolului trecut, fiind punctate de cîteva din importantele misiuni ce i-au fost încredințate în această perioadă în America Latină și Europa. Din cele două volume ale confesiunilor, au fost selectate opt capitole dedicate de autor misiunii sale în România anilor 1916-1920. Cititorul român are astfel la dispoziție un document de importanță capitală privitor la intrarea României în primul război mondial alături de țările Antantei, la lunile refugiului în Moldova, la relațiile româno-ruse dinainte și de după revoluția bolșevică etc. Stilul este alert și elegant, iar portretele oamenilor politici sînt memorabile, la fel și relatările, dezvăluind culisele politicii românești și internaționale.

Următoarele apariții

MONICA LOVINESCU **Jurnal 1985–1988**

ALEKSANDR SOLJENIȚÎN **Un grăunte între pietrele de moară**

ISBN 973-50-0142-x

5 948353 002478